Tartalomjegyzék

3 **Sági Varga Kinga**: Kilencvenéves a *Híd*
7 **Faragó Kornélia**: *Híd*-változatok, folyóirat-történeti távlatok
16 **Bordás Győző**: Amikor a *Híd* irodalmivá vált…
26 **Toldi Éva**: A vajdasági magyar irodalom kulturális fordulata és a *Híd*
34 **Berényi Emőke**: Rituális csapatjátékok – A Híd Kör tizenöt éve a *Híd* történetében

42 **Ladányi István**: Koszorú (vers)
43 **Harkai Vass Éva**: Panoptikum: 1. hazatérés, 2. nomen est omen (versek)
49 **Terék Anna**: Gyerekek, utca, Átlépni az óceánt, Valakinek a talpa, Csók (versek)
55 **Celler Kiss Tamás**: cipőben és bőrben, ítéletnapi várakozók, búcsú az igazság utolsó birtokosától, köztes évek (versek)
60 **Antalovics Péter**: keresni, beleveszni, érintés (versek)
63 **Berényi Sarolta**: Tündérmese, Légy, A mozgás törvénye (versek)
66 **Katarina Mitrović**: Nincs minden háznak udvara (verses regény, részlet) (**Orovec Krisztina** fordítása)
76 **Vitomirka Trebovac**: szeptemberi hétfő, a mieink, gyávák, két bárány (versek) (**Fülep Virág** fordításai)

80 **Bíró Tímea**: Moldva (regényrészlet)
86 **Aaron Blumm**: Улица Џака 66 (részlet) (próza)
92 **Bicskei Gabriella**: Nexus: Tejeskávé, Megérte, Mintha minden megváltozott volna (prózák)

104 **Jódal Kálmán**: Fist fuck (novella)
107 **Szemerédi Fanny**: Varjúbél (novella)
110 **Várady Tibor**: A híres Monkey trial (és közben Markusitzné becskereki pere) (dokumentumpróza)
130 **Jelena Lengold**: Nem szeretlek (próza) (**Szakács Patrícia** fordítása)
140 **Dragoslav Čupić**: Ez a nap is örökké tart (próza) (**Kecskés Ildikó** fordítása)

144 **Oláh Tamás**: Szenteleky Kornél, a színházcsináló (tanulmány)
157 **Fehér Viktor**: Identitáspolitikai küzdelmek és etnicitáskutatások a kilencvenes évek Jugoszláviájában (tanulmány)
167 **Fehér Miklós**: A város mint hermeneutikai tér: Szarajevó dekonstrukciója Miljenko Jergović *Szarajevói Marlboro* című művében (tanulmány)

183 Csak fegyelmezett élet mellett lehet az ember szertelen (**Orovec Krisztina** interjúja **Ladik Katalin**nal)

Laudációk a Forum Könyvkiadó 2023. évi díjaihoz

213 **Kocsis Lenke**: A hiány is a folklór része (Sándor Zoltán Híd Irodalmi Díjához)
216 **Madár Anikó**: Bábok, jelmezek, selymek – Janovics Erika kreatív univerzuma (Janovics Erika Vajdasági Magyar Művészeti Díjához)
218 **Szalma Viktória**: A hely, amely a lelket gazdagítja (a Kulturális Zóna Forum Képzőművészeti Díjához)

Az évkönyv illusztrációi **Pesti Emma** alkotásai, a fedőlapon *Gleccserfolyó III.* című munkája látható.

SÁGI VARGA KINGA

Kilencvenéves a Híd[1]

A *Híd* folyóirat a 20. és a 21. századi vajdasági magyar kulturális társadalom meghatározó folyóirata, s a Kárpát-medence leghosszabb életű magyar nyelvű periodikája is egyben, amely idén, 2024-ben ünnepli fennállásának kilencvenedik évfordulóját. „Hidat verünk a régi és az új kultúra, az idősebb és az ifjú nemzedék életfelfogása közé, mert meggyőződésünk szerint az ifjúságnak nem az a feladata, hogy romboló csákánnyal rohanjon mindannak, amit a régiek építettek, hanem az, hogy a munkát ésszel és erővel a saját és az eljövendő nemzedék igényei szerint folytassa" – ezen pulzáló elvekkel indult útjára 1934-ben a *Híd* folyóirat Szabadkán (Hidat verünk, 1934, 1), amely amellett, hogy Szabadkáról átkerült Újvidékre, számos átalakuláson ment át hosszú élete során. A még ma is fennálló folyóirat hosszú évtizedeken át, szinte szerkesztőségről szerkesztőségre, változott eszmei, intenzitásbéli, színvonalbéli, érdeklődésbeli és legfőképp műfaji tekintetben. Szellemiségi egységességét tekintve sem volt állandó, s az idő előrehaladtával a társadalmi kérdések és a kezdeti baloldali politikai és ideológiai determináltsága is mérséklődött „az eljövendő nemzedékek igényeit" követve. „Kivételesen hosszú történetét – írja egykori főszerkesztője, Faragó Kornélia – jellegzetes módon gazdagítja és dinamizálja, hogy egyenesvonalúsága nem rajzolódhat ki teljesen problémátlanul. Törések és üres helyek, betiltások és helyettes megoldások, de nagy lendületű újrakezdések és átmeneti elgyengülések is mutatkoznak benne" (Faragó 2014, 7). A folyóiratot a második világháború

[1] Elhangzott a *Híd* 90. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségen, 2024. december 13-án.

során betiltották, az első főszerkesztők, Lévay Endre (1934/1–1936/5), Simokovics Rókus (1936/6–12) és Mayer Ottmár (1937/1–1940/12) munkáját megszüntették, őket pedig hadifogságra, illetve kivégzésre ítélték. A háborút követően új felelős szerkesztőkkel újraindult a *Híd*, és 1945-től máig megjelenik. Bordás Győző a negyvenes évek második felét kutatva megállapítja, hogy a 45-től újrainduló *Híd* Steinfeld Sándor (1945/1–2–1948/12), Olajos Mihály (1949/1–1950/12) és Ernyes György (1951/1–3) főszerkesztése alatt „erősen agitatív és népművelő feladatokat vállaló" (Bordás 2000, 206) lap volt, majd az ötvenes évektől (és az *áprilisi Híd* néven elhíresült *Híd*-számtól) kezdődően a *Híd*ban a szépirodalomnak alakult egyre nagyobb tere, s új, friss hangok jelentkeztek. Az ötvenes évek első felének szerkesztését Majtényi Mihály végezte, a szerkesztőelődökhöz képest dinamikusabb, irodalmibb és minőségi szempontból is magasabb szintet képviselt (lásd Patócs 2014, 101–108). Nem célom e helyütt a későbbi, egymást követő szerkesztőségek részletes áttekintése, ilyetén a Herceg János-, Major Nándor-, Pap József- és Ács Károly-éra tárgyalása sem, ahogyan a Bányai János, Bori Imre, Gerold László, Faragó Kornélia, Patócs László és Berényi Emőke fémjelezte szerkesztői időszaké sem. Ezek egy részéről a nyolcvanéves jubileum kapcsán, Faragó Kornélia szerkesztésében megjelent, *Mozgalom, kultúraformálás, irodalmi gondolkodás* című kötetben szó esett, s úgy hiszem, hogy e kiadvány a *Híd* történeti áttekintését illetően megkerülhetetlen. A jelen felé haladva a lap arculatváltásait illetően azonban döntő jelentőségű tényként kiemelném, hogy a „70-es évek közepétől [amely Bányai főszerkesztői időszaka volt – SVK] erősödik a kritikai gondolkodás, a *Híd* vezető műfajai az esszé, a tanulmány és a kritika" (Gerold 2017, 168) lesznek, ugyanakkor a szépirodalom és a művészeti ágak is fokozott és állandó szerephez jutnak, s e tendencia – természetesen eltérő intenzitással – a későbbi *Híd*-szerkesztőségeket is jellemzi. Az elmúlt évtizedekben a *Híd* körül kialakult szerző- és szerkesztőgárda meg a lap profilja az irodalmi jelenségek dominanciáját mutatja, amely irányelvet a továbbiakban is folytatni kívánjuk, megadva természetesen a szükséges teret az egyéb művészeti ágakat és társadalmi kérdéseket érintő, valamint társadalomtudományi alko-

tásoknak is, amelyek által kisebbségi létünk lényegére, alapvonásaira, jelenségeire, önazonosságának kérdéseire és problémáira reflektálni tudunk, valamint amelyek által teret nyitunk a regionális jelenségeken túl az egyetemes magyar aktualitásoknak is.

Kiemelkedően fontos kisebbségi létünk azon szegmense, hogy egy többségi nemzet keretein belül vagy mellett élünk és alkotunk, így interakcióban állunk a többségi nemzet nyelvével és kultúrájával. A nyelvek, kultúrák és irodalmak közötti kapcsolattartás mindig is a *Híd* célkitűzései közé tartozott, tartozik. Már az 1934-es program is kitűzte a hídépítés fontosságát a délszláv népekkel. Vajdasági magyar kisebbségi folyóiratként az egymás felé nyitás szándéka, a kölcsönös kíváncsiság ösztönözte az egykori Jugoszlávia délszláv népeivel való interakciót, kapcsolattartást, és ugyanúgy ez motiválta a *Hid*at és holdudvarát az elmúlt évtizedekben is szerbiai kisebbségi pozícióban. A *Híd* összekötő szerepének hangsúlyozása – a közhelyeken túlmenően is – jelentős, hiszen szellemi, irodalmi és művészeti produktumok találkozását és értékcseréjét hivatott jelezni a nyelvek, kultúrák és entitások között.

Az utóbbi évtizedek szerkesztőségei nagy többségében elsődleges szemponttá nemesült a minőségi szövegek megjelentetésének igénye. S e minőségelvűség mellett a folytonosság volt az, amely a *Híd* számára e hosszú történetet biztosította. Vagy ahogyan Bori írja 2004-ben csonkán maradt *Híd*-köszöntőjében: „Magyarázni nincs szándékomban most a folyóirat hosszú életének titkát, s talán csak megújulni képes természetére hivatkozom. A *Híd* hetvenéves történetének vezérfonalát, úgy látom, ez a meg-megújuló továbbélés adja" (Bori 2004, 588). S e „megújuló továbbéléshez" kívánunk a decemberben megtartott jubileumi ünnepségünkkel, valamint az elkövetkező időszak munkájával mi is kapcsolódni.

Az elmúlt évek gazdasági, támogatás- és kultúrpolitikai mozgásai megtépázták a *Hid*at is. Nem először, és feltételezem, hogy nem is utoljára. A jelenben is fokozódó demográfiai valóság, az ország, és azon belül a vajdasági magyar kisebbség számának fogyatkozása, a fiatal szerzők elvándorlásának ténye, illetve az írói meghasonlások sora (emberi és politikai vonatkozásban is) régi-új probléma elé állítják a

térség intézményeit, köztük a kilencvenéves *Hid*at is. Évtizedeken át havi megjelenésű lap volt, az elmúlt néhány év történései, szűkösre szabott anyagi vonatkozásai, a pénz- és támogatáshiány miatt azonban évi mindössze négy duplaszám megjelenésére korlátozódott. A mögöttünk álló év főszerkesztő nélküli hónapjai a *Híd* megjelenésének folytonosságát szüntették meg, de mindezek ellenére eme ünnepi évkönyvvel – ha részben is – mégis áthidaljuk ezt az idei hiátust, s jubileumi rendezvényünkkel, vers- és prózapercekkel, valamint kiállításokkal kísért konferenciánkkal – a körülmények dacára, úgy hiszem – sikerült méltóképpen megemlékeznünk a Kárpát-medence legidősebb magyar folyóiratáról, a kilencvenéves *Híd*ról.

A Bori Imre, Bányai János (Bori, i. m., Bányai 2009) és sok más oszlopos hidas szerkesztő és szerző által említett *változni és újraindulni tudás képességére* most fokozottan szükségünk van. A jövőre vonatkozó egyik célkitűzésünk az, hogy a fennálló keretek és lehetőségek között megtaláljuk azon módozatokat, amelyek segítségével eme nagy hagyománnyal rendelkező irodalmi, művészeti és társadalomtudományi lapunk újra dinamikusan és folyamatosan megjelenő folyóirattá válhat, megtartva a szakmai és az esztétikai minőségre fókuszáló hozzáállását, a változásokat integrálni tudó képességét, az aktualitás, az irodalmi, a művészeti és a társadalmi folyamatokra történő adekvát reflexiós igényét mind regionális, mind az egyetemes magyar színtéren.

Irodalom

Bányai János. 2009. *A Híd.* https://hid.rs/szerkesztoseg.php (2024. 12. 12.)

Bordás Győző. 2000. Az ifjúsági Híd [1950 áprilisa] jubilál. Ötven éve. *Híd,* 64 (3–4): 204–219.

Bori Imre. 2004. A Híd hetven éve. *Híd,* 68 (5–6): 587–589.

Faragó Kornélia. 2014. Dinamikus gondolatok, változó arculatok. In *Mozgalom, kultúraformálás, irodalmi gondolkodás.* 7–12. Újvidék–Zenta: Forum–VMMI.

Gerold László. 2017. Híd. *Vajdasági magyar irodalmi lexikon [1918–2014].* 168. Újvidék: Forum.

Hidat verünk. 1934. *Híd,* 1 (1): 1–3.

Patócs László. 2014. Majtényi Mihály főszerkesztői korszaka [1951–1955]. In *Mozgalom, kultúraformálás, irodalmi gondolkodás.* 101–108. Újvidék–Zenta: Forum–VMMI.

FARAGÓ KORNÉLIA

Híd-változatok, folyóirat-történeti távlatok[1]

Egyfelől valóban nagyon univerzális, és mégis összehasonlíthatatlanul egyedi a *Híd* életútja. Hiszen a folyóirat mozgalmi lelkesültsége, létmódja és viszontagságos útja is az irodalmi és művészi mozgalmakkal szembeni „hagyományos bácskai közöny" világának fontos részeleme. A hatalmat uralók és a lap viszonya egy korlátozott módon alakuló történetet dolgozott ki, tiltásokkal, cenzurális utasításokkal, ügyészségi és rendőrségi fellépésekkel (1935-ben például a teljes decemberi számot elkobozták), börtönnel és kivégzésekkel. Ilyen mértékű munkatársi veszteséggel folyóiratnak még nem kellett számolnia: a történet nem írható le néhány egyszerű mondattal.

A jugoszláviai magyar társadalomtudományi és irodalmi ifjúsági lap önmeghatározása szerint nemes liberalizmussal, az „alkotó munkára előkészítő, határozott célú szabadelvűséggel" kívánt lapot kreálni. Ekkor még a borítón nem, de a belső leírásban már első helyre kerül az irodalom, pedig a folyóirat domináns témái között háttérbe szorul a periferikus, a határhelyzeti művekhez, a politikai publicisztikához, a szociális, a kisebbségi vonatkozású és a világnézeti szempontú szövegekhez képest. A háború utáni nehéz újraszerveződés idején, amikor a mozgalmi törekvések kivesznek a folyóirat életéből, többször felmerül a profilváltás kérdése. De a művészeti irányulás 1951-ig nem szerepel a profiljelölésben. Miközben pedig „az egyete-

[1] Elhangzott a *Híd* 90. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségen, 2024. december 13-án.

mes generációs mozgalom" terméke, a *Híd* már indulása idején egy művészeti értelemben integratív szemléletet jelez, bejelenti ugyanis, hogy foglalkozni kíván a „modern művészet minden ágával". Ez az elhatározás tehát a kezdetektől alakítja a folyóirat egyéniségét. Minden művészeti ág kapcsán igyekezett megfogalmazni a maga kérdéseit, és megteremteni bizonyos válaszokat. Már a második számban megjelenik egy becskereki építészmérnöktől, Tunner Lajostól *Az új zenei irány* című szöveg, a negyedikben pedig Balázs Bélától *A film és közönsége,* arról, hogy miért van az, hogy a filmtermelés ideológiai bázisa a kispolgárság, az ötödik számban Kovács Sz. Zoltántól a *Gondolatok a képzőművészetről*, és hogy az irodalom se felejtődjék ki, Heinz Vilmostól *A délszláviai magyar irodalom új korszaka.* Később azután filmes írások is napvilágot látnak, kitekintő jellegűek is, 1936-ban például a *Chaplin* című szöveg, amely arról tájékoztat, hogy a német filmcenzúra megtiltotta Chaplin új filmjének, a *Modern idők*nek a bemutatását. *A film* című rövid jegyzet a hetedik nagyhatalomként veszi számba a filmet: „Olyan jelentős, mint a vasut vagy a rádió. És ezenkivül már olyan finom, mint egy vers, egy leheletnyi zene, egy ecsetvonás" (Szalay 1936, 13). Még iparművészeti vonatkozás is felbukkan, Lévay Endre ugyanis Almási Gábor bútorművészetéről ír, aki ekkor még stílbútortervező, és éppen egy modern bútortervezeti albumot adott ki„melyben az egyszerű síma és görbe vonalak művészi összeállítása csodálatba ejtő" (Lévay 1935, 28). Mindemellett találunk életrajzi esszét Liszt Ferencről, és 1938-ban szöveget Branislav Nušić halála kapcsán, 1940-ben Lőrinc Péter *Az év filmtermésé*t tekinti át.

Az 1938-as *Híd* októberi számában Mayer Ottmár (Szántó Árpád néven) kiállításismertetőjében egyértelműen felismeri a szabadkai Híd-kiállítás fiatal művészeinek figyelemre méltó tehetségét: „A Hangya Bandi, Boschán György, Almási Gábor, Reszler Ilona, Veréb Ilonka, Gottesmann Tibor, Nagy Sándor, Szabó György, Szilágyi László, Erdey Sándor, Ács József nevét nem szabad elfelejteni. Ezek értékek, egy jövő ígéretes letéteményesei" (Szántó 1938, 315) – írja. Ne feledjük, huszonévesekről van szó. Almási Gábor később önéletrajzában, amelynek már a címe is sokatmondó (*Szobortalan égaljról jöttem*), azt írja a Nép-

körben megrendezett 38-as Híd-kiállításról, hogy „a vajdasági képzőművészet komoly ígéreteinek volt ez a tárlata, a Híd-akciónak talán az egyik leglátványosabb eseménye, amely tartalmában is, esztétikai szemléletével is eltért a megszokott polgári ízléstől" (Almási 1981, 43).

Negyven évvel később a *Híd* Hangya-blokkjának bevezetőjében Bányai János, az akkori főszerkesztő hivatkozik is az *Ifjú művészek kiállítása* című Mayer-szövegre. Ezzel, nagyon finoman, azt is jelezni kívánja, hogy a saját szerkesztői gyakorlatában a képzőművészet erőteljes koncepcióba emelése bizonyos vonatkozásaiban hagyománytörténés is. Ekkor a *Híd* művészeti anyaga egyfajta folytonosságot is szeretne prezentálni: megmutatni az előzményeket, betekintést engedni az elmúlt idők művészetébe. A szerkesztői program a művészeti életet bemutató, képzőművészeti, zene-, film- és színházi szövegeket ígér, csakúgy, mint a kezdetekben. Mondanivalója sok vonatkozásban ma is érvényesnek tűnik: „Különösen nagy erőfeszítéseket igényel majd ennek az anyagnak a »beszerzése«, egyrészt azért, mert kritikai életünknek valóban elhanyagolt területei ezek, másrészt, mert aránylag kisszámú szakemberrel rendelkezünk" (A Híd munkaprogramja 1975, 1429).

A háború utáni hangkereső számok szerkesztői koncepciójában van egy, a korábbiaknál sokkal hangsúlyosabban megjelenő mozzanat, és ez a művészeti képi elem. (A háború előtti nyolc évfolyam, a *Világkép*et is beleértve, mindössze kilenc grafikát és két szoborfotót közölt. A későbbi munkatársak közül ekkor még csak Kovács Sztrikó Zoltán és Almási Gábor neve szerepel. Azt is említeni kell, hogy a Híd Könyvtár némely könyveit Hangya András illusztrálta.) Kek Zsigmond rövid folyóirat-történetében úgy említi a képzőművész munkatársakat, mint akik „díszítették" a lapot. 1946-ban az áprilisi számot Hangya András *Bácskai mező 1946 tavaszán* című linómetszete „díszíti", a májusiban pedig a következő szöveg áll: „a műmellékletet és a fedőlapokat Hangya András festőművész készítette". A képanyag hatását az egyre szaporodó művészeti tárgyú tanulmányok és cikkek is erősítették. Hangya folytonosnak tűnő jelenléttel bír, 1946-ban jelenik meg *A mosónő* című, 1947-ben pedig a *Csilléző munkások* és a *Vasútépítők*

című rajza. Dinamikus formai szemléletű szociorajzok, munkásmegjelenítések. Ebbe a tematikus körbe lép be 1948-ban Almási Gábor a maga *Vasútépítő*jével, a munkás alakok és a szocialista építés korábban is jelen lévő témájával. Gál László *Almási Gábor útja* című írásában így jellemzi a leendő művész léthelyzetét: „A kanizsai magyar árvagyerek, a tehénpásztor, ma a beográdi Művészképző Akadémia ösztöndíjas növendéke. Mit mondjunk még hozzá?" (Gál 1949, 240). 1949-ben a Testvériség-Egység Kiadó megjelentette Makarenkótól *Az új ember kovácsá*t, méghozzá Hangya András illusztrációival, és 1950 áprilisában ebből a sorozatból emel be illusztratív képeket a *Híd*. Ugyanekkor Almási a *Parasztasszony* témájához nyúl, és a *Vasútépítő*ket újragondolva, dombormű formájában is feldolgozza, ez utóbbiról részletfotót közöl. De megjelenteti *Paganini* című portrészobrának fényképét is. Almási minden valószínűség szerint kedvelte ezt a szabadkai zeneiskolának szánt szobrot, hiszen, amikor a hetvenes években Domonkos István meglátogatja, hogy beszélgessen vele, korábbi művei közül, két évtized múltán is a Paganini-portrét emeli ki, a későbbiek közül Szarvas Gáborét. „Egy szobra áll mindössze a városi társadalombiztosítási intézet előtti parkban. A városnak úgy látszik mindegy, hogy vannak-e vagy nincsenek szobordíszei" – írja Domonkos (Domonkos 1974, 152). Ezekben a számokban láthatjuk még Ács József realista formavilágú zsánerképeit, a *Morzsolóasszony*t és a *Kukoricahordás*t is, amelyek a kor vizuális ízléséhez igazodnak. A domináns munkás-földműves tematikai körből Oláh Sándor az illusztráció útján lép ki: rajzai a „*Magyar népmesék* című mű sajtó alatt lévő kiadásához" készültek. Az illusztráció terepe különösen alkalmas volt arra, hogy az újjáépítés agitációs nyomásától szabadulni kívánó rajz, illetőleg a grafika szélesebb, szabadabb mozgásteret találjon magának.

Az 1951-ben a januári szám borítója (ez már a Majtényi-féle *Híd*) jelöli a művészeti tartalmat: *Irodalom, művészet, kritika*. És innentől a számok címlapképekkel jelennek meg, az első szám B. Szabó György *Vázlat* című rajzával. A képi elem súlyát növeli, hogy kiemelt szemantikai helyzetbe került, így a képanyag megjelentetésében is ér-

vényesülhetnek különleges szerkesztői szempontok. Az új képi anyag már elszakad az előző életképi hagyományoktól, mind erősebben demonstrálja a táji környezethez való viszonyt, a tájképek (Ács József: *Bácskai falu*, Pechán Béla: *Telecskai táj*), az utcarészletek (Oláh Sándor: *Szabadkai utca*, Sáfrány Imre: *Zentai utca*, Ács József: *Müncheni utcarészlet* című tusrajza), de aktok (az áprilisi címlapkép Hangya *Akt-tanulmánya,* másutt Sáfrány Imre: *Akt*), félaktok (Milan Konjović: *Félakt*) is feltűnnek. A május–júniusi címlapon és a számban is Milan Konjović kap teret, de nem csak a „táj interpretátoraként", az anyag igencsak vegyes, zsánerképet, tájképet és aktrajzot is hoznak tőle. Augusztusban a ma már ritkábban emlegetett Csávosi Sándor került címlapra, és három képpel (*Bácskai táj, Dubrovniki részlet, Zombori tanya*) a belső oldalakra is. A festő zombori tárlatáról Herceg János ír ismertetőt. És mind több az olyan képanyag, amelyhez valamilyen formában szöveg is társul. A szeptemberi számban az akkor huszonhárom éves Sáfrány Imre bukkan fel a *Dunapart* és a *Tanulmányfej* című munkáival. De megjelenik a képeivel például az a Boško Petrović is, aki később Tobolka Etelkával megalakította az *Atelje 61* szövőműhelyt. A *Híd*ban reprodukált alkotók között továbbra is van olyan, aki más kiadványból beemelt illusztrációval szerepel. Sőt, a címlapképek között is előfordul beemelt illusztrációs munka, ilyenek 1952-ben B. Szabó György Herceg János *Vas Ferkó* című könyvéhez készített rajzai. 1953-ban B. Szabó György illusztrálja a *Híd*ban Thurzó Lajos *Tavasz Jánoska elindul* című poémáját, de a könyvbeli megjelenésnek is ő az illusztrátora.

Következésképpen különleges lehetőségnek számíthatott a *Híd* életében, amikor saját illusztrációs felkérések (vagy felajánlások) nyomán is születhettek lehetőségek irodalom és képzőművészet közvetlen találkozására, a szöveg és kép viszonyával való kísérletezésre. 1953 márciusában a *Híd* Stevan Raičković verseit közli Pap József és Sáfrány Imre fordításában. A versek Sáfrány Imre illusztrációival jelentek meg. A június–júliusi számban Sáfrány Risto Tošovićot fordítja, és egyúttal illusztrálja (*Utcarészlet*, *Akt*) is. 1954 februárjában Major Nándor *Hajsza* című elbeszélése jelenik meg ugyancsak Sáfrány szövegrajzaival. Ekkor már több ízben fordulnak elő a folyóirat irodalmi

szövegeihez kapcsolódó művek. A lapalapítás huszadik évfordulóját ünneplő jubileumi számban Majtényi Mihály *A külváros partján*, és Major Nándor *Krumplilovacskák* című elbeszélése is B. Szabó illusztratív képeivel lát napvilágot, de rajzokkal Ács József, Sáfrány Imre és Hangya András is jelen van. Továbbra is az állandó munkatársak között tudhatjuk Oláh Sándort, Pechán Bélát, Petrik Pált, sőt Dobó Tihamérrel még bővül is a kör, majd valamivel később Vinkler Imre, Benes József, Kapitány László, Faragó Endre és Torok Sándor neve is megjelenik a képzőművészek között.

Amikor 1957-ben Major Nándor veszi át a szerkesztést, havonta változó, nagy, színes felülettel újratervezteti a fedőlapot és megszünteti a címlapképek rendszeres közlési gyakorlatát, amely gyakorlat többé már nem is tér vissza. (A következő időszakban, 1963 januárjától, Pap József főszerkesztősége idején, majd idézetek jelennek meg a *Híd* fedőlapján.) Az ötvenes évek végén a belső oldalakon ismét feltűnnek a szövegrajzok, különösképpen Sáfrány műveli a műfajt, de Ács József és Dobó Tihamér is. Vannak olyan számok, amelyekben szokatlanul nagyszámú képzőművészeti alkotás, rajz, rajztanulmány, illusztráció lát napvilágot, 1959-ben a július–augusztusi kettős szám például negyvenöt ilyen munkát közöl. 1959-től már érezhetően kiszélesedő szemléleti perspektívában áramlanak be a képzőművészeti anyagok, a művészeti képi információk, ezek közül néhány példa: a műmellékleteket a brüsszeli világkiállítás *50 év művészete* című tárlatának anyagából, a ljubljanai III. Nemzetközi Grafikai Biennálé anyagából, a vajdasági képzőművészek kiállításának, vagy éppen a modern francia festészet belgrádi tárlatának anyagából válogatják.

A hatvanas évek közepétől Ács Károly vállalja a főszerkesztői posztot, nyilvánvalóan annak tudatában, hogy a megújulási készség egy folyóirat esetében kötelező attribútum. Ekkor Kapitány László a lap műszaki szerkesztője, és valószínűleg ő az, aki egy újabb Híd-változatot állít elő, a folyóirat címoldalának ismételt átalakításával. A folyóirat igyekszik kihasználni a javuló nyomdatechnikai lehetőségeket, de továbbra is nagy hátránya, hogy a színes technikákat nem tudja közvetíteni. Ács Józseftől sorozatban jelennek meg a *Híd*ban az „égi

és a földi dinamika" új motívum- és formavilágú képei, a jellegzetesnek számító félkörökkel, körökkel: *A kör terjedése,* az *Erő és mozgás*, a *Mechanika*, a *Hullámmozgás* (1964/4), a *Kompozíció körökkel* és az *Autós* című sorozat számozott darabjai is (1965/12), majd pedig *Az emberszabású autó*, a *Biológia és technika* és a *Kék ég* (1967/2–3). Annak az időszaknak az absztrakciós elgondolásai ezek, amelyről Ács a következőket mondja: „A hullámmozgások, a hullámrezgések, a fizika törvényeinek alkalmazása jellemzi a következő fázisomat és az autót jelképpé alakítom, a mai élet ellentmondásainak jelképeivé..." (Sáfrány 1967, 10). Az egyre csak frissülő tájékozódás jeleiként ebben a periódusban jelennek meg műmellékletként például Leonid Šejka (1966/2) művei, vagy éppen Miroslav Šutej (1965/9) grafikái. Leonid Šejka és Šutej grafikai formahasználata iránt egyébként van egy folyamatosnak mondható érdeklődés, már az *Ifjúság* mellékleteként működő *Symposion*, de később az *Új Symposion* is közölte a munkáikat. 1966-ban a *Híd* Benes fonalas Tisza-part-képeivel, Maurits Ferenc rajzainak provokatív vizualitásával, majd pedig Faragó Endre alkotásaival (*Menyasszony, Akt, Tisza-part, Külváros*), „aki a terebélyesedő vajdasági művészetben egy realizmust átütő látnokias művészetet képvisel" (Ács 1967, 1399), lepi meg az olvasóját. Maurits több blokkban is szerepel, 1964-ben az őt foglalkoztató elgondolásokat a *Síktanulmányok* számozott képeinek módosulásaival jeleníti meg, 1968-ban pedig a *Szeretjük egymást, Utolsó üdvözlet, Arcaink, arcaink* című sokalakos rajzaival. Szükséges megemlíteni azt is, hogy 1968-ban az októberi szám Vinkler Imre hagyatékából hoz egy figyelemre érdemes válogatást, a szépen artikulált képek között van tus, lavírozott rajz, ceruzaraj, akvarell és olajkép is. A képekhez társul Sáfrány Imre vallomása Vinkler művészetéről, itt még *Zsombékról, zsombékra* címmel (kötetben: Sáfrány 1968).

A Bányai-féle *Híd* az újraszerveződés nyomán, a bekapcsolódó fiatalokkal együtt egy friss, erős ritmusú, igényes értékszemléletű, amolyan elit publikációs helyet teremtett, amely számról számra újabb elemeket, témákat, munkatársakat vonzott a folyóirat terébe, de a kanonikus szerzőket is megtartotta és rendszeresen közölte.

A lap formátumot is vált, hogy világos legyen, egymástól feltűnő módon elkülönülő periódusok váltják egymást. Az új periódus szerkesztői programjában azt láttuk megjelenni, hogy a folyóirat egy olyan aktualitásokkal teli, kritikai, összművészeti tér, az új ízlésirányokhoz való hozzáférhetőség egy olyan terrénuma kíván lenni, amely számára kiemelten fontos a többi művészeti ág képviseletének hagyománya is. „Az első időszakban a képzőművészeti kritika fejlesztése látszik lehetségesnek. De nemcsak tárlatkritikák közlésére számít a *Híd*, hanem képzőművészeti művek elemzésére, kortárs képzőművészek sokoldalú bemutatására stb. Ugyanakkor éppen a *Híd* indítaná meg művészeti életünk múltjának feltárását is. A *Híd* évente többször adna közre képzőművészeti mellékletet, mely nemcsak alkotások reprodukálásából, hanem a közölt művek elemzéséből, az alkotók munkásságának kritikai felméréséből, esetleg alkotói nyilatkozatokból épülhetne fel" (A Híd munkaprogramja 1975, 1429). A szerkesztés valóban az előzetes koncepció és terv alapján építi fel a számokat, ily módon a képzőművészeti rovat egy hihetetlenül erőteljes és egységes szerkesztői hatást tudott elérni. Amikor ugyanis a *Híd* számba veszi a képzőművészeti hagyományokat, amikor a képzőművészeti múlt feltárásába fog, meglehetősen otthonos terepen mozog, hiszen részben saját múltjára, egykori önmagára, saját munkatársainak művészeti életútjára tekint vissza. Időközben megnövekedett az esztétikai súlya a korábban tárgyalt nemzedékek alkotóinak, és most már mint a vajdasági képzőművészet kiemelkedő személyiségei jelennek meg a hagyományfeltáró szövegekben: Wanyek Tivadar, Hangya András, Petrik Pál, Baranyi Károly, Pechán Béla, Vinkler Imre, Dobó Tihamér, Boschán György stb. kerül így különös látószögbe. És máig jelentős szövegek igazolják, hogy a *Híd* emlékezetét, identitását igenis formálják és gazdagítják ezek a kimagasló színvonalú életművek. A lap aktuális érdeklődését a többi között a fiatal vajdasági képzőművészetről szóló szövegek, a képregény témája, a jugoszláv művészet témája, külön a jugoszláv grafikáé, a modern kerámiáé, az új művészeti gyakorlatoké és a fotóművészeti (Lennert Géza), valamint plakátművészeti (Baráth Ferenc) vonatkozások jelzik.

Irodalom

Ács József. 1967. Ötvözött tájak festője. *Híd,* 31 (12): 1398–1399.
A Híd munkaprogramja. 1975. *Híd,* 39 (12): 1427–1431.
Almási Gábor. 1981. *Szobortalan égaljról jöttem*. Szabadka: Életjel.
Domonkos István. 1974. A kisimított ráncok. In *Redőny*. Symposion Könyvek, 43. 151–153. Újvidék: Forum.
Gál László. 1949. Almási Gábor útja. *Híd,* 13 (4): 237–240.
Lévay Endre. 1935. Nemzedékünk iparművészete. *Híd,* 2 (6): 28–29.
Sáfrány Imre. 1967. Égi és földi dinamika. Négyszemközt Ács József festőművésszel. *7 Nap,* 22 (11): 10.
Sáfrány Imre. 1968. *Zsombékok. Vallomás Vinkler Imre művészetéről*. Életjel Miniatűrök 2. Szabadka: Életjel.
Szalay György. 1936. A film. *Híd,* 3 (3): 13.
Szántó Árpád. 1938. Ifjú művészek kiállítása. *Híd,* 5 (10): 314–316.

BORDÁS GYŐZŐ

Amikor a *Híd* irodalmivá vált…[1]

A novelláktól a regényekig – adalék a Híd kilencvenéves történetéhez

Amikor a nyolcvanas évek elején magiszteri dolgozatom megírásához fogtam, kiadói íróasztalomon már toronyban álltak a *Híd* háború utáni, bekötött évfolyamai. Szeli István éppen kéziratot hozott, s rám is kérdezett: mi célból forgatom ezeket a régi folyóiratszámokat. Mondtam, a *Híd* prózájának elemzése a Bori Imre mentoromtól kapott témám, mire ő elgondolkozott, s megkérdezte, adhat-e egy tanácsot. „Természetesen" – volt a válaszom, annál is inkább, mert az egyetemen nála vizsgáztam 19. századi irodalomból és stilisztikából; Fehér Kálmán, akkori kiadói főszerkesztő viszont bennünket, Szeli egykori tanítványait, Hornyik Miklóst és engem bízott meg, szerkesszük meg Szeli István (akkor friss akadémikusunk) tanulmányait, kritikáit és cikkeit tartalmazó kötetét, születésének közelgő, hatvanadik évfordulójára. Mi sem természetesebb, hogy nagyon megtisztelő volt a feladat, s így a Szeli munkáit is tartalmazó dosszié is dagadozott már, de erről a szerzőnek akkor még nem volt szabad tudnia. (Csak zárójelben jegyzem meg, 1981-ben így született meg a *Történő történelem*, amelyre máig büszke vagyok, hiszen e kötet tiszteletet ébreszt és parancsol mindannyiunkban, akik itt tevékenykedünk, és igyekszünk valamit letenni az asztalra.) Talán épp a történelemtől való fokozott függőséggel magyarázható, hogy tanulmányaiban Szeli István mindig egyformán gondolt a történelmi múltra és pers-

[1] Elhangzott a *Híd* 90. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségen, 2024. december 13-án.

pektívára, bármennyire is lehangoló legyen az, amelyekről egy kisebbségi tudós, tanár, íróember, ha tudja, mi a helye közösségében, nem feledkezhet meg. S figyelme a Tanár úrnak kiterjedt minden olyan kulturális mozzanatra, amely a vajdasági magyarság közösségi egzisztenciáját segítette.

Azt hiszem – e kilenc decenniumunk alkalmával –, legalább ennyivel tartozunk Szeli István akadémikusunknak is, aki nem sokkal a *Híd* újraindulásától haláláig állandó munkatársa volt folyóiratunknak, sőt éppen ő volt az, aki szinte elsőként írta meg folyóiratunk 1945 utáni történetét, amelyet olvashattunk az *Utak egymás felé* című kötetében is. Témám feldolgozását nem is kezdhettem volna e 1968-ban írt tanulmánya megállapításainak figyelembevétele nélkül, így hát érdeklődéssel vártam, milyen tanáccsal szeretne ellátni. „Tudja – mondta csak az ő szerénységére valló alázattal –, én maguknak a vizsgákon is mindig azt hangoztattam, azt szeretném hallani, mit tudnak, s nem abban vájkálni, mit nem." S ez így volt igaz, minden hallgatója tanúsíthatja. „De mit tanácsol, Tanár úr?" „Bizonyára tapasztalta, vagy tapasztalni fogja, hogy sok silány szöveg is megjelent a *Híd*ban azokban az években, míg nem értő szerkesztőkre volt bízva, de én azt javaslom, jegyzetelje ki azokat a prózai műveket, amelyekben esztétikai értéket is fel tud fedezni, azokat elemezze, s végül állítson össze ezekből a novellákból, regényrészletekből egy antológiaszerű jegyzéket. Ilyet eddig nem készített senki."

Csak egy bekezdésnyi Szeli István elemzéséből: „A *Híd* 1949-ben megszűnik a Vajdasági Magyar Kultúrszövetség orgánuma lenni, bátrabban juttatja szóhoz az új munkatársakat, az új kurzusnak hangot adó elvi természetű cikkeiben is az irodalmi életnek és az alkotások nagyobb fokú szabadságát szorgalmazza (Sinkó Ervin: *Kulturális örökség és szocialista realizmus*, Gál László: *Irodalom és miszticizmus*…), lemond a szellemi vezetés és irányítás kizárólagosságáról, míg aztán 1950-ben megjelenik a fiatalok *Híd*ja, amelyben már nemcsak új nevek, hanem a lap korábbi irányzatával gyökeresen szembehelyezkedő új nézetek és esztétikai felfogások érvényesülnek. Ez egyben a régi *Híd* struktúrájának, szellemi arculatának és társadalmi szerepének az

újjáértékelését is jelentette: mozgalomjellegét elvesztve a folyóirat most már valóban irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirattá válik, amely lépést tartva a szellemi életben bekövetkezett változásokkal, a jugoszláviai magyarság modern szellemű szépirodalmi tájékozódásának legfontosabb orgánuma lett" (Szeli 1969a, 247).

Folyóiratunk múltjával sokan és sokszor foglalkoztak, erre alkalmat leginkább éppen a maihoz hasonló jubileumok adtak, viszont – ma már némi büszkeséggel tölt el –, hogy annak idején kikutattam és bebizonyítottam, hogy a *Híd* 1945-ös újraindítása országos viszonylatban is jelentős kulturális tettnek számított. Hiszen a *Híd* hamarabb indult, mint az 1824-ben, Pesten alapított, majd később Újvidékre költöztetett, ma kétszázadik évfordulóját ünneplő *Letopis*, amelynek háború utáni első száma három hónappal a *Híd* után, 1946 februárjában jelent meg Živan Milisavac szerkesztésében. De a *Híd* újraindításakor még Belgrádnak sincs irodalmi folyóirata. A Dušan Kostić szerkesztette *Mladost* például csak 1945 novemberében, a *Književnost* Milan Bogdanović és Velibor Gligorić szerkesztésében pedig 1946 elején jelenik meg. Talán csak a Miroslav Krleža szerkesztette *Republika* jelenik meg a *Híd* előtt, de nem is Zágrábban, hanem Šibenikben. A szlovének első folyóirata a France Bevk szerkesztette *Razgledi* és a Mihailo Lalić nevével fémjelzett *Stvaranje* Cetinjében is majd csak a *Híd* után jelenik meg, s jön a szarajevói *Odjek*, ezt követi a Jovan Popović irányításával megjelenő *Književne novine* és a zágrábi *Izvor*. 1949-ben jelenik meg a jugoszláviai albánok irodalmi folyóirata, a *Jeta e re*, és a macedón *Szovremenik*. Említsük meg azt is, hogy az újvidéki Ifjúsági Tribünön Florika Štefan 1955-ben indítja a *Polja* folyóiratot, de addigra minden nemzetiségnek itt a Vajdaságban megvan a maga irodalmi orgánuma, a szlovákoknak a *Nový život*, a románoknak a *Lumina,* a ruszinoknak pedig a *Švetlosc*. Mindezek a vajdasági folyóiratok ma is megjelennek.

Nyilván már sokan és többször is megállapították, hogy az irodalommal inkább csak kacérkodva indul a *Híd*, de ha beleolvasunk az első öt évfolyamba például, látnunk kell, hogy Sinkó Ervin vagy Gál László, Majtényi Mihály és Herceg János szövegeikkel irányt is mutat-

nak, hogy aztán pályázatok, viták meghirdetésével és mindenekelőtt az „áprilisi nemzedék" feltűnésével elinduljon egy polarizálódási folyamat is, amely eredménye a merevségnek eleinte lassú, de mégis kimutatható oldódása lett. Az új nemzedék pedig új szellemiséget is hozott, frissességet a lapba, és talán pezsgőbb életet is a vajdasági magyar irodalmi és kulturális életbe.

Csak nagyon vázlatosan: Gál László már 1946-ban fölveti a van-e vajdasági magyar irodalom kérdését. S igaz, hogy elveri a port a „local couleur"-ön, mondván: „E szín alatt aztán természetesen puszta külsőségeket értettek: bólogató bácskai akácokat, fehérre meszelt parasztházakat, különleges bácskai napsugarakat, »bácskai« magyar lakodalmakat… Egészen úgy, mintha Bácska és a Vajdaság külön világ lennének, ahol valami különlegesen »bácskai magyar«…" (Gál 1946, 724).

Ezekben az Olajos Mihály szerkesztette számokban is találunk Sinkó-szövegeket, Thurzó Lajos méltatja az akkor frissen megjelent *Vasút* című Sinkó-nagyriportot az ifjúsági vasútépítésről, közli Majtényi *Élő víz* című regényének egy fejezetét, amelyről kiderül, hogy tulajdonképpen a két háború között írt *Császár csatornája* egy változata. Hozza Gál László, Laták István és Gajdos Tibor novelláit, Csépe Imre, Thurzó Lajos és Zákány Antal verseit, sőt az akkor alig húszéves Ács Károly neve is megjelenik. S az ekkor indult *Híd Könyvek* sorozatban a Sinkó-riportján túl olvashatták Gajdos Tibornak a *Tűz a hegyek között* című regényét, Majtényi Mihály *Májusfa* címen megjelent novelláit, Laták István elbeszéléseit és verseit. Verseskötetet jelentett itt meg Thurzó Lajos és Debreczeni József is, de kiadtak oda-vissza alapon magyar–szerb, szerb–magyar szótárt (Herceg János szerkesztésében), valamint *Színpadunk* címen majd harminc színpadi darabot, nyilván a városi-falusi amatőr színjátszó csoportok használatára.

Ebben az időben még „a reakció elleni kíméletlen küzdelmet" hirdette az akkori szerkesztő, aki a szépirodalmat másodlagos követelménynek tartotta, s csak 1949-től kezdett visszavonulni az abbéli támadások elől, hogy hagyjon már föl a „világos, érthető, időszerű és értékes nevelő írásokkal". Bori Imre írja erről a korszakról, miszerint: „Mondanom sem kell, mekkora tektonikus politikai rengéseknek

kellett bekövetkezniük, hogy ennek a világnak, ha sarkaiból nem is mozdította ki, szellemi kapui megnyíljanak. A Tájékoztató Iroda határozatai nyomán kialakult, a szovjetunióbeli elképzelésekkel való szembenállást is magában foglaló szellemi légkör áldásos voltát akkor is említeni kell, ha közben a Goli otok fogalmába sűrített szenvedések és embertelenségek tényeiről is tudunk. Nemcsak a nyugati világra táruló szellemi ablakokból látható polgári világ modern műveltsége, ízlésvilága került a *Híd* szemhatárán belül, látható és felmérhető közelségbe, hanem ami talán még fontosabb: az ambíciók nélküli, tespedt világtól és lelkiségtől kezdődhetett meg szellemi elszakadásunk az önlátás lehetőségeivel való éléssel együtt" (Bori 1994, 278).

Szeli István mutatott rá arra, hogy tulajdonképpen a jugoszláv írók második, zágrábi kongresszusa után történik meg a nagy változás, a *Híd* struktúrájának, szellemi arculatának és társadalmi szerepének újraértékelése. Ezen a kongresszuson már „liberálisabb" hangnemben is szólni lehetett az irodalomról. Szerencsés módon itt a kisebbségi irodalmak helyzetéről Mladen Leskovac, az akkori vajdasági kultúrkör vezetőségi tagja számolt be. Mára már kevéssé ismert, hogy felszólalásában arra mutatott rá, hogy a jugoszláviai magyaroknak már a háború előtti időszakban is komoly irodalmi életük volt. S Leskovac megfogalmazta azt is, hogy a lapnak fokozatosan az irodalom felé kell fordulnia, s ápolni a régi hagyományokat, amivel burkoltan arra célzott, milyen jól együtt tudott működni már egyetemista korában is Szenteleky Kornéllal. Nevét nem említette, de nyilvánvaló volt, hogy az 1928-as délszláv versantológiában való közös munkájukra gondolt. Viszont neveket is fölsorolt, akiknek munkássága figyelmet érdemel. Ezek, meglátása szerint (márpedig Leskovac nemcsak tudott magyarul, hanem fordítója is volt például Majtényi és Herceg novelláinak, Debreczeni és Thurzó verseinek, a Molnár-regénynek, *A Pál utcai fiúk*nak): Gál „patetikus, szónoki hangvételű költő, aki élvezi nyelve gazdagságát és pazar zenei hatását", Laták viszont „ismeri a nincstelenség és az örökös munka kicsiny világát". Lőrinc Pétert sokoldalú, sok műfajú egyéniségnek tartja, aki fordítóként is megállja a helyét. Majtényi viszont „tartózkodó, szívélyes, nem tolakodó művész…

bonyolultabb irodalmi munkákhoz is hozzááll, most terjedelmes regénytrilógián dolgozik. (Itt nyilván a csatornaregényére gondolhatott – megj. B. Gy.), mert így folytatta: „…amelynek két része már el is készült és sajtó alatt van, és amelyben a bácskai nagycsatorna motívumán keresztül a vajdasági élet társadalmi és gazdasági keresztmetszetét adja a 18. századtól napjainkig". Herceg János pedig a „legenyhébb intonációkra is érzékeny művész, aki városi kisemberek világának precíz, kissé gunyoros és együttérző festője, aki kitűnően ismeri ezt a világot." Debreczeniben pedig a kitűnő műfordítót dicséri. A *Híd* 1950. januári száma közli is Leskovac terjedelmes beszámolóját (lásd Leskovac 1950, 62–70), amely érinti a többi vajdasági kisebbségi irodalmak életét, s hozza Lőrinc Péter írókongresszusi felszólalását és Majtényi Mihály kongreszszusi reflexióit, amelyek, érzésünk szerint, ha közvetve is, de hozzájárultak a folyóirat történetében oly jelentős „áprilisi Híd" megszületéséig.

Bori szerint Majtényi Mihály és Herceg János *Híd*ját a nyitottság jellemezte, míg Major Nándor a konzervatívabb gondolkodást elutasító programmal lépett elő. Mindenesetre megindult egy folyamat, amelyben polgárjogot nyert az a nézet, hogy a folyóiratban a klasszikus műfajok mellett jelenjenek meg kritikák, naplók, útirajzok, feljegyzések, hangjátékok, irodalmi esszék, irodalomtörténeti tanulmányok, képzőművészeti értékelések, sőt még népi önéletírások is.

Újralapozva a *Híd* egykori számait, látnunk kell például, hogy már az 1950-es években három fejezet megjelenik Debreczeni József *Hideg krematórium* című Auschwitz-regényéből, Sinkó Ervin pedig közli *Confiteor* című, „erkölcsi, politikai és esztétikai rapszódia a Nagy és Dicsőséges Birodalom témájára" meghatározású szövegét, majd sorakoznak a fejezetek a *Tizennégy nap* és az *Optimisták* későbbi regényeiből, s mindebből sejthető, hogy most már komolyabb eltolódás is történik az irodalom irányába. Ezek után megszületik az első folytatásos regényközlés is: ugyancsak Sinkó Ervin *Egy regény regény*et hozza a *Híd*. Bori Imre ekkor már Kafka A *per*éről értekezik terjedelmes tanulmányában, majd William Faulkner munkásságát ismerteti. És sorakoznak a régiek mellett az új nevek: Saffer Pál, Juhász Géza, Petkovics Kálmán, Fehér Ferenc, Németh István, Kvazimodo

Braun István, Pap József, Dévavári Zoltán, Kopeczky László, Dési Ábel, Dévics Imre, Burány Nándor, Bóna Júlia… A képzőművészek közül Ács József, Hangya és Boschán György után B. Szabó György, Petrik, Sáfrány… S még egy érdekesség: Párizsból jelentkezik Fejtő Ferenc és Nyíri Éva, az Egyesült Államokból például Reményi József. S igényes versfordításokkal is ekkor találkozunk először, Vesna Parunt Fehér Ferenc fordítja, Jure Kaštelant pedig Ács Károly.

S mielőtt beszámolnék arról, hogy megfogadva Szeli István tanácsát, össze is állítottam a háború utáni *Híd*-prózából egy lehetséges antológiát – amelyet ma is vállalnék –, két nagyon értékes regényre is ismételten föl fogom hívni a figyelmet, mert ezek a mindenkori *Híd* dicsőségére is váltak.

De íme a javaslatom egy leendő antológiába a *Híd* 1957, tehát a Major Nándor szerkesztése előtti időszak novellakínálatából, ábécésorrendben (tizenhat szerző huszonnyolc novellája): Braun István *Lázadás Gosenben,* Csépe Imre *Tamás bátya, Könnycseppek a határdombon,* Debreczeni József *Boccaccio megöregszik,* a XXIII. fejezet a *Hideg krematórium*ból, Fehér Ferenc *Józsi,* Herceg János *Vénkisasszonyok, Béka az Angyaloson, Cirkusz a faluban,* Laták István *A vég határán – kezdet,* Lőrinc Péter *Tanító,* Major Nándor *Tűz a tarlón, Kuglipályán, Csillagfénynél nézem a várost,* Majtényi Mihály *Forró föld, Csoda a búzaföldön, Remények batárján,* Munk Artúr *Ica szerelmei,* Németh István *Helytelen világ, Parasztkirályság,* Pap József *A bodza,* Petkovics Kálmán *Sárguló levelek,* Sinkó Ervin *Ez minden…*, részlet az *Egy regény regényé*ből, *Dávid kulcsa,* Sulhóf József *A tavasz besurran,* Szirmai Károly *Grószi különös hangokat hall, Benőtte a fű.*

(Csak zárójelben jegyzem meg: Németh Istvánnak a novellái között kerestem, ugyan megtalálom-e azt a szöveget, szövegrészt, amely arra utalna, hogy a Tomán László által felfedezett, régi pályázatra érkezett kéziratából ugyan fölkínált-e valamit is a *Híd* részére. De nem találtam, viszont tudjuk, hogy a kisregény 2013-ban *Fordulat után* címmel jelent meg a Forumnál, s éppen Sági Varga Kinga szerkesztésében.)

A Majtényi Mihály szerkesztette folyóirat 1953-ban elkezdi folytatásokban közölni Sinkó Ervin *Egy regény regény*ét, amelyből hét rész még

a következő évre is jutott. Tehát ez az a regény, amely 1955-ben könyv formájában is megjelent, hogy aztán több nyelvre is lefordítsák, nyilvánvaló értékei miatt. Többen rámutattak már arra, hogy ez egy kiváló dokumentáris értékekkel is bíró regény, mert bemutatja a harmincas évek Európájának néhány jelentős mozzanatát és egy ideál hajótörésének történetét, s ily módon, ahogy Szeli István fogalmaz: „Sinkó számára, mint vérbeli író számára, nem mint objektíve adott társadalmi valóság fontos, hanem emberi konzekvenciái miatt nyer megkülönböztetett figyelmet, s ily módon a napló frappáns igazolása lesz a szerző tételének, amely szerint az esztétikai érték mindig egy dramatikus feszültségnek, az etikai krízis egy fajtájának köszönheti létrejöttét" (Szeli 1969b, 253).

A másik nagy mű a *Híd* korai történetéből, amelyre eme írás is föl szeretné hívni a figyelmet, Debreczeni József *Hideg krematórium* című, holokausztról szóló naplóregénye, amely éppen most éli nagy újrafelfedezését (erről még a honi sajtónk sem számolt be megfelelően). Mint utaltunk már rá, 1950-ben a *Híd* három részletet hoz a regényből, pontosabban a XX.-tól a XXIII. fejezetig. A regény még ugyanabban az évben meg is jelenik Szeli István utószavával. Bogdan Čiplić azonnal le is fordítja szerb nyelvre, majd – néhány értékelő méltatás után – mintha feledésbe merülne. 1975-ben jelenik meg ismét, ekkor már a Forum Könyvkiadó gondozásában, a szabadkai Glid Nándor Jad Vasem szobra illusztrációjával a borítón, s feltüntetve, hogy a kiadó ezzel tiszteleg az író születésének 70. évfordulójára. Még abban az évben Debreczeni meg is kapja regényéért a Híd-díjat. E második kiadást ismétli meg 2015-ben a mai Forum, s az elmúlt évben a pécsi–pesti *Jelenkor* is megjelenteti.

A nemzetközi könyves közvélemény éppen erre az utolsó kiadásokra figyel föl. Mi is történik? Idén, az év elején a *New York Times* fölvette e regényt könyves top tízes listájára, s azonnal tizenöt nyelven meg is jelent. Az indoklásban az áll, hogy a nemzetközi kiadók „lélegzetelállító" műnek tartják, amelyben a szerző megtapasztalja az emberiség legjobb és legrosszabb oldalait. Viszont úgy tartják, ez volt az egyik első holokausztról szóló mű, amely a kommunista Kelet-Európában napvilágot látott.

Sajnos, mondhatjuk ma, ezt se a szerző, se első méltatói (Szeli István, Szirmai Károly, Herceg János, majd Gerold László és Bosnyák István) már nem élték meg. Viszont a *Híd* 1951. júliusi számában közli Szirmai Károly méltatását (ez később a kötetbe is bekerül), amelyben Kuncz Aladár *Fekete kolostor*ához hasonlítja Debreczeni művét, s amelyben internáltsága szenvedéseit írja meg. „Költő, író, újságíró társadalomrajzoló ebben egymással vetélkedik. Nem tudjuk mit dicsérjünk inkább: hibátlan prózai ritmusát, gazdag nyelvi képzeletét vagy tudatos és ösztönös, pompás összjátékát" (Szirmai 1978, 467). S azzal fejezi be, hogy a *Hideg krematórium* az írón keresztül sok ezer ember sorsát felölelő írás. A regényben a legkülönbözőbb embertípusokkal találkozunk. Az író kemény tollal rajzolja meg valamennyit, a jókat éppúgy, mint faja „söpredékeit".

Meg szerettem volna vizsgálni e regény magyarországi recepcióját, de – a kiadó honlapján talált adatok és néhány napilapi hír mellett – csak egy megbízható méltatásra akadtam. Schein Gábor költő, irodalomtörténész, a *Nagyvilág* folyóirat egykori szerkesztője, jelenleg a Bécsi Egyetem és a párizsi Sorbonne vendégtanára írta ez év március 4-én a *444.hu* hírportálon *A halál nem esemény* című terjedelmesebb méltatásában többek között a következőket: „A mű ismertsége mindeddig szűk körre korlátozódott, nem volt része a holokausztirodalom nemzetközi kánonjának. Most azonban európai és amerikai nagy napilapokban méltatják, köszönhetően annak, hogy 80 évvel azután, hogy a szerzőt a bácstopolyai gettóból Auschwitzba hurcolták, a könyv 15 nyelven vált vagy válik olvashatóvá" (Schein 2024). Majd e művet Paul Celan, Kertész Imre és Charlotte Deblo holokauszt témájú könyveinek sorába helyezi, megállapítva, hogy Debreczeni új szemléleti horizontokat nyitott munkájával, mert őt leginkább a tábori élet szociális vonatkozásai és erkölcse, illetve erkölcstelensége érdekelte és foglalkoztatta.

S így lett a *Hideg krematórium* a – *Híd*nak és a Forum Könyvkiadónak köszönhetően – a legtöbb nyelvre lefordított vajdasági magyar irodalmi mű.

Lehetne-e ennél szebb ajándék – akárha virtuális is – a ma kilencvenéves, az egyetemes magyar nyelvterület legrégebbi folyóirata számára?

Irodalom

Bori Imre. 1994. A Híd hatvan éve. *Híd,* 58 (5–6): 277–279.

Gál László. 1946. Vajdaság és az írókongresszus. *Híd,* 12 (12): 724–728.

Leskovac, Mladen. 1950. A kisebbségi irodalmak mai helyzetéről és fejlődéséről a JSZNK-ban. *Híd,* 14 (1): 62–70.

Schein Gábor. 2024. A halál nem esemény. *444.hu*, március 4. https://jo.444.hu/2024/03/04/a-halal-nem-esemeny (2024. 12. 12.)

Szeli István. 1969a. A Híd a háború után. In *Utak egymás felé.* 243–247. Újvidék: Forum.

Szeli István. 1969b. A korszak írói. In *Utak egymás felé.* 247–273. Újvidék: Forum.

Szirmai Károly. 1978. Debreczeni József: Hideg krematórium. In *Szavak estéje.* 467–469. St. Gallen–Stuttgart–Sydney: Szirmai Társaság és archívumok.

TOLDI ÉVA

A vajdasági magyar irodalom kulturális fordulata és a *Híd*[1]

A folyóirat a jelen műfaja. Per definitionem olyan folyamatosan megjelenő időszaki sajtótermék, amelyet havonta, legfeljebb félhavonta adnak ki, de évenként mindenképpen többször. Jellemzői közé tartozik, hogy a napisajtótól elütő tipográfiával és formátummal rendelkezik. Sokkal inkább produkáló és kommentáló, mint informatív jellegű, azaz nem feladata az információátadás és az adatközlés.

Lényegi funkciója is ebből ered: mindenkori olvasójának a jelenkori irodalmi állapotot mutatja fel. Keretet biztosít az élő irodalom mozgásának, hogy megteremtse és fenntartsa azt a koordináta-rendszert, amelyben az éppen keletkező irodalom alakulhat.[2]

A *Híd* esetében, különösen ha történetét nézzük, társadalmi keretrendszere határozottan kirajzolódik. Bori Imre az ötvenéves *Híd* történetét írva világosan megjelöli a jól érzékelhető határpontokat (Bori 1984). Mint tudjuk, a folyóirat kilencven évvel ezelőtt a fiatalok társadalomtudományi és irodalmi folyóirataként alakult meg. Amikor ezt említjük és hangsúlyozzuk, gyakran elfeledjük, hogy milyen fiatalokról beszélünk. Azokról, akik igen erősen be voltak ágyazódva társadalmi mozgásokba. A *Híd* esetében fontos az a nemzetközi kapcsolatrendszer, amelyet a csehszlovákiai Sarló nevű mozgalommal és a kommunista eszmékkel ápoltak, úgyhogy a lap címét is a „sarlós”

[1] Elhangzott a *Híd* 90. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségen, 2024. december 13-án.

[2] Erről lásd bővebben: Margócsy 2016.

Győry Dezső verséből kölcsönözték. Az első igen jelentős fordulat pedig mindössze két évvel a megalakulást követően jött létre, amikor a folyóirat egyértelműen a kommunista párt sajtóorgánumává vált, s míg az irodalom csak nyomokban mutatkozott meg benne, addig annál lelkesebb csapat vitte végbe a lap és az eszme terjesztésének feladatát, és példányszáma, valamint olvasottsága messze túlszárnyalta az irodalmi orientációjú *Kalangyá*ét.

A *Híd* történetének újabb fordulópontja 1940, amikor is a lapot betiltják, néhány száma még *Világkép* címmel megjelenik, de 1941-ben végleg megszűnik. Szerkesztői közül, akit nem végeznek ki azonnal, azok partizánként harcolva, hadifogságban vagy németországi haláltáborokban vesztik életüket. A *Híd* a második világháború idején nem jelent meg – és története során csupáncsak ekkor szünetelt. A háború után a dolgok természetéből következően nem a *Kalangya* folytatódik, a hatalom a *Hid*at éleszti újjá, amely még évekig „az eszmei nevelés népegyetemi szintű segédkönyve" (Bori 1984, 540), amely majd csak az 1950-es években kezd irodalmivá formálódni, s még jó néhány évnek el kell telnie, hogy valóban olyan lappá váljék, amelyet méltán nevezünk irodalminak, a mai értelemben.

Bori Imre az ötvenéves *Hid*at méltatva joggal hivatkozott a főszerkesztők programcikkeire, még akkor is, ha már az elsőt is kellően homályosnak ítélte meg. A programcikkek írásának szép szokása azóta megszűnt. Az utolsó írásos koncepciót 1975 decemberében Bányai János tette közzé, olyan részletességgel kidolgozva munkatervét, amelyre az irodalmi életnek tulajdonképpen nem is lett volna szüksége, annál inkább az őt kinevező társadalmi kontrolláló szervnek, mint amilyen akkoriban a Szerkesztő Tanács volt; főszerkesztői pályázatában ennek a meggyőzése volt a cél.

Bármily részletes is a munkaformák felsorolása, a program legfontosabb kitételeként mégis az irodalmi érték fogalma jelenik meg, az irodalmi érték mint közlési kritérium. Mintha Bányai János nem akart volna tudomást venni arról, hogy mi az irodalmi folyóirat alapvető feladata. Ugyanis ha visszanézünk az irodalmi folyóiratok történetére, azt láthatjuk, hogy a folyóiratoknak nem az a dolguk, évszázadokra

visszamenően soha nem is volt az, hogy remekműveket (vagy hogy *csakis* remekműveket) közöljenek, hanem sokkal inkább annak a már említett irodalmi koordináta-rendszernek, irodalmi feltételrendszernek a kijelölése és biztosítása, amelynek terében az irodalmi mozgások létrejöhetnek. S e téren „szerepük nem ritkán még az egyes remekművek kiemelkedő hatásánál is fontosabbnak" bizonyul (Margócsy 2016).

Arról nem is beszélve, hogy úgy általában emlegetve „az irodalmi értéket", arra való hivatkozással hallatlan igazságtalanságokat, kirekesztéseket, kizárásokat lehet elkövetni. Bányainál azonban nem erről volt szó. Szerkesztése során kezdetben gyakrabban, később mind gyérebb tendenciával jegyzeteket illesztett egy-egy szöveghez, amelyben tisztességesen megjelölte az irodalmiságnak és az irodalmi értéknek az általa elgondolt kereteit. Emellett átfogó, az egész kultúrát felölelő programcikkében kitér arra, hogy a *Híd*nak feladata „irodalmi életünk, kulturális életünk jelenéseinek értékelése", valamint „hírek (a kiadóktól, színházaktól, intézményektől, alkotóktól szerzett információk)" (Bányai 1975) közreadása. Ő vezette be a kulturális eseményeket és adatokat regisztráló *Krónika* című rovatot, amelyet Bori Imre is megtartott, és visszanézve nagyon hasznos volt, ám én végtelenül utáltam akkor, amikor összeállításával megbíztak, éppen negyven évvel ezelőtt, egyik első szerkesztői feladatomként.

Ötvenéves a *Híd* – egész évben ez állt szalagcímként a folyóirat fedőlapján, amikor átvettem a munkakönyvem 1984. november 4-én Bányai Jánostól, a kiadó igazgatójától. Segédszerkesztő-gyakornok lettem. Első munkanapomon az íróasztalomhoz ebben az irodában ülhettem le, ahol most a megemlékezést tartjuk. Innen jártam le a klisétárba meg a nyomdába az ólomszedőkhöz. A tördelőket nagyon kedveltem, és érdeklődéssel néztem, hogyan kötözik össze erős manilamadzaggal, hogy szét ne essenek, a néha még forró, ólomból öntött sorokat, hogy aztán nagy kutyanyelvekre rányomtassák a kefelevonatot.

De milyen koordináta-rendszerbe is kerültem ifjúságom éveiben, irodalmi szocializációm első esztendeiben? Szabadkán megjelent az

Üzenet, itt volt az *Új Symposion*, a *Képes Ifjúság* irodalmi rovata is jelentős volt. A *Magyar Szó* mindennap megjelent, és legolvasottabb, vasárnapi számának irodalmi oldalán vajdasági magyar írók irodalmi alkotásai jelentek meg, továbbá a *Létünk* is negyedévente az olvasók asztalára került. A *Híd* tehát nem egyedüli folyóirat volt, s korántsem a fiatalok, hanem a már tekintélyes, befutott írók irodalmi orgánuma. Nem a szárnypróbálgatások terepe, hanem az érett munkák színtere.

És ezen nem változtatott az sem, hogy sorra jöttek a társadalmi változások, amelyekből a teljesség igénye nélkül sorolok fel néhányat. Előbb a tranzíció, a rendszerváltozás: az átmenet az egypártrendszerből a többpártrendszerbe. Majd szárnyra kapott minden értelmiségiek legszimpatikusabb rögeszméje, a határok „légiesedésének" gondolata. Ezzel együtt a vajdasági magyar irodalom keretei kitágultak, önértése megváltozott. Az az időszak ez, amikor a vajdasági magyar kritika, valamiféle kezdetektől jelen levő félreértés következtében, meg akarta határozni, hogyan írjanak az írók, s a kritikusok között voltak olyanok, akik úgy ítélték meg, a magyarországi folyóiratok nem tartják majd elég jónak az itteni irodalmat, ugyan senkit nem közölnek majd odaát. Ez a téveszme azonban hamarosan szertefoszlott.

És megtörtént Jugoszlávia szétesése, a háborúk a Balkánon, az embargó, a soha nem látott mértékű infláció. Átéltük a háborús hátország fenyegetettségét, az elvándorlást, és a vajdasági magyar irodalom ismét öndefiníciójának kérdésével szembesült. S a társadalmi változások a NATO-bombázásokban tetőztek.

A *Híd* mint felvállaltan vajdasági magyar irodalmi orgánum, ezekben az években természetes terepe volt az alakuló-erjedő irodalmiságnak. Bori Imre sohasem írt programcikket. De egyértelműen kitetszik, hogy ezekben az években a *Híd* nagyobb érzékenységet mutatott a társadalmi kérdések iránt, mint korábban. Csak néhány kezdeményezést említek: tematikus blokkban emlékezett meg a romániai változásokról (Ceauşescu bukásáról), a kisebbségi kérdésről, de ilyen volt a *Négy város* című tematikus szám és az *Itt és most* is, amely irodalom és a kezdődő többpártrendszer viszonyrendszerében próbált eligazodni. Beszélhetnék a folyóirat irodalomtörténeti

irányultságáról, dokumentum jellegű szövegközlésekről. Vagy arról a mérhetetlen érdeklődésről, amellyel Bori Imre minden egyes munkához odafordult. A másikra való nyitottságról, ami nélkül, meggyőződésem, nem lehet ezt a munkát végezni. A szerkesztői ötletekről, felkérésekről, amelyeknek integráló tendenciája összetartotta szétthullóban levő közösségünk irodalmi életét. Vagy a *Versek éve 1991* antológiáról, amelynek a puszta léte is irritált bizonyos irodalmi köröket. A szegedi *Tiszatáj* sztentori hangon kiabált át a határon, és utasította rendre az itteni írókat, hogy hogyan mernek egyáltalán írni és folyóiratot kiadni háború idején.

Eddig technológiai fordulópontokat és társadalmi töréspontokat soroltam. Ezekkel párhuzamosan azonban lejátszódott irodalmunkban egyfajta kulturális fordulat is. Nem volt ez olyan látványos, mint amilyennel például 1962-ben Domonkos István bejelenti azt a nagy volumenű poétikai újítást, amely *Rátka* című versének közlésében összegződik. A nagy ívű vers, a szerelem- és a szabadságérzés, az élet teljessége intenzív megélésének szürrealisztikus poémája az életöröm és az érzékiség ditirambusa a teret nemcsak meghódította, hanem újraalkotta: delfinek bucskáznak, zsíros bőrű Napok fürödnek önnön fényükben az Adriai-tengerben, a bukó nap sugaraiban a leanderek búcsúznak nappali körvonaluktól – ebben a csodás, határt nem ismerő természeti környezetben egy „tájhoz méltó", mámoros-látomásos verszuhatag keletkezik. A szerkesztőség érzi, hogy nagy intenzitású versbeszédről van szó, ám mégis megbíz egy tudós tanárt, Szeli Istvánt a kísérőszöveg megírásával, aki azonnali értékelését is elvégzi. A dolgozat felemás ítéletet mond. „Költőt köszöntök, igazak közül valót" – állítja, ugyanakkor nem érti sem „programszerű formaellenességét", sem nyelvezetének tömörségét. Nyelvtani szabályszerűségeket kér rajta számon. Kiderül, hogy egy-két regionális köznyelvi megoldást tart olyan hibának, amelynek kapcsán a nyelvi normák be nem tartását rója fel, és tartja stilárisan helytelennek. Felismeri, hogy Domonkos István „ismeri a szavak egymáshoz-társításának, potenciális energiájának törvényeit, pontosabban: sajátságait, s ezek felhasználásában valóban nagy tehetséget mutat", ugyanakkor

kívánatosnak tartaná, ha a költői „ösztöneit" „puritánabb, mérsékletesebb képfantáziával" (Szeli 1962) zabolázná meg.

A kilencvenes évek kulturális fordulatát nem lehet egyetlen nagy ívű közléshez társítani. Sokkal inkább az irodalomfelfogás átalakulásáról van szó, amely legjelentősebb alkotóinknál rendre megjelent. Ennek következtében jellegzetes tematikai és poétikai változások játszódtak le minden téren. Mindennél nagyobb szerephez jut a lokalitás. Az ország széthullásához vezető háborúk árnyékában az egyéni élet tényleges fenyegetettsége közepette felértékelődik a kisvilágok jelentősége. Az egyén veszélyeztetettsége és törékenysége ugyanakkor egzisztenciális méretűvé növekedik. Egy sor olyan alkotás jön létre, amelyek alaphelyzete életrajzi indíttatású vagy legalábbis autofikciós jellegű. Az elbeszélő az egzisztenciális méretűvé növekedett bizonytalanséghelyzetben a személyesség felé mozdul el. Az epika családtörténetek sorával gazdagodik, az önéletrajzi mozzanatok pedig sorsösszegző szövegekben teljesednek ki. A lírában az objektív megszólalásmódokat a személyesség modalitása veszi át.

Jól szemlélteti ezt a folyamatot például Böndör Pál opusa. Az 1970-es és 1980-as években keletkezett versei az elvontság és a tömörítés elvére épülnek. A lecsupaszított versbeszéd, a rövid formák kedvelése, a díszeitől megfosztott vers első költői szakaszának fő jellemzője. A kilencvenes évek egyértelmű fordulatot hoz költészetében, amit kiemelkedő darabja, a *Mákszem tökfej* című versének elégikusra hangolt modalitása is érzékeltet. A vers nemcsak hogy nem elvont fogalmakból épül, nemcsak itt-ott szüremlenek át rajta a hétköznapok történései, hanem egyenesen tobzódik a külvilág leírásában, hogy választ kapjon egyetlen, központi egzisztenciális kérdésére, amely az itt élőkben akkoriban rendre felmerült: menni vagy maradni. A *Mákszem tökfej* „módosult természetversként" (Harkai Vass 2010) értelmezhető, a lírai én szó szerint „olvassa" a természet jeleit, hogy választ kapjon dilemmájára. Mindent felsorakoztat, ami a tökéletes idill megteremtéséhez szükséges: sorjáznak a buja kert képzetei, van itt méhdöngicsélés, érett gyümölcsök… A lírai én azonban – sem a tágabb környezetben, sem a magánszférában, a családias környezetben – egyvalaminek a

meglétét nem érzékeli, és az nem más, mint az értelem. A természet jeleiből sem tud releváns következtetéseket levonni, hiszen a korábban érvényes ok-okozati összefüggések érvényüket veszítették. A lírai én az „életerős nyakatekert gaz pimasz stratégiáját" (Böndör 1992, 53) követve gondolatmenetét ironikusra hangolja. A tökinda versbe emelése ugyanakkor Babits *Jónás könyvé*t is felidézi, amelynek bibliai előképre visszavezethető metaforája ezúttal „ködben ázva", „csak azért is", „hiába már, de mégis virágzik". Így válik Böndör Pál verse a valóságvonatkozásoktól és a magánszférára való figyeléstől indulva a helytállás hiábavalóságának, a céltalan, szomorú életnek a dicséretévé, az 1990-es évek meghatározó közérzetversévé.[3]

Ez az a kulturális fordulat, amikor az írás tétje többé már nem a kánonérzékenység és a versírási készségek bemutatása, hanem mélyebb, egzisztenciális tartalmak kifejezésének igénye, az itt és most poétikája.

Mindennek hátterében pedig ott volt a *Híd,* irodalmi ízlés és mérték megkérdőjelezhetetlenül, amely tisztában van azzal, hogy nem a folyóirat elvei határozzák meg az irodalmat, hanem fordítva: az irodalmi tendenciák és elmozdulások adják meg a folyóirat jellegét.

Bori Imre úgy gondolta, hogy az irodalmiság el nem hanyagolható kritériuma: mit tud az író a világról. Eközben persze nem vagy nemcsak a referencializálható szöveghelyekre fókuszált, hanem az emberélet egzisztenciális kitettségének módozataira, azokra a szubtilis megérzésekre, amelyeket más nem foghat fel a világból, mint a művész. Mert az író akart, mert és tudott relevánsan megnyilatkozni a világról és benne önmaga helyzetéről. S én, amikor mindezt elmondtam, nem „ifjúkori irodalmi szocializációm" tizenöt évét akartam felidézni, hanem ebben a helyzetben, amelyben a *Híd* története soha nem tapasztalt méretű hanyatlástörténetként mutatkozik, rámutatni szóban forgó évfolyamaira, mindazokkal a tapasztalatokkal együtt, amelyeket ma világosabban látunk, mint keletkezésük idején.

---

[3] Erről bővebben: Toldi 2023.

Irodalom

Bányai János. 1975. A Híd munkaprogramja. *Híd,* 39 (12): 1427–1431.
Bori Imre. 1984. A Híd 1934–1984. *Híd,* 48 (5): 533–552.
Böndör Pál. 1992. Mákszem tökfej. *Híd,* 56 (1–2): 53–54.
Harkai Vass Éva. 2010. A módosult tájvers Böndör Pál Tegnap egyszerűbb volt című verseskötetében. In *Verstörténések.* 180–186. Újvidék: Forum.
Margócsy István. 2016. A folyóirat-kultúra a magyar irodalomban. *2000,* 28 (1–2): 79–88.
Szeli István. 1962. Nem költői megjegyzések egy költeményre. *Híd,* 26 (3): 131–135.
Toldi Éva. 2023. Böndör Pál költészetének transzkulturális vonatkozásai. In *Međunarodni interdisciplinarni simpozijum Susret kultura 12. Zbornik radova,* szerk. Ivana Živančević-Sekeruš, Zoran Paunović, Željko Milanović. 225–235. Novi Sad: Filozofski fakultet.

BERÉNYI EMŐKE

Rituális csapatjátékok

A Híd Kör tizenöt éve a Híd történetében[1]

A kilencvenes években a délszláv háború következményeként külföldre távozó középgenerációval olyan értelmiségi vákuum keletkezett a vajdasági magyar szellemi térben, melynek visszahúzó ereje máig érezhető. Hiánypótló gesztust tett ennek betöltésére Faragó Kornélia, a *Híd* folyóirat akkori főszerkesztője, amikor 2009-ben bemutatkozási lehetőséget biztosított a lapban a később Híd Kört megalapító egyetemistáknak. A nyolcvanas években született, poszthábórús nemzedék tagjaként, Híd körösként, a *Híd* egykori főszerkesztőjeként ezt a lap megmaradása szempontjából kulcsfontosságú, sőt az elmúlt tizenöt esztendőre visszatekintve a vajdasági magyar művelődéstörténetben is kiemelkedő jelentőségű eseményként értékelem. Ez a lépés egyébként a periodika históriájába és a harmincas években meghirdetett ars poeticájába is kiválóan illeszkedik: „A *Híd* egyik legnagyobb kulturális értéke éppen a változékony folytathatóság, az, hogy hagyományos alapelvekből kiindulva is képes volt mindig újabb és újabb aspektusokra, szellemi dimenziókra irányítani a figyelmet. Mindig voltak olyan mozzanatai a szerkesztésnek, amelyek hagyományt jelöltek, de ezek közül az egyik például a minőséget hangsúlyozó szerkesztői elv és a kritikai értékőrzés, a másik éppen az intenzív jelenre, a fiatal alkotókra való koncentráltsága, a harmadik pedig a környező irodalmak iránti érdeklődése volt. […]

[1] Elhangzott a *Híd* 90. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségen, 2024. december 13-án.

A *Híd* szellemi körének az volt a nagy szerencséje és lehetősége, amellyel élni is tudott, hogy a tradíció folytonos felülírása jelentette a tradícióját. Hogy voltaképpen nem az erőszakosan kötelező, nem a moccanatlan hagyományt, hanem a mozgását, a hagyomány-formációkból való időnkénti radikális kilépést ismerhette fel saját, meghatározó tradíciójaként" (Faragó 2014, 10).

Arról, hogy milyen volt a helyzet előtte, pontos képet kapunk Thomka Beátától, aki szerint tájainkon a nyolcvanas évektől, az *Új Symposion* Sziveri-féle szerkesztőségének szétverésétől kezdve „a költészet drámája fokozatosan fordult át a folyóirat, a nemzedékek, a műhely, az ekkoriban még termékenyen működő újvidéki intézmények, a könyvkiadó, a lapok, majd az egész tágabb jugoszláviai magyar közösség drámájába" (Thomka 2009, 122). A kétezres évek elején ennek ellenére mégis biztatóbbak voltak a kilátásaink, mint most. Akkoriban ugyanis – noha felmérések szerint a továbbtanulni vágyó vajdasági magyar érettségizők több mint fele Magyarországon folytatta a tanulmányait (lásd Takács–Tátrai–Erőss 2012, 77–95) – kevésbé éreztette hatását a gazdasági migráció. 2005-ben, azaz abban az évben, amelyikben én felvételiztem, még túljelentkezés volt az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén. Többen közülünk a nagy múltú Középiskolások Művészeti Vetélkedőjén edződtek, és komoly publikálási tervekkel érkeztek ebbe a felsőfokú intézménybe. A tanszék oktatóihoz több szálon kötődő *Híd* azonban az egyetemi padokból elnézve ódon és bevehetetlen erődnek tűnt, tekintve, hogy szerzői átlagéletkora hetven év körül mozgott.

Mivel ebben az időszakban már egyértelműen érzékelhető volt szellemi életünkben a Magyarország felé gravitálás, ottani példákat alapul véve évfolyamtársaimmal, Barlog Károllyal, Gedei Viktóriával és Török Ernával úgy véltük, olyan műhelyre lenne szükség, ahol a tanszékesek szabadon kísérletezhetnek, és élhetnek az online tér adta játéklehetőségekkel, valamint kihasználhatják a világháló abban az időszakban még radikálisan demokratikusnak tűnő kommentszekcióját. Így született meg 2008-ban a *Jelfolyam* művészeti folyóirat, amitől

végül épp a radikálisan demokratikusnak bizonyuló szerkesztési elvek miatt távolodtunk el alapítótársammal, az azóta többkötetes prózaíró Barlog Károllyal (vö. Barlog 2018).

Közben szerencsés változások zajlottak a tanszéken: tanársegédként oktatni kezdett bennünket Szabó Szilvia és Virág Gábor. Ők indították el azt a hosszas egyeztetési folyamatot, amelyből végül létrejött a Híd Kör. Utóbbi szervezői tevékenysége alapjaiban határozta meg e csoportosulás szellemiségét: az általa rendezett *Dombosi történetek – remix* irodalmi táborban vendégül látott szerzők és az ott megtartott workshopok a mai napig fontos tájékozódási pontot jelentenek a számunkra. Ha tehát hálózatelméleti kutatással próbálnánk megközelíteni a Híd Kör megalakulását, akkor annak csomópontjában a most már jó ideje a Forum Könyvkiadót igazgató, íróként is elismert Virág Gábor állna. Életem első könyvbemutatója, amin moderátorként vettem részt, az ő *Csáth kocsit hajt* című novellaskötetéhez kötődik. Nem nehéz tehát észrevenni a mester–tanítvány viszonyból kifejlődő kiadó–szerző kapcsolatot, amely organikusan alakult ki, és amely egyszersmind rámutat a vajdasági magyar irodalom alapvető működésmódjára: arra, hogy távlattalanságunk okán a szerepek közötti határok itt bizony összemosódnak.

A Híd Kör első fellépése a 2009-ben fennállásának hetvenötödik évét ünneplő *Híd*hoz és az ebből az alkalomból megjelent *Rituális labdajátékok* című antológiához kötődik, amely Faragó Kornélia szerkesztésében tizenkét író és költő szövegeit adta közre. Noha ezen szerzők életkora nagy szórást mutat (a legidősebb közülük Jódal Kálmán, aki 1967-ben született), ebben a gyűjteményben publikáltak először együttesen a Híd Kör később ismertté váló tagjai, többek között *A tükörtestvér*rel az Y generáció nemzedéki regényét megíró Tékiss Tamás, sőt az ebben az összeállításban emblematikus prózaversével, a *Duna utcá*val szereplő és azóta számtalan díjjal kitüntetett Terék Anna is. A kötet név nélkül jegyzett bevezetőjében a következő olvasható: „A rituális labdajáték véresen komolyan veendő. A tétek általában emberfejek. […] A játék célja, hogy a pályán haladva állandóan a levegőben tartsák a labdát, amelyet csak csípővel, vállal, térddel

lehet érinteni, és hogy a labda végül is áthaladjon a falon csaknem háromméteres magasságra erősített kőgyűrűn" (*Rituális labdajátékok* 2009, 5). A *Rituális labdajátékok* volt tehát a beavatási szertartás abba az életre-halálra játszott mérkőzésbe, amelynek irodalmi élet a neve.

Az első években a Híd Kör öndefiniálási kísérletei kocsmaasztalok melletti filozofálásokból indultak ki, de ami végül a csoportidentitás megerősödését hozta, az a sokfelől érkező támadás volt. A hitetlenkedő, a Híd körösök életkora miatt kompetenciájukat szerkesztőként, tanárként vagy bírálóbizottsági tagként kétségbe vonó hangok nyilvánosan visszatérő szólama az volt, hogy a Híd Kör egy felülről irányított kezdeményezés (lásd Kontra 2015). Valóban mesterséges körülmények között fogant: ha viszont pusztán a genezisét vesszük figyelembe, nem árt tisztában lenni az előzményekkel. Ehhez elengedhetetlen megértenünk, hogy a miénk apátlan nemzedék: akikkel szemben meghatározhattuk volna önmagunkat, jórészt máshol keresték a boldogulást, így a kétezres évek huszonévesei egyedül maradtak a nagyszüleik kellően tisztelt és emiatt illendő távolságtartással kezelt generációjával.[2] A kezdetben áthidalhatatlannak tűnő szakadékon átvezető híd első pilléreit az olyan báty figurák helyezték el, mint Virág Gábor, akiről elmondható, hogy azóta is a vajdasági magyar irodalom nélkülözhetetlen mindenese. A krízisek ugyanis kinevelik a mindeneseket, akikre legutóbb talán a trianoni békediktátum után, a Szenteleky-féle útkeresés érájában volt ekkora szükség (vö. Szarvas 2015, 33–47). Így váltak a korai Híd körösök igazi aktivistákká, a rituális labdajátékok sokszor rettentően naiv és idealista mozgalmáraivá, akiknek időnkénti falnak menései azt is bizonyítják, hogy nem felülről irányították őket.

A Híd körösök számos rendezvényt indítottak útjára az elmúlt tizenöt évben: 2012-ben a tíz évadot megért *Olvass be!* című kritikai beszélgetéssorozatot, 2014-ben a *TraNSzportőrök* című kétnyelvű verses felolvasóesteket, majd a *KultúrPass*t, mely határokon átívelő, szervezeteket, irodalmi műhelyeket és szépirodalmi folyóiratokat,

[2] Erről több helyütt írtam már, részletesebben például itt: Berényi 2020, 33–51.

illetve internetes kulturális felületeket felvonultató rendezvénysorozatként működött, 2015-ben az *Olvasatok* című humán tudományi előadás-sorozatot és az azóta is fennálló *Szenteleky–Leskovac Műfordító Tábor*t, 2017-ben pedig a *Próbaterhelés* című, középiskolásoknak szóló műhelyfoglalkozás-sorozatot. 2013-ban civil szervezetet alapítottunk azzal a céllal, hogy rendezvényeinket ne teljes mértékben önkéntes alapon szervezzük, hanem legalább egy részüket pályázati támogatásokból finanszírozhassuk. Kerekasztal-beszélgetések házigazdái voltunk, amelyeken – többek között – éppen a folyóiratok fennmaradásának kérdéseit vitattuk meg. Minden megmozdulásunknak hatása volt a *Híd* életére: műfordítások, kritikák, interjúk készültek a nyomukban, mindegyik formálta a Híd Kör tagjainak alkotói identitását, és ezzel például a Forum Híd Könyvtár sorozatát is felélesztette. Több, fiatal alkotóknak szentelt blokk után 2012-ben jelent meg a *Híd* első Fiatal alkotók száma Patócs László szerkesztésében. A 35 év alatti alkotókat felvonultató nyári lapszámaink azóta szinte hagyományosan a legnagyobb érdeklődésre számot tartó kiadványaink. Nem mellesleg pedig a Híd Körből került ki a *Híd* legutóbbi három főszerkesztője: Sági Varga Kinga és jómagam előtt a már említett, korai halálával tátongó űrt maga után hagyó Patócs László.

Szarvas Melinda nemrégiben közölt esszéjében (Szarvas 2024, 22–27) formai és tartalmi sokszínűségük ellenére egységes nemzedékként kezeli a Híd Kör lírikusait. Mint kiemeli, ezen szerzők számára gyerekként volt meghatározó esemény a délszláv háború. „[A]kkoriban / senki sem tudott elaludni a nagy huzatban. / A kilencvenes évek huzatában" – idézi Cirok Szabó István *Agancspark*ját (Cirok Szabó 2019, 41). Az *Alvás után* című költeményben megjelenített huzat sok mindenkit, főként az előző generációk tagjai közül, kiszakított ebből az irodalmi térből. „Mára csak én maradtam a faluban. / Meg néhány kutya, amely hűségesen követ. / […] / Az utolsó lakosok, / egy meddő ruszin házaspár, / tavaly októberben hagyták el a falut. / Utána már csak néhány átutazóval találkoztam. / Hívtak, hogy menjek velük, / de maradtam. / És tovább is maradni fogok" (Benedek 2014a, 51). Ezt Benedek Miklós írta *Exodus* című versében, amely a

2014-es *Mintha emberekből állna* című kötetben található. Ugyanebben a kiadványban szerepel *Elnök vezér* című költeménye is, amely az emigráns lét emblematikus költeményére, a Domonkos István által 1971-ben Svédországban írt *Kormányeltörésben* című versre utal már címében is. E Domonkos-költemény az, amelyhez viszonyíthatók a későbbi generáció tagjainak is elvándorlással – vagy épp maradással – kapcsolatos írásai. Ezzel szemben Benedek így fogalmaz: „Sokan menni külföldre / kofferban szalonna / két kiló kenyér / én ennek örülni / itthon lenni csend / élet esténként / simogatni engem halántékon" (Benedek 2014b, 43). Az talán már ebből a rövid idézetből is kiderül, hogy Benedek költeményének nyelve nem olyan kíméletlenül pontos, mint a Domonkos-versé, írja Szarvas Melinda. Annak azonban, hogy a fiatal költő is megtartja a főnévi igenevekkel érzékeltetett eltávolodást, annyi jelentősége mégiscsak van, hogy az ő megszólalója otthon kerül közel a nyelvvesztéshez – a nyelvi kisebbségi közeg zsugorodása révén.

A nyelvvesztés másik aspektusát Terék Anna *külFÖLD* című verse mutatja. A szerzőt, noha nem idegen nyelvi közegbe költözik, mégis idegenként tartják számon, hiába halványul árulkodó akcentusa. „nekem már nincs szép / középzárt e betűm, / nekem kezd eltűnni az akcentusom, / csak pár beékelt szerb szó és / káromkodás / jelzi, hogy nem vagyok / »teljesen magyar«" (Terék 2011, 51). Innen visszatérve Vajdaságba pedig épp az új nyelvi hatások különböztetik meg: „engem itthon is bántanak, / csak egy másik akcentus miatt. // nekem nincs saját hivatalos nyelvem, / és csak kevert kultúrám van" (uo. 52). Az identitás meghatározása e generáció számára sem problémamentes, az idegenségérzés mindegyikük költészetét alapvetően meghatározza, állapítja meg Szarvas Melinda.

A korábbi nemzedékekhez való kapcsolódás leginkább az idegenséget tematizáló vonatkozásokban erős. Celler Kiss Tamás *A mérgezett gyalog* című kötetének *mifelénk a pandák* versében így fogalmaz: „mert olyanok vagyunk, mint a pandák, / amelyek azért foltosak, hogy elrettentsék / ellenfeleiket vagy elrejtőzzenek a tájban, / de mivel egyik sem megy nekik, / ezért egyszerűen csak aranyosak. // és

még azt is mondod, hogy mifelénk / az élethez ügyetlen, de szerethető, / ez a nemzeti fajta, csak itt se nem óvják, / se nem simogatják" (Celler Kiss 2021, 35). Az itt leírt viszonyulás valóban tapasztalható (az, amit Celler Kiss a rájuk mondott „aranyos" jelzővel érzékeltet), s rímel arra, amit Sziveri a kilencvenes években Keresztury Tibor *Félterpeszben* című interjúkötetében így fogalmazott meg: „a határon túliakat csupán »kuriózumként« ha emlegetik" (Keresztury 1991, 95). Annak a kihalófélben lévő, védett állatfajként való létezésnek a modus vivendijét írjuk tehát tovább, amit Tolnai Ottó is megörökít egyik poémájában: „mind kevesebb veszprémben a flamingó / […] / veszprémben nem szaporodnak / legfeljebb teszi hozzá az ifjú állatkerti munkás / ha tükörtermet tudnánk biztosítani nekik / […] / a kisebbségi költőknek is tán éppen ez lenne a feladatuk / tükörteremmé lenni / tükörtermet alkotni / bálteremnagyságút a kisebbségnek / biztosítani a tömeg illúzióját / a maradáshoz" (Tolnai 2001).

Kihívásaink a kisebbségi létmódhoz kötődnek. A *Híd* a Kárpát-medence legrégebb óta megjelenő irodalmi, társadalomtudományi és művészeti folyóirata. Kilencvenéves múltja, és hogy minden életszakaszában képes volt a megújulni tudás hagyományát gyakorolni, felénk, a legfiatalabb nemzedék képviselői felé is kötelező érvényű elvárásokat támaszt. A *Híd* a vajdasági magyarság sajátos tükre, melynek történetét végigkísérve megállapíthatjuk, hogy mindig is aktívan reagált a történelem legvérzivatarosabb évszázadának, a 20. századnak a kihívásaira. Később pedig matuzsálemi korának dacára belátta, hogy tradíciója folytathatósága érdekében vonzóvá kell válnia az ifjúság számára, hiszen csak így biztosíthatja túlélését. A *Híd* azzal, hogy meglehetősen hosszú emlékezetet kölcsönöz nekünk, voltaképpen egy folytonos irodalmi-kulturális valahová tartozást közvetít a számunkra. Az egykori diskurzív terek rekontextualizáló értelmezése arról győzhet meg bennünket, hogy a különböző korszakok szerkesztői általában felismerték, hogy a tiszteletre méltó hagyományok, amelyek fontosak a számunkra, csak akkor tarthatók életben, ha a friss szellemi vállalkozásokban formálódnak újra. A Híd Kör nemzedékének képviselőjeként én főszerkesztőként erre vállalkoztam, és bízom

benne, hogy utódaimnak is ez lesz a legfontosabb: megtartva a *Híd* kultúra- és értékközvetítő szerepét egy társadalmilag tudatosabb, nyílt kommunikációjú teret hoznak létre, melybe szabad bejárása lesz mindazoknak, akik a vajdasági magyar művészet elkötelezettjei.

Irodalom

Barlog Károly. 2018. JELfolyam – az alkotás lélektani FOLYAMata. In *YUHAR – Jugoszláviai Magyar Archívum*. https://www.yuhar.hu/2018/11/29/jelfolyam-az-alkotas-lelektani-folyamata/ (2024. 12. 10.)

Benedek Miklós. 2014a. Exodus. In *Mintha emberekből állna*. 51. Újvidék: Forum.

Benedek Miklós. 2014b. Elnök vezér. In *Mintha emberekből állna*. 43. Újvidék: Forum.

Berényi Emőke. 2020. Szentekből hősök. In *Üvegplafon*, szerk. Lendák-Kabók Karolina. 33–51. Újvidék: Forum.

Celler Kiss Tamás. 2021. mifelénk a pandák. In *A mérgezett gyalog*. 35. Budapest–Újvidék: FISZ–Forum.

Cirok Szabó István. 2019. Alvás után. In *Agancspark*. 41. Újvidék: Forum.

Faragó Kornélia. 2014. Dinamikus gondolatok, változó arculatok. In *Mozgalom, kultúraformálás, irodalmi gondolkodás,* szerk. Faragó Kornélia. 7–12. Újvidék–Zenta: Forum–VMMI.

Keresztury Tibor. 1991. *Félterpeszben: Arcképek az újabb magyar irodalomból.* Budapest: JAK–Magvető.

Kontra Ferenc. 2015. A bosszú olyan hosszú. In *Magločistač*. https://www.maglocistac.rs/subotica/kontra-ferenc-rekontra-a-magyar-szoban-a-bosszu-olyan-hosszu (2024. 12. 10.)

Rituális labdajátékok. 2009. Szerk. Faragó Kornélia. Újvidék: Forum.

Szarvas Melinda. 2015. Nélkülözött profik, nélkülözhetetlen dilettánsok (A dilettánsok Szenteleky Kornél által kijelölt meghatározó szerepe az 1920-as évek végén szerveződő magyar vajdasági irodalomban). *Híd,* 79 (2): 33–47.

Szarvas Melinda. 2024. „És tovább is maradni fogok" – A fiatal vajdasági költészet lehetséges irányai. *Parnasszus* (4): 22–27.

Takács Zoltán – Tátrai Patrik – Erőss Ágnes. 2012. A Vajdaságból Magyarországra irányuló tanulmányi célú migráció. In *Tér és Társadalom* (2): 77–95.

Terék Anna. 2011. külFÖLD. In *Duna utca*. 44. Újvidék: Forum.

Thomka Beáta. 2009. Symposion-kollázs. In *Déli témák*. 119–139. Zenta: zEtna.

Tolnai Ottó. 2001. Veszprémi vers. In *Balkáni babér*. Pécs–Jelenkor. https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/TOLNAI/tolnai00001/tolnai00013/tolnai00013.html (2024. 12. 05.)

LADÁNYI ISTVÁN

Koszorú

Mint egy jobb híján összeverődött amatőr színtársulat, már az első találkozáskor olyanok voltunk, valószerűtlen, habókos figurák. Összefüggéstelen jelenetek, kavargás az olajos padlójú, régi polcokkal tagolt, régi könyvek, régi dohányok szagával terhelt szobákban. Nézem a kijelzőt, parókaszerű hajak, tömött nagykabátok, fülbevalók a megnyúlt fülekben, bajszok a megnyúlt orrok alatt, és a szemek, jaj, a szemek.

Mindenki egyszerre beszélt, vidám történetek, nevető arcok kerültek arcom elé egyre gyorsuló ütemben, pórusok, fogak, szőrszálak, szemekben a vérerek. Régi tagok, ünnepségek, évfordulók barna keretben. Néztem, ki fog majd előállni az ötlettel, hogy másszunk a lovas szoborra, vagy alapítsunk valamit, színtársulatot, nótakört, hétfőnként találkozók társaságát, érdekvédő egyesületet.

Nézem a kijelzőn a püffedt arcokat, idei vagy tavalyi vagy tizenöt éves felvételek, *most tavasz van, most megint tél,* kihízott nadrágok, megvénült színek, kifakult digitális keret. Állunk az utcán, koszorúzásra összeállt gyülekezet. Párás kézfogások, meglapogatjuk a hátat, puszi-puszi. Ugyanolyan fal, a kampós szögek, előregyártott vagy kézműves koszorúk, műmárvány táblán egyikünk neve.

HARKAI VASS ÉVA

Panoptikum

rekonstrukciós kísérletek

1. hazatérés

egy napon apa eltűnt nem jött haza – honnan is?
egész nap kerestük anyával
egész nap és egész éjszaka abban az álomban
ami inkább félálom volt időnkénti felébredésekkel
anya szokás szerint a célra összpontosított érzelmek nélkül
legfeljebb ijedség volt benne amiatt hogy most mi lesz
végül megtaláltuk már nem tudom hol
ez a részlet kiesett
más volt az arca

valahol valakikkel találkozott s eltelt velük a nap
beültek valahová ő csupán a barátkozás kedvéért
mert nem ivott legfeljebb néha társaságban egy-egy italt
később a betegsége és a gyógyszerek miatt ez is elmaradt
csak kávé volt sok kávé

eltelt a nap eltelt az éjszaka az az álombeli is
hajnal volt mire megtaláltuk
nem tudom merre jártunk nem voltak részletek
se táj se környezet
beültettem őket a kocsiba
már nem a fićo volt és nem a škoda
anya asztráltestét az anyósülésre
apa asztráltestét a kormány mögé
én a hátsó ülésre ültem mint gyermekkoromban

majd változtattam az ülésrenden
apa mégsem vezethet egy ilyen nap egy ilyen éjszaka után
tudtam hogy meg fog halni bár ez az álomban
nem tűnt sem tragikusnak sem visszafordíthatatlannak
nem méltatlankodott mint általában
nem kifogásolt semmit ami velem kapcsolatos
úgy beszélt hozzám mint egy felnőtthöz
ami számomra egészen új és szokatlan volt
örült hogy rátaláltunk

mentünk valahonnan haza
nem tudom mennyi ideig tartott
az álom időszámítása megbízhatatlan
csak azt hogy ezentúl vigyáznunk kell rá
már reggel volt tudtam hogy fel kell hívnom
az iskolát hogy az első órákról késni fogok
bár soha nem tanítottam sem általános
sem középiskolában és diák is régen voltam
nem tudtam hány órakor kezdődik a tanítás

ez után a nap és éjszaka után
furcsamód megértésben és harmóniában éltünk
talán mert a szerepek kicserélődtek
addig apa vigyázott rám talán túlságosan
és túl sokáig is ami okítást tanácsokat és irányítást
jelentett korlátokat szűk korlátokat is
kínosan fölösleges rendre és rendszeretetre
való nevelést például hogy a tálalón a keményített csipkék
arányosan legyenek elosztva pontosan mértani középpontjukban
a porcelánfigurákkal vagy hogy a szögletes hamutálca
és az alatta levő textília szélei párhuzamban
az előszobában a cipők egymás mellett
szabályos sorban álljanak
belül lehet bennünk káosz de kívül rend legyen

anya lazábbnak vagy inkább felületesebbnek tűnt
talán az elfoglaltsága és az örökös időhiánya miatt
hagyta hogy tévedjek utána sorban és ismételten
a fejemre olvasta a tévedéseimet a vétkeimet
mindig tévedtem mindig vétettem
folyamatosan szinte naponta szóvá tett legnagyobb bűnöm
az volt hogy a házimunka nem érdekel
hogy nem segédkezem a konyhában a háztartásban
holott a barátjuk lánya aki ennek folytán
kényszerbarátnőm volt és mellesleg osztálytársam is
már sütött főzött mosott vasalt takarított
milyen jó ha valakinek ilyen gyereke van
mondta gyakran apa
bár anya csak vasárnaponként főzött
akkoriban még nem voltak szabad szombatok
hétköznapokon amikor dolgozott mama várt bennünket haza
kész ebéddel a megterített asztalon
a kenyeret és az újságot pedig én hordtam
minden reggel mentem a pékhez
visszafelé jövet pedig magyar szót vettem a trafikban
hogy apa délelőtt elolvashassa

most anya hallgat saját csendjében ül
magába hullva talán az nsu-ban
az évek során halványulnak
az álomban pedig átrajzolódnak a képek
már rég nem vezetett
a fićo volt az első és utolsó jármű
amelynek a kormánya mögé beült
bekapcsoltam a fényszórókat és nyomtam a gázt
nélkülem nem találtuk volna meg apát

nomen est omen

ülök a mama szobája és az ebédlőnk
közötti szobában a kikopott rugójú sezlonyon
és próbálgatom kimondani a szót
de sehogyan sem sikerül
anya is úgy mondja: *keszki keszkike*
így még nehezebben tudom megtanulni kimondani
egy délutánomba kerül mire sikerül: *keksz*
csak semmi becézés engem sem becéznek
igaz mama *évi*nek szólított de ha rólam beszélt
akár ő akár ómama akkor én voltam *a lány*
hazajött már a lány az iskolából?
most már elküldhetnéd hozzám a lányt
apa néha *kislányom*nak szólított
bár ez a megszólítás többnyire vészjósló volt
kislányom már megint széthagytad a ruháidat
anya közvetlenül is és mások előtt is
csúfondárosan *kisasszony*nak hívott
ilyenkor a száját is ironikusan félrehúzta
na mi újság kisasszony?
a kisasszony megint négyest hozott haza
pedig minden feltétele megvan a tanuláshoz
szögezte le ilyenkor apa
ha ők ketten rólam beszéltek akkor *gyerek* voltam
felébredt már a gyerek?
te elhiszed amit a gyerek mond itthon?
kérdezi anya nővérétől bizalmasan
testvéri bizalom van tapasztalom meg
szülő és gyerek közötti nincs
csak az állandó gyanú felhője a fejünk felett
és a belőle záporozó gyanúsítgatás

soha nem tudtam őket becézni
úgy hívtam őket: *anya apa mama ómama*
anya és apa a nevükön szólították egymást
soha nem hallottam tőlük mást
mama gyerekkori nevén szólította a fiát
s ebben volt némi kedvesség
apa azt mondta neki: *édesanyám*
anya azt hogy *anyus*
de a saját édesanyját is távolságtartóan
*anyám*nak szólította és nevezte ha róla beszélt
a családban egyedül a mindenkihez kedves
gyermektelen nagynéni becézett bennünket

anya és apa otthon mindig megbeszélték
a munkahelyi kérdéseket s ilyenkor gyakran
megesett velem hogy örömmel kaptam fel a fejem
az *évi*re holott nem rólam hanem az
évi közgyűlésről volt szó

anyai nagyanyáméknál falun bár ritkán találkoztunk
s lehet hogy örültek is nekem vagy *évi* voltam
vagy különféle csúfneveket találtak ki rám
amelyeken nagynénémmel a sógorunkkal
és unokanővéremmel együtt jókat szórakoztak
én voltam az úri kislány
ti urak vagytok mondta a nagyanyám

apáék barátai kedvesek és barátságosak voltak velem
nemcsak amiatt mert vendégekként illedelmesen viselkedtek
hanem házon kívül is
hasonló módon a játszótársaim és a barátnőim szülei is
végül a magam módján oldottam meg a helyzetet:
apáék barátai ismerősei a szélesebb rokonság tagjai
és a játszótársaim és barátnőim szülei közül

pótszülőket választottam magamnak
titokban mindig volt két-három pótszülőm
amit anya sejthetett mert gyakran bírálta őket
előttem és apa előtt
egyikük szünidők idején gyakran meg is jegyezte:
engedjétek már el néhány napra hozzánk a lányotokat
hogy egy kicsit megnyugodjon
azért mert nincs gyerekük indokolta a meghívást anya
ha kitört és gyakran kitört közöttünk a háború
apa reakciója még teátrálisabb volt
ilyenkor mintha egykori amatőr színészi énje
szólalt volna meg belőle fájdalmasan a poros kisvárosi színpadon:
kellett nekünk ez a gyerek?

TERÉK ANNA

Gyerekek, utca

Júlia, 1991

Játszunk kinn az utcán,
és ebből tudom,
hogy én tényleg magyar vagyok.
Mióta háború van,
Nikoleta és Bojana
nem jönnek oda hozzám
játszani.
Nina néha még köszön,
de csak, ha ezek ketten
nincsenek a közelben, és ha
nem az iskolában találkozunk.

Kár, hogy háborúban
ilyen nehéz barátkozni.

Anya szerint az egész amiatt van,
mert nem egyszerre
tartjuk a karácsonyt.

Átlépni az óceánt

Júlia, 1992

Mivel kiürültek a boltok,
a Mama egy este
körberajzolja a talpamat.
Egy papírlapon állok,
a bőröm kék csíkos lesz
az örökírótól.

Aztán egy borítékba teszi
a talpamat,
és a postára megy.
Azt mondta, elküldi
Amerikába.

Este az ágyban elképzelem,
hogy így, talpam nyomával
egy levélben, átlépem az óceánt.
Ott, azon az idegen földön
papírlábamra húznak
egy papírcipőt,
és visszafelé már
repülnöm kell majd, hogy
ne áztassák le rólam
a nagy vizek.

Valakinek a talpa

John, 1992

Egy nap borítékban érkezik
meg valakinek a talpa,
mellette hegyes betűkkel írt
magyar levél.
Apám könnyei elmossák
a borítékon az írást.

Kék tollal
körberajzolt jobb láb,
mellé írva a centiméterek
és az, hogy Júlia.
Magamban számolom,
hány hüvelyk lehet.

Aztán egy este apám
körbevágja a kék talpat,
és a városba megy.
Miután hazaér, kidob egy számlát
és a meggyűrt papírtalpat.
Nem szól anyámhoz.

Talán azt, a világ
másik felén élő lányt
szeretni tudja, úgy,
ahogy engem nem.

A belső zsebembe teszem
a lány szemétszagú talpát,
tapossa szívemet.

Csók

Júlia, 1996

Az amerikai bélyeget
úgy szedjük le a Mamával
a borítékról, hogy először
körbe kell vágni, aztán
egy pohárba vizet önteni,
és abba kell beledobni
a bélyeget, a víz meg
leolvasztja a nyálat,
amitől a papírra ragadt.

Mondtam a Mamának,
kicsit olyan ez,
mintha a föladó
a bélyeg alatt egy
csókot küldene nekünk.

A Mama a könyvekbe rejti
a bélyeg nélküli leveleket.
Fényképeket is kap néha,
egy öregemberről.

Az egyiken borzas hajú,
szakállas fiú áll mellette.
A másikon már csak kócos,
de nincs szakálla,
mérges és hosszú a haja.

A harmadikon fekete és
hideg a szeme, kopasz és
egyenruha van rajta.
Egészen távol áll,
Jani bácsitól balra.

Magamban mindig azt képzelem,
hogy a Mama Janija
őt kéri meg, hogy
tegyen bélyeget a borítékra.
És így, elrejtve küld
csókokat nekem,
az óceán másik feléről,
a bélyegek alatt.

CELLER KISS TAMÁS

cipőben és bőrben

időnként felébred bennem egy halász. ébersége
idején a szememmel ő is lát, és a nyelvemmel beszél.
mozdulataimat, mintha a halász izmai mozgatnák.
hétvégente gondolatmagvakat ültet a tudattalan kert
puha földjébe. a magány óráiban léket vág a tudattalan
tó jegén, és azt kéri, hozzak haza kérdéseket vacsorára.

az embernek a nap végén, mindennek a legszélén
mindössze csak magát kell megváltania, nem?
miért nem cserélünk cipőt, bőrt, és élünk le egy napot
a másik helyett, kérdezem, és szememből
az utolsó szálkát is kipiszkálom.

olyan arckifejezést ölt, mint aki már nézett szembe
vihar idején a tudattalan tenger istenével, és bölcsen
így válaszol:
az embernek a nap végén, mindennek
a legszélén mindössze csak magát kell megváltania,
ugyanabban a cipőben, ugyanabban a bőrben,
mint a másiké.

ítéletnapi várakozók

akik a huszadik századot a vállukra vették,
és átcipelték egyik évből a másikba úgy,
hogy szinte észre se vette őket senki,

akik a fűszálakról a harmatcseppet
hajnalonta lelopták, és az orruk hegyén
zsonglőrködtek vele délig,

akik udvariasan előre engedték meghalni
a jókat, de még a fülükbe súgtak
egy percnyit az örök néma csendből.

búcsú az igazság utolsó birtokosától

amikor a csillagrejtvény-fejtők
máig felfedezetlen törzsének
utolsó tagja is meghal,
végső mozdulatával a saját nyakába
akasztja a hagyományok szerinti
holdvirágkoszorút.
magának visszhangozza az utolsó sámán
rituális szavait, hogy ritmusukra jól begyakorolt
evezőcsapásokkal az általa látott lehetséges
jövők felé evezzen.
egy pillanatra azonban
elfogja a megsemmisítő erejű kétségbeesés
egy olyan jövő láttán, amelyben nem lesz senki,
aki a csillagokból kiolvasná
az emberiség igaz útját.
vele veszik ki, amit beavatáskor
az apjától megtudott.
és ha netalán mégis jönne egy törzs,
esetleg egy zászlós nemzet,
akkor se lenne már senki, aki,
annak ellenére, hogy teljesen
világosan látná,
meg tudná őrizni ennyi nemzedéken át:
belső háborúk, testvérgyilkosságok,
az égbolt folyamatos változása ellenére is
az igazságot.

és ha még lenne is egy ember,
egy csillagrejtvény-fejtő,
ő se bírná már ki, hogy ne mondja el senkinek.

köztes évek

a legokosabbak születésünk és halálunk
pillanatában vagyunk, amikor az elménk
az univerzumé. minden más csak
pulzáló várakozás, köztes év.

ANTALOVICS PÉTER

keresni, beleveszni

azon a nyáron végérvényesen
a tenger mellé költöztünk,
ott talán könnyebb elviselni,
bár magunk sem értettük,
pontosan mit kellene,
csak ösztönünk susogott,
súlyt éreztünk a mellkasunkon,
hogy az útra vagyunk ítélve,
a tudat belekapaszkodik fogódzókba,
talán ezt nevezik bizalomnak,
aztán sorban elengedi mindegyiket,
mert el kell engednie,
ha már túl erős a ragaszkodás,
a tenger mellett betakart minket
a bágyadt puhaság,
ahogyan ébresztette,
úgy tompította érzékszerveinket,
fehér karszthegyek tövében
húzódott meg a falu,
ahol új életet kezdtünk,
a hegyoldalban házunk
falai is fehérek voltak,
mindenfelé gránit, bazalt, márvány és mészkő
bújt meg a zöldben,
rozmaring, jázmin és levendula,
pálmák és ciprusok,
akácok és burjánzó folyondárok,

füge-, narancs- és olajfák alatt vezettek
a lassan emelkedő,
habarcstól mozaikos ösvény lépcsői,
a tenger felől áramló sós levegőben
lelassultak mozdulataink,
hajlamosak lettünk
belefeledkezni a tájba,
mint ezeréves szobrok,
moccanatlanul álltak a fák, a bokrok,
egy reggel
fehér pont tűnt fel a tengeren,
apró folt a láthatáron túlcsorduló,
végtelen kékben,
lassan kirajzolódott a messzi utas,
félmeztelen férfi evezett
egy deszkán állva,
biztosan keresett valamit,
vagy bele akart veszni a roppant víztükörbe,
talán maga sem sejtette,
a teraszról,
a hegyoldal csendjébe merülve figyeltük
a távolban tapinthatót,
hozzánk ért a part csobogása,
súlyt éreztünk a mellkasunkon,
s tudtuk,
azon a nyáron végérvényesen
a tenger mellé költöztünk.

érintés

az ár a partra sodorta a kidőlt fát,
talán nincs két ugyanolyan táj,
amelyben a rönkön ugyanúgy ülhetünk,
más a szél, a szín, az illat, a remegés,
az idő ismételhetetlen halandósága,
mert két egyforma hullám sincs,
amint arcod a vízfodrokra szalad,
akkor értettem meg, mennyire
hiányozhat, aki melletted fekszik,
s ott lehet, aki a távolba tűnt.

BERÉNYI SAROLTA

Tündérmese

A képzeletemben apa mindent megjavít.
Levált cipőtalp,
széttört doboz,
leesett játék.
Rajtam nem tud segíteni.

Légy

Amikor valaki boldogan felül a csúszdára,
de félúton megijed,
kiül az arcára,
majd sikoltozni kezd,
azt nem tudom sajnálni.
A te döntésed volt,
hogy nem törődsz magaddal,
hogy nem törődsz velünk sem.
Amíg mások látják,
addig tart a törődésed.
Valami ilyesmi lehet a hitvallásod.
Senki nem tudja,
mi történik, amikor becsukjuk az ajtókat,
milyen összezárva lenni
a ridegséggel és a közönnyel.
Nem volt pénzed kőművesekre,
így saját magad építettél falat.
Hosszasan próbálkoztam a lebontásával,
fúrni, vájni, nekimenni, aláásni.
De lepattantam róla, mint
bátor légy a frissen mosott ablakról.

A mozgás törvénye

Engem nehéz szeretni,
vagy csak neked nehéz bárkit.
Olyan egyértelműnek tűnik,
mint hogy süt a nap,
pedig ahhoz is egy egész bolygónak kell megmozdulnia.
A mi kapcsolatunkban
sztrájkol a nap.

KATARINA MITROVIĆ

Nincs minden háznak udvara

(verses regény, részlet)

Orovec Krisztina fordítása

Đorđének,
akit soha nem szólítottam a nevén

Üvegszem

Milica. Huszonhárom éves. Albérletben él, egy lakótársnővel. Az apjára vonatkozó kérdéseket ignorálja, bátyját és anyját kelletlenül, szűkszavúan említi. Egy játszóházban dolgozik, bár szívesebben lenne író. A kérdésre, hogy mi a véleménye a gyenge emberekről, azt mondja, undorodik tőlük. Arra a kérdésre, hogy ő maga erős-e, megrázza a fejét. Remeg a keze, mintha erővel vették volna rá, hogy idejöjjön. Pedig nem. Úgy gondolja, valami nincs rendben vele. Ezt az érzést hordozza magában egész életében. A valóság teher számára, nehezen viseli a mindennapos fürdést, evést, öltözködést. Az emberek fárasztják, de egyedül még fáradtabb. Fél a hirtelen zajoktól, a repülőn való utazástól, az elalvás előtti pillanatoktól, a bohócoktól, az erőszakos eszméletvesztéstől, az alvásparalízistől, a démoni alakokat öltő vízpárától és a majdani szorongásrohamoktól. Azt állítja, álmaiban képes irányítani az eseményeket. Szenved attól, hogy nem tud felébredni, amikor akar. Ez klausztrofóbiát okoz nála, az elméjét börtönnek érzi. És ilyenkor lesz öngyilkos. Minden éjjel másképp. Nem tud a mában élni. Van néhány jövőváltozata, ezekben tölti az idejét. Amikor fél, akkor ezek nem jók, amikor részeg, akkor jobbak. Megemlíti, hogy a pszichoterápia drága. Különben már korábban eljött volna.

kihúzom a nadrágomból lógó cérnaszálat
szorosan az ujjaim köré tekerem
ő összefüggéstelen kérdéseket tesz fel
rejtett értelemmel
ő – a nő, aki a pszichiáterem lesz
mindig jegyzetel, amikor elakadok
azt képzelem, talán karikatúrát rajzol rólam
a háta mögötti falon portrék lógnak
talán régi páciensek portréi
talán engem is kiakasztana
a kárörvendőn vigyorgó fejek közé
közben megjátssza, hogy a szaros munkáját végzi
napsütötte bőrrel, mert nemrég
jött haza a tengerről
valószínűleg jól keres
erről árulkodik a cipője
a költői kérdések
és foghíjas válaszok
összevisszaságává terebélyesedő
beszélgetésünkből
új szempillaspirált fog vásárolni
nem is akármilyet
nem tudom, minek ülök itt
jobb lenne, ha az utcán találomra
leszólítanám az első utamba kerülő embert
és beszélnék neki valamit
az ágyban fekvő késekről
a vakságról
a nyughatatlan bolyongásokról
amelyek alighogy megismert
emberek lakásán végződnek
még meg is innánk valamit
egy üveg whiskyt vagy hideg sört
nála kötnénk ki, a lakásán

ha lenne lakása
ha létezne ez a személy egyáltalán
erre gondolok, míg megpróbálom
a nő kézmozdulataiból kitalálni
mit ír arra a kibaszott papírra.
Az első húsz perc után
az első pszichoterápiámon
amelyen úgy érzem magam
mint egy állásinterjún, egy olyan
munka előtt, amit nem is akarok
eszembe jut, hogy amint megérkeztem
a fürdőszobába rohantam
és ittam egy korty vizet
az idő megnyúlt
mint a kék rágógumi
tízéves koromban a számban
amely elnehezedik az elgörbülő házban
a távozás is elodázódott
a nő halk kérdéséig:
„Minden rendben?"
Ugyanabban a percben a csobogó víz
hangja segített odavarázsolni
a kézmosás hamis aktusát
és elrejteni a pedánsan elrendezett polcokon való
kíváncsi motozásom zaját.
Az egyik rekeszben a mosogatószer mögött
dugicigi lapult
nem tudom, minek neki
a mosogatószer a cigaretta helyett
csak műanyag poharai vannak
melyekből langyos vizet szürcsöl az összeszorult torok.
A helyiségben, ahol ülünk
két egyforma fotel áll
a sarokba szorítva

egymással szemben
ikerpár
vannak itt még dolgok
de elfordítom a tekintetem
mert hallom a kérdő mondatot.
„Miért jött Ön igazából?"
Kihangsúlyozta ezt az *igazából*t
gőgösen és utálatosan
beleszédültem az igyekezetbe
hogy kitöröljem a fejemből
azt, amit reggel óta
ismételgettem magamban.
„Attól félek
hogy véletlenül megölöm magam."
Gyülemlenek a ráncok a két szeme között
a választ fontolgatja
vagy a cigarettájára gondol
így van időm helyesbíteni.
„Amiatt szorongok
hogy véletlenül megölöm magam."
Azt hiszem, ő nem érti, mi a különbség
a *félelem* és a *szorongás* között
nem úgy érti, ahogyan én szeretném
ez idegesít
őt meg valami más érdekli.
„Mi az, hogy véletlenül?"
Ettől a kérdéstől
elcsúnyult az arca
valahogyan csábosan
ha elnevetné magát
kiugrana az ínye
úgy tűnik nekem
emiatt megharagszom
habár ő nem tehet róla

hogy pont ilyen az ínye
de ebben a helyiségben
egymásra vagyunk utalva
ő – egy betonalapzatra helyezett szobor
én – egy összenyomott gyurma
olvadozok az ő játszóterén
óvatosan tákolom össze a válaszokat
azt képzelem, hogy egyetlen tévesen
elejtett gondolat választ el attól, hogy
F41.1
F20.0
F31.9
F32.1
F42.9
F60.3
F43.1.
Félek
mindattól, amit előző éjjel
olvastam a neten
félek, meg ne említse az
aggasztó diagnózissá összeálló betűket
elmesélem, hogy
a minap alvajártam
soha még nem tettem ilyet
és nem tudom, most miért esett meg
ez a mezítlábas kisétálás a teraszra
miközben mohón elnyelt a sötétség
engem, az üvegszememet
meg a lakótársnőmet, aki utánam szaladt
és élesen felsikoltott
ez felébresztett.
Mélyen
nyugtalanul
remegve lélegeztem

nem tudtam, álmodom-e
meglöktem
ő arrébb lépett
a kezem ott maradt a levegőben
mint egy játékbabáé, ha elszakad
és megszólalt.
„Bazmeg. Mi van veled?"
Nem volt kész válaszom
az undorára
a szürke álarcára
amely a görcstől már repedezni kezdett
ölelésre volt szükségem
megelégedtem volna
az ő csontos testével is
ha megölelhetem
ehelyett
sértődötten rohantam a szobámba
reméltem, bűntudata lesz
a talpam odatapadt a csempére
belém mart a félelem
féltem párnára hajtani a fejem
nem alszom már napok óta
félek attól
a gyakran visszatérő álmomtól
az ablakból való kiugrástól
aggaszt
hogy egyszerre fogok
alvajárni és ezt álmodni
és hogy akkor majd tényleg kiugrok
véletlenül megölöm magam
és senki sem fogja elhinni
az utánam maradó embereknek
hogy ezt nem szándékosan tettem.
„Kik ezek az emberek?"

Kérdezi.
Azok, akik szeretnek engem
mondanám
de nem sikerül
mert megcsörren a terapeuta mobilja
gyári csengőhang és repedt kijelző
sürgős hívás és iszonyúan hangos cipőkopogás
mielőtt bezárkózna a szomszédos szobába
felállok
fülelek, miről beszél
de mivel suttog
nem tudom kivenni a szavait
előveszem a mobilt
fotókat készítek a portrékról
a magányos oklevelekről
a könyvhalmokról
a kis papírhajóról a vitrinben
a sarokban álló fémágy
kórházi hangulatot áraszt
a ráterített zöld lepedő miatt
remélem, nem ott végzem
ahogy visszajön
kinyit egy dobozos Sprite-ot
a nadrágjába törli a kezét
időnként felvillan a repedt kijelzője
később egyre gyakrabban
érkeznek a Viber-üzenetek
a pittyenések között
meggondolatlanul a fiáról beszél
akinek valahová el kell mennie
nézem a jegygyűrűjét
a gyűrűsujján
elképzelem, milyen lehet a férje
majd arra gondolok

talán nincs is férjnél
és hazudik, mint a vízfolyás
nem is pszichoterapeuta
hanem egy klónozott hústömeg
amely foglyul ejtette a valós személyt
a pincében tartja megkötözve
minden reggel eljön a rendelőbe
helyette
megjátssza, hogy ő az
előzte a korábbi pácienseket
és újakkal dolgozik, akik
nem tudják, hogy néz ki a régi terapeuta.
Erős késztetést érzek arra, hogy előadjam
a klónozásról szóló elméletemet
meg hogy mennyire gyűlölöm az ínyét
és a repedt telefonját
de még mielőtt belefognék
faggatni kezd.
„Gyógyszerallergiája van-e?"
„Nem akarok gyógyszert szedni."
„De korábban szedett?"
„Igen."
„Miért?"
„Kisvárosban felnőni unalmas."
„És még miért?"
„Jól passzol az alkoholhoz."
„Milyen gyógyszereket?"
„Benkica, Xalol, Xanax, Bromazepam,
Diazepam, Lorazepam..."
„Drogok?"
„Igen."
„Melyek?"
„Eki, MDMA, kokain."
„Marihuána?"

„Azt hittem, az nem számít."
„LSD?"
„Attól félek."
„Abortuszok?"
„Nem."
„Vetélések?"
„Nem."
Megszakítom az értelmetlen kérdéssort.
„Vehetek egy cukorkát?"
Biccent
a haja be van lőve
túl sok figyelmet fordít a kinézetre
strapás lehet
veszek egy cukorkát az asztalon levő tálból
ropogtatom a fogaim között
várom, hogy kifolyjon a töltelék.
„Igazából mi baja Önnek?"
Ezt kérdezi, és néz rám.
Nem tudom elmondani
nem ismerem magát
félek ettől a fémágytól
megrémítenek a kérdései
és nem tudom, mit keresek itt.
Ez az, amit mondani szeretnék
de hallgatok
pénzt nyomok a napbarnított kezébe
ő marasztal
én inkább mennék már
mindez elhúzódik, szavak nélküli jelenet
képzeletben
szétzúzok mindent a rendelőben
becsomagolom magam a zöld lepedőbe
képzeletben sem könnyű megfulladni
a valóságban

esetlenül sietek ki
nyitva hagyom magam mögött az ajtót
nem vettem el a visszajárót
ha drámai a távozás
a visszatérés lehetetlen
de mindegy is
majd eljövök a jövő héten.

VITOMIRKA TREBOVAC

szeptemberi hétfő

Fülep Virág fordításai

ma meghalt belmondo
nem is kell semmit mondanom
máris vers
szeptember van
ez a kedvenc hónapom
második tavasz
a nyár meghosszabbítása
és a tél hírnöke
hideg reggelek és esték
meghalt belmondo
minden szeptemberben van
a szeptember elseje is
a legszebb színek is
a leglágyabb napfény is
az első pasim születésnapja
amire emlékszem bár nem fontos
egy kis nyári könnyedség
és az ősz melankóliája
egyszer volt
az utolsó kifulladásig
ezért írok belmondóról
abban a filmben
többé nincs senki.

a mieink

a mieink
gondtalanul sütik a kenyeret
a skandináv konyhájukban
amíg a gyerekek gitárórán vannak
a gyerekeknek
kerek balkáni arcuk van
mély fekete szemük
a mieink
később unalmukban
síelnek a füvön
óriási ország sehol egy ember
mondják
a mieink
mindenüket de tényleg mindenüket elvesztették
itt még az életszínvonal sem segít
jobb ha hallgatnak róla
néha kenyeret sütnek
a kedves szomszédoknak
akik semmit sem tudnak
semmit az egészről.

gyávák

olvadnak a városok
eszem a fagylaltot
napközben emberekkel találkozom
folyton panaszkodnak
főleg az időjárásra
beleegyezően bólogatok
hát aztán úgyis meghalunk
télen vagy nyáron
biztos depressziósan hangzom
de mégis elégedett vagyok az élettel
amikor lemegyek a piacra
ott van milica
paprikát árul
és kiabál a világgal
régebben mesélte
hogyan menekült gyalogszerrel
átgyalogolt egész bosznián
és amint megjött
dolgozni kezdett
mert az embernek dolgozni kell
az ücsörgés hiábavaló
ma örülök hogy megtaláltam
ő sosem rinyál
mégis átélt
szörnyűbb dolgokat is
egy forró nyári napnál.

két bárány

szóval
nem akarok
sem szép lenni sem nő lenni
ez engem nem érdekel
nem akarok tudni mindent
és foglalkozni a világgal
ami már a pokol tüzében lángol
pedig semmi nem égeti
szóval
nem akarok idegroncs lenni
a képernyő bámulásától
mondom
ez engem nem érdekel
kiülök a papával az udvarra
lepnek bennünket a legyek
és ő mesél
kirángatott két bárányt
az anyjuk meghalt
belépett az éjszakába de már nem jött ki
most cumiztatja őket
két bárány
ezt meséli majd
hát itt fogok ülni
ezek azok a szavak amelyeket hallani akarok
de amelyeket már senki nem mond.

BÍRÓ TÍMEA

Moldva

(regényrészlet)

(Anyám homok a parton. Hagyja, hogy a lábunkat belesüllyesszük az elfáradt testébe. Nézzük, ahogy a porszemcsékbe beleköhög a szél, és anyám egyre védtelenebb, ereje sokfelé ágazik, kiszolgáltatja magát a levegőnek. Megnyálazom az ujjam, hogy rátapadjon, hogy ne vegye őt el senki tőlem. A nevét elmossa a víz, újraírom. Még egyszer. Még egyszer. Most följebb, anyám teste végtelen, szöktetem a kék elől. A lábujjaim között hordozom apró részecskéit, beleírok a testébe. Mint amikor emberéletében a hátára, hogy találja ki, most mit írtam. Ráültettem a csigolyáira a betűket, ő meg arcával a párnában. Sose fuldoklott. Anyám bírta a szorítást, satuölelésben élt. Két méterrel odébb gyerekek törik szanaszét a testét, homokvárat építenek anyámból. Ordítva kergetem el őket, felrúgom a bástyát, anyám vizes sejtjei összetapadnak a szégyentől. A hullámok kitátják szájukat, a dagály részeg férfiként hatalmasodik fölé.)

A nyaralás minden pontját megtervezte, de a legfontosabb az öböl meglátogatása volt. Szeretett visszaemlékezni arra, amikor a családjával töltött itt egy hetet, és átadhatta magát a békének. Amikor még egyben volt a család. A sok nosztalgiázásból tudom, milyen fontos neki a hely, ezért próbálok érdeklődő lenni. Nem lehet közömbös a számomra, ami fojtogat, az nem lehet közömbös, és mint a hurok, úgy feszül a nyakam köré ez a szerelem. Rátenyerel a szívre, próbálja megszelídíteni, és mit sem sejt abból, hogy épp az ellenkezője történik, rombol.

Kivezet a partra, és úgy tárja szét a két karját az öbölbe érve, mintha a paradicsomba hozott volna. Sötétül fölöttünk az égbolt, felhők közelednek, legyint egyet, azt mondja, ilyenkor a legszebb. Állok az öböl fölmagasztosított arcában, és ahogy merengve elnéz a távolba, tudom, hogy most jön az a rész. Úgy néz rám. Ez a férfi gyereket akar tőlem, talán nem is egyet. Semmit sem sejt abból, hogy a tekintete savként marja szét a testemet. Minél tovább tart ez a kapcsolat, annál kevesebb leszek. Eldöntötte, hogy mi nem fogunk elválni, nem leszünk alkoholisták, tiszteljük egymást, és nem hanyagoljuk el az együttléteket. Eldöntötte. Most is kíván, egymásba törli az esőcseppeket a vállamon. Elmegy köveket keresni, hogy emlékül hazavigye őket.

Undorodom, az ujja nyoma égeti a bőrömet. Ahogy egyre beljebb engedem az életembe, ahogy közelít felém, dagályként tornyosul fölém az erő, ami napról napra duzzad benne, hogy ő gyereket szeretne tőlem, hogy mi majd mások leszünk, más szülők, mindent megadunk nekik, amit nekünk nélkülöznünk kellett. Már nyitott is a bankban egy számlát, ahová a gyerekeinek gyűjti a pénzt, ők nem fognak éhezni, és a vidámparkban mindenre felülhetnek. Kilószámra hordja nekem az idénygyümölcsöt, hogy egészséges és nemzőképes legyek. Ha már ép lelket nem tudunk, akkor mutassunk fel gyerekeket, hogy nem csak gyógyulunk egész életünkben, hogy nemcsak túléltünk, hanem felálltunk. Nehogy idő előtt én is homok legyek, mint anyám.

Besétálok a vízbe, és hagyom, hogy beszabaduljon a testembe. Nem a haláltól félek, hanem a fulladás folyamatától, attól a pillanattól, amikor a víz elhatalmasodik fölöttem.

(Anyám vérfolt a padlón. Néha száraz, néha friss, néha alvadó. A hajópadló szomjasan issza magába. Anyám tompán védekezik, feltartja a kezeit és könyörög, de egy nyíláson mindig utat tör magának a vér. Van, hogy nincs ereje feltakarítani maga után. Lefekszem a földre és fölnyalogatom a vérét, nálam van a legnagyobb biztonságban. Anyám sós, és marja a nyelvemet.)

Az eső zivatarba fordult, és miután megtömte a zsebeit kövekkel és kagylókkal, utánam szaladt a vízbe, ami még csak a térdeimet nyaldosta. Ebbe akartam belefojtani magam, hogy elvigye a súlyt, amivel nem akarok élni. Nem beszélünk róla.

Az autóban bekapcsolta nekem Smetana Moldváját, mert tudta, hogy attól megnyugszom. Csak ennyit tud rólam. A zene lágyságát ellensúlyozza, hogy élesen szeli a kanyarokat a szerpentineken. A tompultság ellenére folyamatosan fékezek a jobb lábammal. Előre félek a megérkezéstől, majd biztos ki akarja belőlem szeretkezni a bánatot, azt hiszi, az orgazmus mindent felülír.

Kint locsog az eső, az éhsége szétterül a lepedőn. Fojtogat a kifújt levegője, és csak azt a pillanatot várom, amikor a térdkalácsaim összekoccanhatnak az aktus után, összezárhatom a lábaimat, és nem kell ennyire közel kerülnünk egymáshoz.

El kéne hagynom, mielőtt én is vérfolt leszek a padlón. Nem akarok anyám sorsára jutni, aki kiszolgáltatta magát az erőszaknak, akinek még ki sem hűlt a testén a seb, már nyelte az újabb fájdalmat. Fogalma sem volt róla, hogy azért imádkoztam, bárcsak ne lenne apám. Az ilyen embereknek az lenne a méltó büntetés, ha megcsonkítanák a testüket, és nem lennének végtagjaik, amikkel kivezethetik magukból a haragot.

Kimegy a konyhába, szex után mindig megéhezik. Húsra hús, felszeleteli a sonkát. Kirázom a lepedőt, és addig rázom, amíg bele nem fájdul a karom. A karom, amivel még nem ütöttem, nem védekeztem.

(Anyám egy kemény szőnyeg, amit apám beletaposott a földbe. Lassan minden porcikája eggyé válik a talajjal. A haja szétterül, akár a gyökerek. Apám ujjai, mint hangyák másszák meg a testét, és minden alkalommal elvisznek egy morzsányit belőle.)

Barna csöpp voltam a fehérneműn, és anyám életében először őszintén imádkozott, hogy a vérzéssel csordogáljak ki belőle. Nem akartak gyereket, talán akkor nem, talán soha. A vérzés abbamaradt, megkapaszkodtam a szövetekben, növekedni kezdtem. Anyám befogta a fülét, amikor meghallotta a szívhangomat, nem akarta hallani az életem. Apám nem érintette meg a hasát, inkább a sörösüveget kezdte markolni. Az egyik éjszakának a sok közül következménye lett, már nem lehetett visszacsinálni. Apám nem ment be anyámért a kórházba, zárásig a kocsmában ült. Anyám a gátmetszés miatt állt a buszon, tartott a karjában, és úgy vitt haza, mint valami terhet. Mintha isten verése lennék, aki tönkreteszi az életüket. Úgy botorkált be velem és a táskával a koromsötét házba, mintha a ház is megvetemedett volna az érkezésemtől. Apám a lépcsőn aludt, a gyereksírás kitaszította a házból. Anyám még a gyermekágy után is sokáig vérzett, a kutyák folyton körülötte ólálkodtak. A szülés mindenkiből magányos embert csinált. Valamiért igyekeztem a felszín fölött tartani a fejem, mintha helyem lenne a földön, mintha a gyerekkor után a felszabadulás jönne, mert annak kell jönnie.

(Anyám a rettenthetetlen óriás, aki horkol, miután lehunyta ólomnehéz szemhéjait. Úgy alszik, mint a férfiak, vaskos álmok mélyén, a túlsó parton pihen a teste. Nincsenek szapora szemmozgások, akadozó lélegzetvétel, mint amikor figyelt, az éjszakában tapogatózott a test. Elengedett minket néhány óra hosszára. Ha aludt, béke borult a házra. Nem akartuk, hogy vége legyen.)

A szőnyegeknek volt a legmostohább sorsa nálunk, nagyon tudtam sajnálni őket. Idővel, mint mindenhol, veszítettek a puhaságukból, a színükből, de nálunk rengeteg könnyet is el kellett nyelniük, ütéseket tompítaniuk. A cigarettaparázs számtalanszor kiégette őket, és a kiskutyákból a hosszan tekergőző fehér bélférgek is rajtuk landoltak. Néztem az apró kutyaarcokat erőlködés közben, ahogy igyekeznek minél több élősködőt kipréselni magukból. Tőlük voltak gyengék, elesettek, önfeledt játék helyett a nap legnagyobb részében csak szédelegtek. A napok, mint a paraziták, belőlünk is szívták az életet. A szőnyegeknek nem volt jelentőségük, rég egybetaposódtak a földdel. Ezért örültem nagyon, amikor láttam, hogy ennél a férfinál a legtöbb helyiségben nincs szőnyeg, más alapokra fektethetjük a közös életünket. A szőnyeg nélküli padlót könnyebb takarítani, fényesre lehet mosni, és csak később jöttem rá, hogy alulról gyönyörűen föl lehet fázni, amíg várod, hogy csendesedjen a vihar.

(Anyám a reggel. A gőzölgő tea, a hűvös levegő, a kávéillat, a mézes kenyér az asztalon. A köszönés, a hála az új napért. A törölköző, ami beszívja a nedvességet, a kinyitott ruhásszekrény, az ablakba lógó falevelek. Mögém állva összegyűjti a hajamat, játszik vele, és a mozdulataival biztat, hogy lépjek a fénybe, fordítsam az arcom a nap felé.

Anyám találkozott a fáradtsággal, óriásivá duzzadt, és átszakította a gátakat. Anyám találkozott a szegénységgel, óriásivá duzzadt, és átszakította a gátakat. Anyám találkozott a magánnyal, óriásivá duzzadt, és átszakította a gátakat. Valakinek meg kellett volna akadályoznia, hogy anyám anya legyen. Valakinek meg kellett volna akadályoznia, hogy anyám besötétedjen.)

AARON BLUMM

Улица Џака бб

(oda vissza)

Részlet

бб 1.

Azon a huszonöt évvel ezelőtti hajnalon sok-sok apró lábacska egyenletes topogására riadtam, a következő percekben pedig parányi, kopasz, nagy szakállú zsándárok lepték el a putrinkat. Nem csak a kulcslyukon és az ajtó alatti réseken özönlöttek befelé, jöttek mindenhonnan: a kéménynyílásból, a szekrényekből, az egyetlen nagykabátom ujjából, de a konnektorokból, a sarokban felhalmozódott sörösüvegek szájából, az asztalfiókból és az orrlikamból is áramlottak megállíthatatlanul. Akkor még nem sejtettem, hogy miközben én jóízűeket hortyogtam a langyos kandalló tövében, a nagymamám éjjelente az összes zsebem átkutatta, minden kis zacskóból mintát vett szakszerűen, hogy a későbbiekben bizonyítani tudja az állításait. Az előző kedd reggelen, miközben a gyógyteám készítette, azt hazudta, csak kiugrik a piacra gyökereket venni, de valójában akkorra már összecsomagolt mindent a retiküljébe, amit addig összegyűjtött, s egyenesen a csendőrkapitányságra indult, hogy feljelentést tegyen ellenem. Akkor láttam élve utoljára, s csak később tudtam meg, soha nem ért oda a központban újonnan fölhúzott, de soha be nem fejezett szürkéskék épülethez, mert már előtte letartóztatta és magáévá tette az egyik sarkon strázsáló titkosrendőr. Évekkel később az a pletyka is eljutott hozzám, hogy a közszolga a közeli Brazíliába szöktette, ahol a nagymamám hálából három gyönyörű lánycsemetét szült neki, s aztán a telepesektől kis lövöldözés és pár hulla kísé-

retében kisajátított panellakás egyik kerékpártárolójában boldogan éltek, mint királylányok a mesékben.

66 4.

Uhh!, bassza meg. Azok a furcsa álmok. A hosszú évek alatt volt mindenféle, igyekeztem is minél kevesebbet aludni, elég volt nekem akkorra már a valóság, amely egészen másmilyen lett, mint amilyenre emlékeztem, de a visszatérésem óta már semmin nem csodálkoztam. Most hirtelen nem is tudom eldönteni, szerencsémre vagy vesztemre, de még aznap éjjel halálosan szerelmes lettem a fekete francia lányba, akivel a gunarasi kocsmában rúgtam be kegyetlenül. Azonnal meg is kértem a kezét, de nevetve kikosarazott. Egyszerre tudott két hangnemben skálázni, amitől nemcsak a poharak kezdtek valamiféle kozmikus frekvenciákon vibrálni, de a fülemben lázas ütemben növekvő szőrszálak is malacfarok-szerűen összekunkorodtak.

66 2.

A házunkba özönlő zsándárokat leginkább a polcaimon sorakozó könyvek érdekelték, az összes könyv összes betűjét birkatürelemmel kivagdosták, egymás mellé sorakoztatták őket apránként az ebédlőasztalon, hogy aztán újra összekeverve értelmetlen szavakba rendezzék őket, s harsány olvasásba kezdjenek, ha jól értettem, azzal a céllal, hogy valamilyen titoknak a végére járjanak. Lrőrls kowé ffslhekofez, nflkeé ááalrrw pőpllllppn… Egy betűt sem értettem belőle, de nem csak a szavaknak nem volt értelmük, a torkukból fölszakadó hörgés is teljesen értelmezhetetlen volt, mintha Közép-Angliában járnánk. Szívesen maradtam volna tovább, mert kíváncsivá tett, mire is jutnak végül, de mivel ez az ügyködésük annyira lekötötte őket, rám szemernyi időt sem pazaroltak, így nem zavartatva magam a hiányos öltözékem miatt, a hátsó ablakon át nagy sietve elmenekültem, s azt hittem, soha többé nem fogok ide visszatérni.

66 3.

Mivel hó soha többé nem esett, az önkormányzat felfüggesztette a munkaköröm, vissza kellett szolgáltatnom a hólapátom, a kesztyűm, a subarám, váratlanul az utcán találtam hát magam, és elképzelésem sem volt róla, mihez kezdek majd a betegbiztosításom nélkül. Habár volt egy kis mellékes bevételem a verebek eladásából, az édeskevésnek bizonyult a gazdaságunk fenntartásához, arra pedig végképp nem volt elég, hogy az összes szükséges gyógyszert megvehessem. A madárcsapdák elkészítésére az öreg Nikola tanított meg, ő az ükköregapjától tanulta el, akit hiába itattunk mindennap a legrosszabb lőrékkel, sehogy sem akart átcammogni a túlvilágra, helyette újabb és újabb szűz lányokat hordott haza a szomszédos faluból, ezért az öreg Nikola arra kényszerült, hogy esténként brómot és nyugtatót keverjen a likőrjébe, s amikor az ükköreg elaludt, a szövetkezetből lopott hajókötelekkel odakötöztük a mázsás vaskályha lábához, de ez sem segített, mert reggelente csak hűlt helyét találtuk, s tudtuk, estére újabb levágott lábfejeket kell miatta elásnunk.

66 bb

Talán akkor zavarodtak össze teljesen a dolgok, először a külvilágban, aztán a fejünkben, amikor meghalt a Mari, és már nem volt senki, aki csalánlevest főzzön nekünk ebédre, amikor az öreg Nikolával és a kis Nikolával hazaértünk a portyázásainkból. Az öreg Nikola szeretett volna tisztességes temetést a feleségének, akit egész életében hűségesen szeretett, de erről csak álmodozhatott, mert akkoriban már minden halottat át kellett adnunk a hatóságoknak, akik állítólag jó pénzért eladták a holttesteket a japán hadseregnek. Azt is pletykálgatták, hogy ennek köszönhetően lehetett időnként cápauszonyleveshez jutni, amikor élelmiszercsomagokat osztogattak a piactéren, s ebben tényleg lehetett valami, mert a kis Nikola egyszer az egyik konzervdobozban megtalálta a Mari jegygyűrűjét, amibe az M&N monogram mellett a „forever love" is bele volt gravírozva.

бб 5.

Oda vissza többé soha. Az esti imáim között mindig ezt is elmormoltam vagy ezerszer, üdvözlégymáriatöbbévisszasohaoda, és hányszor, de hányszor gondoltam arra, hogy nem megyek vissza, mégis ott álltam újra az utca elején, ahol annak idején minden elkezdődött, és most be is fog fejeződni. Be kell hogy fejeződjön, különben soha többé nem lesz nyugalmam. Huszonöt év alatt a Nikoláék házán kívül minden megváltozott, nem hittem a szememnek, szerencsémre egy valószerűtlenül koromfekete széncinege akadt bele az egyik madárcsapdába, s emiatt gyanakodni kezdtem, valójában nem is azt írom le, amit ténylegesen látok. Becsuktam a szemem, kinyitottam a szemem, becsuktam a szemem, kinyitottam a szemem, becsuktam a szemem…, közben mélyeket lélegeztem. Minden úgy volt, ahogy leírtam. Álltam az utca végén, figyeltem a riasztó- és fényérzékelő lámpák villogását, és igyekeztem nem elájulni újra a ritmikus vibrálástól. A Nikoláék háza pont úgy állt, ahogy huszonöt évvel azelőtt kiugrottam az ablakon.

бб 6.

Akik csak a kocsijaimat figyelték, azt is gondolhatták, soha nem alszom otthon, a szamaraim ugyan békésen álmodoztak a bejárat előtt felhámozva, de akkoriban már mindig máshol állítottam le a szekeret, mint ahol az éjszakákat töltöttem. A nagymamám hetente küldött fenyegető levelet Brazíliából, amit gyalog hozott el a postás, mert tudta, jóízű eperpálinkával fogom kínálgatni, s mindig le is hajtott belőle néggyel, hiába mondtam neki, csak hármat szabad. Többet biz' isten nem iszok, mondta kategorikusan, ezt kategorikusan kijelentem, próbálta kimondani, de addigra mindig összeakadt a nyelve, ezért csak legyintett egy nagyot, odaimbolygott az egyik lopott biciklimhez, és kacskaringózva elpedálozott a szülőfaluja felé. A levelekben a nagymamám mindig részletesen leírta, hogyan bol-

dogul a három gyönyörű lánykával, Mimóza, Jázmin és Cukrászda szépen cseperedtek, a legutóbbi levélben arról is tájékoztatva lettem, hogy a balett-triójuk megnyerte a regionális bajnokságot, és esélyes, hogy a Tartományi Elnök újraiktatási ceremóniáján is a díszvendégek között lehetnek. A végére persze mindig odatette, azért nehogy elbízzam magam, továbbra is vadásznak rám, s hiába is reménykedek, hogy megúszom, a titkosrendőrrel végül úgyis kicsinálnak.

66 7.

Négy vagy öt éve ülhettem már a börtönben, amikor ismét megjelentek a birkaszemek az álmaimban. Egy falra voltak felszögezve négy darab rozsdás patkószöggel, és amikor pislantottam, ők is pislantottak egyet, vagyis rengeteget, mert mindegyik pislantott egyet. El is kezdtem számolni, hány van összesen, de minél tovább jutottam, annál több és több lett belőlük, végül az egész fal egy óriási birkaszemmé változott, én pedig parányi könnycsepp lettem a bal szem alsó sarkában. Az még jó is lett volna, de onnan a jéghideg padlóra pottyantam, és arra ébredtem, hogy újra kinőttek a fogaim.

66 8.

Jó pár hétnek kellett elmúlnia, mire lassacskán megszoktuk, nem jön többé a drótokból az áram. A rengeteg elektromos kacattal hiába próbáltunk seftelni, még az albán bérgyilkosoknak sem kellett belőle semmi, akik azelőtt mindent elvittek kérdezés nélkül. Igaz, akkorra már kereskedtünk mindennel, amit csak össze tudtunk gyűjteni a határban, anyagi gondjaim így már nem voltak, a kis Nikola néha napokra eltűnt, hogy aztán bűztövissel, kamillával, szamárkóróval, belíndekkel, vadkenderrel, citromfűvel és mandulával teletömött hátizsákkal vágódjon be a szerszámos műhelyembe, ahol éjszakánként órák hosszáig préseltük ki a növényekből a drogokat a bazi nagy préssel, amit négy dunsztosüveg penészes baracklekvárért

cseréltünk el a feketicsi piacon. Pedig onnan még macskát sem hoztunk volna azelőtt, de hát nagyot változott a világ, s nekem újra meg kellett tanulnom a betűvetést, hogy árulni tudjam a termékeinket a dark weben.

BICSKEI GABRIELLA

Nexus

Tejeskávé

Lajos még egészen fiatalon ismerkedett meg Ágival. Egy ivóban találkoztak, mert abban az időben mindketten gyakran jártak kocsmázni annak ellenére, hogy Ági azt mondta, nem szerette soha az éjszakázást, mindig véletlen alkalom vezérelte oda, Lajos meg azt, hogy soha nem szerette az italozást.

Megismerkedésük után hamarosan, két hét sem telt bele, Lajos udvarolni kezdett Áginak, s nemsokára már együtt is jártak, egy olyan fiatal pár lettek, akik mintha valahogy sem a boldogságban, sem a boldogtalanságban nem tartoztak volna egymáshoz, mintha nem is lenne egyiküknek a másikhoz igazán köze.

Lajosnak kék szeme volt, világos bőre kicsit szeplős is, ez a típus nagyon bejött Áginak, mert neki meg mindene koromfekete volt, még a hónaljszőrzete is. Lajosnak meg ez tetszett abban az időben.

Ági biológusnak készült, a molekuláris biológia volt a szakterülete, a DNS meg a gének, az utolsó vizsgáinál tartott. Lajos plakátragasztó volt egy óriáscégnél, hogy fizetni tudja a következő évi tandíját, de pár év, és geográfus, térképész lesz belőle, csak be kell fejeznie az egyetemet.

A megismerkedésük után néhány évvel gyermekük fogant, Ági szerint ez nem is történhetett volna másképp, Lajos viszont azt mondta, ő gondolni sem mert még akkor ilyesmire.

De azért mindketten örültek a hírnek, annak ellenére, hogy semmi sem volt zökkenőmentes közöttük, Lajos kései gyerek volt, negyvennyolc évesen szülte az anyja, ráadásul sikeresen magához is

édesgette huszonhat év alatt. Ha összekapott Ágival, azonnal hozzá szaladt igazságszolgáltatásért, Ági hipochondriája miatt is sokat civódtak, szinte mindig az anyjánál lelt vigasztalásra.

Ági szerette a színházat, Lajos nem akart előadásokra járni, Ági szeretett utazni, túrázni, evezni, ráadásul vegetáriánus volt, és sportolt is.

Azonban, ha jobban belegondoltak, mindig belátták, hogy a sok különbség ellenére, nagyon jól egymásra hangolódtak, ráadásul mindketten éltek-haltak a nápolyi pizzáért.

Lajos háta tele volt barna foltokkal, olyan anyajegyszerű, de a sima anyajegyeknél sokkal méretesebb foltokkal. Amikor Ági először látta világosban ruha nélkül a férfit, kicsit megmosolyogta, mint egy leopárd, gondolta. El-elnézegette Lajos hátán a folttérképet, egy különleges ember, szögezte le végül, még a hónalja is szeplős.

Lajosnak öt foltja volt, két nagyobb, három kisebb, de mind jól kivehető volt távolabbról is. Olyan színűek, mint a tejeskávé, állapította meg Ági, majd nem foglalkozott többé velük.

Két hónapos volt már Julcsika – Lajos vágya teljesült, lánya született, Ági viszont fiút szeretett volna –, amikor észrevették, hogy neki is van egy hasonló folt a karján, olyan, mint Lajosnak a hátán.

Pár nappal később még három foltot számolt meg Ági Julcsikán, egyiket akkor vette észre, amikor pelenkázta a csecsemőt. És ugyancsak meglepődött, amikor utánanézett az interneten, mitől vannak ezek a foltok, merthogy egész komoly betegséget vetítettek előre a különböző internetes orvosfórumok: ha öt darab fél centinél nagyobb átmérőjű, ún. tejeskávéfoltja van egy kisbabának, az bizony egy olyan genetikai rendellenesség, ami szörnyű neurológiai betegséget sejtet. Ez a betegség kialakulhat akár csecsemőkorban, de várathat magára a gyermek hétéves koráig is, persze leggyakrabban semmilyen baja nem származik belőle senkinek, ahogy Lajos esete is ezt bizonyítja. Julcsikának egyelőre négy foltja volt, de ahogy azok egy pillanat alatt kirajzolódtak rajta, az ötödik is bármikor előjöhet, gondolta Ági, főleg, hogy ezek a foltok, akinél már megvannak, kétéves korig csak úgy jönnek-mennek a bőrön. Ezt írta az internet a café-au-lait macule-ról, ugyanis ez volt a folt orvosi neve.

A későbbiekben felkeresett szakemberek sem mondhattak mást Julcsika foltjai láttán. Voltak ők többen is, országos hírű doktorok, mert Ági mindegyikhez elvitte Julcsikát, feloldozást remélt tőlük, de azok sem tudtak mást, figyelje, kövesse a flekkeket, majd félévente ellenőriztesse. Ha az egyik szülőn megtalálhatók, mondták a genetikusok, bőrgyógyászok, neurológusok, akkor szinte teljesen biztos, tőle örökölte őket a baba. Vagyis Lajossal sincs minden rendben.

Lajos meg ettől esett végképp kétségbe, attól, hogy megérte a harmincat, és eddig senki sem beszélt neki semmiféle genetikai rendellenességről, főleg nem erről, a hülye, nyelvtörőre hasonlító névvel megáldott akármiről.

Lajos rohant az anyjához, panaszkodott, Ági meg egyedül maradt, és csak a foltokat kereste megszállottan, sokszor a szeme is belekáprázott. Amint észlelt valami árnyalatot Julcsikán, egész nap azt nézegette nagyítóval, lámpával, hogy mivé alakul. Később arra is rájött, a neonégők tudják legélesebben megvilágítani ezeknek a körvonalait. Ismerte már a bababőrön lévő legapróbb ráncokat, bemélyedéseket, az apró szőrtüszőket, tanulmányozta Julcsika bőrének a színárnyalatait, az egészen fehértől a sárgáson át a barnáig, tudta, Julcsika melyik testrészén milyen színű a bőr, a hajlatokban némileg sötétebb volt.

Lajos anyja hadat üzent Áginak, amiért a családja génjei közt kotorászik, a rokonságuk után nyomoz, nézzen csak szét a sajátjában, azok sem különbek, mondta az öregasszony, negyvennyolc évvel volt idősebb Lajosnál.

Áginál nem azonnal, fokozatosan alakult ki a lelki bezáródás, szépen lassan, hónapok alatt, fél év után már annyira megviselték a foltok, hogy rá sem tudott nézni Julcsikára, egy darabig még gondozta, etette, néha babaúszásra vitte, de játszani már nem tudott vele, nevetni rá, gagyogni hozzá nem ment neki, később meg már menekült is a csecsemő elől, nem mert kettesben maradni vele. Reggelente felébredni sem volt kedve, pedig jól tudta, minden hiába, az élete mindenütt követi őt, ha alszik, vele alszik el.

Lajos nem tudott Ágival mit kezdeni, de nem is próbálkozott a kezdeményezéssel, mert azt sem tudta, mivel kellene próbálkoznia.

Nem értette a nő reakcióit, őt arra tanították, hogy az érzelmek elől megfutamodjon, azok feleslegesek, szabadulni kell tőlük, beszélni róluk meg végképp nincs mit.

Amikor Ági utoljára Lajos szemébe nézett, és a kezébe adta bőröndbe csomagolt cuccait, annyit mondott végezetül a férfinak, azért születhetett meg Julcsika, mert ők hárman mintha mindig egymáshoz tartoztak volna.

Megérte

Azt hiszem, rossz irányba mentem, gondoltam akkor, de mégis folytattam az utam, nem akartam megfordulni. Ráadásul, ilyet még soha nem tapasztaltam, végtelen nyugalom töltött el közben, úgy éreztem, most vagy soha, végre egy kis időre kiszakadhatok a megszokott környezetemből, mesélte Rudi Brick tizenkét évvel a történtek után.

Brick, a svájci állampolgár hetvenegy éves korában részt vett egy BL-meccsen Milánóban, majd eltévedt mosdókeresés közben a lelátóról lefelé igyekezve. De nem ijedt meg ettől, holott azt érezte akkor, soha többé nem tér már haza onnan.

A férfi prosztataproblémákkal küszködött, alig tudta visszatartani a vizeletét, mindig erős vizelési ingere volt, így elég gyakran kellett felkeresnie a toalettet, nem mérkőzések közben, hanem mindig és mindenütt.

A meccs még el sem kezdődött, amikor elindult. A jegyet is céltudatosan úgy váltotta meg, olyan szektorba, hogy a mellékhelyiség a közelben legyen, ne kelljen sokáig vacakolnia az elérésével. Rendesen felkészült, előre megnézte a stadion térképén, merre induljon, ha szaladnia kell, de ahogy lépkedett a WC-k felé, azt vette észre, már nyolc perce halad, a mosdó meg sehol. Rossz irányt választhatott siettében, s miután erre rájött, idegesség lett úrrá rajta, amitől még jobban eltévedt, zavarában egy újabb fordulónál is hibát követett el, másodszor sem ott tért le, ahol kellett volna.

Sűrű tömegen verekedtem át magam, még el sem kezdődött a játék, siettem, hogy a kezdésre visszaérjek, az emberek lökdösődtek, mindenki kiabált, nyugtalanság volt a levegőben. Csak ki akartam jutni a nézőtérről, hogy pisáljak egy nagyot, holott tudtam, nem lesz az akkora, amekkorának éreztem. Mindenesetre meg akartam nyugodni, megkönnyebbülni, hogy utána higgadtan, üres húgyhólyaggal ülhessek le végre, és végigszurkolhassak egy fergeteges játékot. Alig vártam, hogy elkezdődjön végre a mérkőzés.

Mégis, abban a pillanatban átadtam magam a stadion útvesztőinek, az emberrengetegnek, és megfordult az is a fejemben, lehet, meg sem nézem a kedvenc focicsapatom. Majd kiértem az utcára, ettől félig már megkönnyebbültem, augusztushoz képest hűvös szél csapott az arcomba, de jóleső érzés volt az embertömeg okozta kipárolgás után, a stadion környéke kihalt volt, végre friss levegőt szívhattam, egy fa mellett vizeltem.

A férfi úgy mesélte később, hogy nyugalom töltötte el akkor, elhatározta hát, megnézi a várost, soha nem volt még Milánóban. Késő éjjelre keveredett a belvárosba, egy szuvenírárusnál belenézett Milánó térképébe, hogy láthassa, pontosan melyik pontjára is került a városnak. Leült egy óriási kőküszöbre, egy elhagyatott villa bejáratához, és cigarettára gyújtott. Nem sok muníciója volt már, pénzt is keveset hozott magával, ezért takarékoskodott a dohányzással, maradjon reggelre is. Közben valami olyasmit érzett, sok reggele lesz még itt, ezen a kövön, ebben a városban, mintha előre látta volna egy pillanatra az életét, az elkövetkező éveit, ahogy ott sétál Milánó utcáin öt év múlva is.

Nem volt senkije, még kutyát sem tartott, s ez akkor, abban a pillanatban keserűséget ébresztett benne. Az utóbbi időben különösen nagy szomorúsággal gondolt arra a tényre, hogy nem tudott magának soha párt találni, legalább csak azért, hogy ne legyen egyedül, ha másért nem, születhettek volna gyerekei. Bár lennének unokái, gondolta sajnálattal. De nem volt senkije, aki otthon várta volna.

Új életet kezd, ha mást nem, szerez magának új barátokat, erre inspirálta a nyüzsgő város, az új környezet, amit a meccs éjjelén látott.

Még akkor rögtön kapott egy matracot egy idős házaspártól, nem akarták azok kidobni, mégis neki adták, pokróccal együtt, kitették a parkba, alhatott rajta kényelmesen. Furamód, másnap Rudi Brick mellé egy kutya szegődött, egy kölyökkutya, aki évekre a társa lett, amíg el nem pusztult.

Már ezért megérte Milánóba jönnöm.

Két hétig aludt matracon a parkban, mígnem megismerkedett Lucia Ponti helyi lakossal, egy idős özvegyasszonnyal, aki felajánlotta Bricknek, hogy kimossa a ruháit.

Igazán szakadtul nézett ki az öreg, mesélte Lucia évekkel később, kezdett büdös is lenni, akkor már két hete nem mosakodott, augusztusban meleg van Milánóban, nem ehhez az időjáráshoz szokott Bázelben.

Lucia három éve volt özvegy, hatalmas családdal, sok gyerekkel, unokával, de Vittorio, a férje nélkül nagyon elveszettnek érezte magát. Megszokták egymás társaságát ötvennégy év alatt, még ha nem is volt mindig zökkenőmentes a házasságuk. Lucia huszonnyolc év együttlét után gondolta úgy először, hogy elválik az urától, felnőttek már a gyerekek, a legkisebb is tizenkilenc éves volt, egymás után, évente születtek, hat gyerek. Végül mégis együtt maradtak, Lucia nem hagyta el Vittoriót: talán nem volt bátorsága egyedül maradni, talán nem akarta a gyerekeit elszomorítani, talán jobban szerette a férfit annál, hogy elhagyja egy minden bizonnyal futó kaland miatt. Vittoriónak szeretője volt abban az időben, miután megözvegyült a gyerekkori szomszédja, Rosalia, eljárogatott az asszonyhoz, akkor már két éve, hetente. Aztán Rosalia egy napon eltűnt a városból, szinte nyoma veszett, ők meg ott maradtak egymásnak Vittorióval, még majd ugyanannyi, huszonnyolc évig. Végül Vittorio egy napon nem kelt fel többé az ágyból, szélütést kapott álmában, és egy évre rá meg is halt. Nagyon hiányzott Luciának.

Most meg itt ez az ember, svájci, németül beszél, de némileg gügyög olaszul, állapította meg Lucia, magányosnak tűnik, tetszik is neki valamennyire, leszámítva a szagát meg a ruháját. Mindenesetre, érzékeny vénembernek látszott, zárta le akkor magában a nő.

Lucia végül hazavitte Bricket, kimosta a ruháit, a férfi letusolt nála, megborotválkozott, és ezután még jobban tetszett Luciának. Brick sem maradt közömbös jótevője iránt, nagyon hálás volt az asszonynak.

Soha nem volt velem ilyen kedves senki, pedig a sajátjaim közt nem voltak nyelvi problémáim, most meg még beszélni sem tudok, ráadásul mindezt hajléktalanul teszem.

Ekkor érezte úgy igazán, hogy jó itt neki, nem is akar innen többé hazamenni, mesélte utólag a férfi.

Rudi Brick nyolcvanhárom évesen került vissza Bázelbe. Lucia egy hónappal előtte hunyt el, mindig magas volt a vérnyomása. A férfi ez-

után kérte meg az olasz hatóságokat, szállíttassák vissza szülővárosába, nem tudott már akkor rendesen mozogni, régóta gyötörte a köszvény. Ma egy bázeli idősek otthonában él, sokat kártyázik az ottani öregekkel, és onnan meséli a hozzá érkező újságíróknak élete nagy kalandját, azt a tizenkét évet, ami idő alatt, állítása szerint, sokkal több dolog történt vele, mint az előtte elmúlt hetven évben, jóval tartalmasabb életet élt Milánóban, mint előtte hetvenegy évig Bázelben.

Azt, hogy pontosan milyen kapcsolat fűzte Luciához, nem árulja el senkinek, azonban, ha erről kérdezik, önfeledten mosolyogni kezd.

Mintha minden megváltozott volna

Aznap már senki sem érezte a hószagot, mert három hete egyfolytában esett, a folyó is régen befagyott, olyan vastagon, hogy félelem nélkül átkelhettünk rajta szánnal, meséli Johannes, még nem volt híd Ó-Kanizsánál a Tiszán.

Ha akkor ott megroppan a jég, ha nem lett volna farkasordító a hideg, mert így is, úgy is rámegyünk lovakkal a folyóra, akkor te sem születtél volna meg, magyarázza Juliusnak, Julius Johannes unokája, de mindezt azért nem tudhatod, folytatja Johannes, mert addigra átkelő épül Ó-Kanizsánál Törökkanizsán a Tiszán, valaki meg is jegyezte, hogy az ezüstösen csillogó, mintha hasonlítana az új Margit hídra, igen, mintha hasonlított volna a fehéren-ezüstösen csillogó híd, s Johannes éneklő hanghordozással már recitálja is az ismert dalt*, ő két világ között görbült kérdőjel, két part között a szakadék fölött lebegő hídívre kötött nyomorék,* a kis hídról, ahogy gyengéden átnyúl, nem is látott szebbet annál, mint Ó-Kanizsa hídja a Tiszán, amilyen a festmény hídja is.

De elmesélem, mondja Johannes, és Aloisióra tereli a szót, Aloisio egész kötetnyit írhatott volna a hidakról, ha jó időben, jó helyen, ezt maga Aloisio mondta így, Aloisio festő volt, olyan festő, aki egyszer majd sokat ér, egész kötetnyit írhatott volna, de Aloisio inkább megfestette a hidakat, hónapokat bolyongtak együtt az Adrián, tanulmányozták, hogyan lehet átjutni a szigetekre.

Minden évben, miután megérkeztünk Rijekába, szakítja félbe Julius, nem tudja végighallgatni a papát, érkezés után órákat vártunk Miškóra a kikötőben, ilyenkor, nyár közepén már elviselhetetlen a halszag, Miško kettőig dolgozott, abban az időben mindenütt kettőig dolgoztak az országban, még a hajógyárakban a hajókat tervező mérnökök is, de Miško nem csak hajókat tervezett, el is adta a tengerjáróikat, ráadásul alföldi folyami városoknak is.

Johannes hallgatja, Johannes bólogat, majd hozzáteszi, miután megjött Miško, megebédeltek az egyik kikötői tavernában, és sokad-

szorra is elmondja, hogy mind a dalmát, mind az isztriai halpiacokon befogott orral tud csak végigsétálni, inkább átrohanni, az ördöghal látványától összerezzen, a kakashalat pedig Szent Péternek hívják, meg azt, míg ifjúkorában Porečen dolgozott, éjjelente várták a halászok visszatérését a partra, így lényegesen olcsóbban jutottak halhoz, a várakozások alkalmával rengeteg vonuló bálnát is látott.

Ebéd közben a kikötőben, folytatja Julius, rendre türelmetlenül várom, mikor indulunk már, mikor adja át Miško a szigeti háza kulcsait, hogy megkezdhessük végre a nyaralásunk, nekem a tenger ott kezdődik, rágördülünk a szigeti hídra, dübörög a vasbeton, reszket a fémváz, ahogy átkel a széles sugárút a végtelennek tetsző mély azúr fölött, még szerencse, hogy apa ebben a nagy országban, ebben a nagy gyárban, Rijekában dolgozik, saját bejáratunk van az Adriára, különben a törökkanizsai híd lenne minden realitásunk.

Julius négyéves volt, mikor a papát elvitte a mentő Törökkanizsára, látogatóba menet átkeltek a tiszai hídon, az ezüstösen csillogón, Johannes sápadtan feküdt a kórteremben, testéből mindenféle csövek lógtak, ekkor sejti meg Julius, amikor átértek a Tiszán, hogy a papa mégsem örökkévaló, akkor ott minden megváltozott.

Aloisio egész kötetnyit írhatott volna, már hosszú ideje fürkészte a hidakat, jól tudta, töretlenül csak azok érnek át a túlsó partra, dörmögi Johannes, Julius ekkor a festmény hídjára gondol, szerelemhíd, ahogy a velencei is, mondja elmerengve, ó, sospira!, akkor láttam először, amikor Miško már több napja kint volt velünk a szigeten, rendszeresen meglátogatott bennünket, oxigénpalackot, szigonypuskát és két búvártőrt adott apának, kivitte őt a nyílt tengerre is, hogy mindenáron kétéltűt faragjon belőle, anya ekkor tiltakozásul hajójegyet váltott Velencébe, de Julius csak a nyaralások legvégén, Krk hídján hallatott sóhajt magából, először könnyezett, majd zokogásba tört ki, hogy végül önfeledten bömbölhessen is, mivelhogy itt az idő, a búcsúpillanat, amit a tiszai hídon már jóelőbb megérzett, a *mindenek* végét sejtette akkor meg, Krk hídján mindössze a tengertől kellett elbúcsúznia, mindannyiszor sírva közölte elváláskor vele, csak egy év múlva találkozhatnak újra.

Egész kötetnyit írhatott volna a hidakról, mondogatja Johannes, akár az ismert dunai hídról is, a dalt is Aloisiótól tanulta, a festményt is tőle kapta, a két part között a szakadék fölöttről, ahol a nagy híd gyengéden átnyúl, nem is látott szebbet annál, Aloisio főleg párizsi hidakat festett, megfestett minden nagy szajnai általmenést, napokat üldögélt kiszemelt átjáróinak lábánál, a Margit hídnál sokszor kora reggeltől egészen késő napestig, éjféltájt szaporán vett irányt a szigetnek, a festményen is szembeötlő, hiába a képet megelőző hosszú szemlélődés, magányos órák, csendes elszenderedés a budai oldalon, alig várja, végre megérkezzen, mielőbb hazaérjen, és a pesti oldalon, mindentől elzárt kis műteremlakásában átalakuljon kezei között a hozott anyag, így mesélte akkor Johannesnek, Johannes meg nem értette közben, miért jön Aloisio hangja olyan messziről, mintha nem is mellette lenne, hanem valahol másutt, ahol csak ő van egyedül, úgy tűnt neki, mintha minden megváltozott volna, és közben minden a régi, minden olyan, mint régen, és minden más.

Johannes telefonja egy napon megcsörrent a Szabadság híd budai hídfőjén, az ismeretlen hívótól vette meg végül első lakását, a festményen túladott, új otthonába pedig egyszer és mindenkorra, végleg beköltözött, szabadság, motyogta Johannes, a konzolos hidakról a szabadság jut eszébe, igazán akkor érintette meg a szele, amikor átkelt a Forth folyó torkolatán, Skóciába, ahova ténylegesen, akkor már régóta vágyott, az Edinburgh–Inverness vonalon lévő hidat a viktoriánus kor mérnökei építették, akár a múltba tévedt volna, mondogatta Johannes, Aloisio átkelője is ezekből az időkből való, meggörbül a szigetnél, a szigetre támaszkodik, körmönfont huncutság van abban, ahogy kitérőt tesz a görbe híd.

Ahol a karszt kifakult színét megfesti az égről visszatükröződő azúr, kopár sziklák fölött ível, s mellékvágányon Sveti Marko szigetére fut, onnan megy tovább Krk felé, már a középkorban is híd állt itt, a vošćicei erődnél nyúlt át, papát évekig magukkal vitték a nyaralásra, de Johannes nem járt le a tengerpartra, az ő nyaralása, úgy mondta, véget ért Porečnél, inkább majd főzni fog mindannyiukra, közben nézegetheti a szigeti ház konyhapadlóját, a terméskövet, gyerekko-

rában nem értette, miért nincs rendes padló a házukban, igencsak szégyellte a terméskövet, de már ez sem számít, hamarosan minden, a terméskő padló is megszűnik, hazainduláskor csukott szemmel ül az autóban, talán alszik is közben egy kicsit, fejét a mellette ülő vállára hajtja, álmában ifjúkora halászait várja, isztriai bálnáin átszeli még utolszor az Adriát.

JÓDAL KÁLMÁN

Fist fuck

Godzilla, a kétdimenziós, fekete-fehér, lángoló keretlegény-siratóasszony tompán felmorran:

– Halálosan unlak. Mit emlegeted folyton az értelmet, te süket bunkó? Az ökör is csak húzza, és nem tudja, miért. Mi a frászt akarsz?

Feléje fordulok, és a keményre lakkozott, tarajos hajánál fogva huzigálni kezdem le-föl a parkettán.

– Nem kapiskálod, igaz? Nos, én még kevésbé. De annyi biztos, hogy legalább egy iciri-piciri belénk szorult értelem nélkül nem érdemes élni. Legalább egy morzsányi akadna belőle! De szemernyit sem találok. Minél inkább keresem, annál gyakrabban hull ki a kezemből, mint a szubatomi részecskék.

– Én mondom neked, kár a gőzért. Nem is igazán világos, mi a jó nyavalya az, ami annyira hiányzik neked.

– Még mindig nem érted. Ez valami olyasmi, mint mikor Max von Sydow a halállal sakkozik abban a régi filmben. Csak épp én nem a halállal – még annyi sem adatott meg –, én a tébollyal mérkőzöm. Anélkül, hogy ismerném a játékszabályokat. Valamint a tarot-kártyának is igaza volt: a Bolondot húztam ki, s tényleg, már többször rondán összevertem magam a szakadékban. Az egyik után harminc évig csak a sebeim gőzölögtek, és a csonkjaim kandikáltak ki a testemből.

Godzilla elröhenti magát.

– Negatív tükörradír.

– Bár az lenne. De csak egy öregedő, emberi, anorexiás gúzsbahús.

Behunyom a szemem.

„Gandalf, kérlek, vigyél el innen! Akár egy másik világba. Akár a világ végére vagy bárhová. Álruhás Frodó vagyok, emo-android. Gandalf, kérlek, nagyon-nagyon szépen kérlek."

Erre váratlanul a Kereszten Függő Pókember leszökken a feszületről, és átölel.

– Értelek, fickó, értelek. Ha van kedved, elviszlek Nakonxipánba. Godzilla, te szintén jössz! Japán és a Hold között valahol, egy fekete lyukban van, e birodalomhoz pedig csak nekem van varázskulcsom.

Gondolkodás nélkül belekapaszkodom pókfonálruhájába, mire elneveti magát:

– Elég, ha lecsapod az összes pilácsot, hogy csak a számítógép képernyője világítson, lehunyod a szemed, valamelyik holt nyelven visszaszámolsz háromig, aztán kiböködd az első szót, ami eszedbe ötlik.

Megint zárom a pilláimat, és beköpöm:

– Halál.

– Hát te, Godzilla?

A sárkányutánzat ugyancsak kiböki a magáét.

– Keiner liebt mich.

Spider-Man diadalmasan tekint ránk. Egy dimenziókaput nyit a falban.

– Kiváló. Hát akkor gyertek! Utánam! – és eltűnik a kapun túli világban.

Godzilla azonnal utánalép, beleveszve az állítólagos odaátba, én viszont leülök az ablakom párkányára, és tiszta szívből felüvöltök. Mi van, ha átverés az egész? Ha Pókemberünk nem volt őszinte, s csak valami hülye szokványos becsapás az egész, mint már oly sokszor?

Az utcán egyébként életnagyságú, gyémántkemény szívű gyurmanindzsák gyülekeznek egyre fenyegetőbben. Annyira, de annyira fokozva a feszültséget, hogy végül már valósággal röhejbe fordul át az egész… Ám egy bizonyos pontig vegytiszta, jéghideg rettegéshullámokat árasztanak maguk körül.

Ekkor meghallom Lugosi Béla szellemének karcos, túlvilági hangját:

– Life is a fist fuck. És ha nem tudnád: aki nem kockáztat, nem profitál.

„Igaza van – agyalok magamban –, habár közhelyesen fejezi ki magát. Ahogy ebben a szövegben mindannyian. De hát maga az élet, értelemhiányával telten, nem éppily közhelyszerű?"

Nyelek egyet, majd felkészülök rá, hogy az időközben a padlóra vetült sötét, fodrozódó résbe ugorjak.

Egy, két, há…

SZEMERÉDI FANNY

Varjúbél

Alig mertem eljönni a varjús ház előtt. Egy ideje már hallottam a károgást, és láttam is, ahogy mozognak a fák a rengeteg madártól. Féltem, hogy koppanni fog rajtam egy dió. Meg még mástól is féltem, mert a Roni telebeszélte a fejemet. Hogy ő már nem mer arra menni, mert egyszer észrevette, hogy a Varjú fent ül az egyik fán a madarak között. Normális ember ilyet nem csinál, még az kellene, hogy ráugorjon, ki tudja, mi jár az eszében. Mástól is hallotta, hogy látták ott gubbasztani, zacskó van a kezében, lesi a madarakat, hogy mikor bír megfogni egyet, a háza is tele van már velük.

Mióta Roni beetetett, úgy mentem el a fák alatt, hogy nem néztem se jobbra, se balra, meg ne lássam azt a hülye Varjút az ágak között. Most már én is attól féltem, hogy majd rám veti magát, leteper, csak egy hussanást hallok majd, és a következő pillanatban ott verekszünk a járdán. Ehhez képest soha nem történt semmi. A fa állandóan mozgott, de a járdára alig hullott valami, a madarak is csak azért szálltak le a földre, hogy a dió belsejét megegyék.

Most ott állt a kapuban, és a varjakat nézte. Arra gondoltam, amikor megláttam, hogy igazi famászó teste van, el lehetett róla képzelni, hogy felkapaszkodik a diófáin, egyre magasabbra, a madarak közé. A barna ruha volt rajtam, a Bajsától kapott barna ruha, tudtam, hogy tetszem neki, amikor elsétáltam a járdán. Rám fordította a szemét, nyugodtan, kíváncsian nézett, majdnem úgy, mint egy fekete tollú, okos állat. Mások is néztek már így rám, és tudtam, hogy ez egyet jelent, csakis egyet, hogy beereszt, ha azt akarom.

Nem mentem be mindjárt, vártam, hogy majd lesz egy alkalmasabb nap, mert hibátlan akartam lenni, sokkal jobb, mint amilyennek gondolhatott. Azon voltam, hogy igazán tiszta és ápolt legyek, olyan,

amilyenbe bele lehet harapni, mint egy darab csokoládé, vagy egy ropogósra vasalt ágynemű, valami, ami jólesne, amit muszáj lenne kézbe fogni, annyira illatos és finom. Másnap is arra mentem, és azután is, és akkor a Varjú egy doboz kaláccsal, mintha csak egy kóbor macskát édesgetne be, becsalt.

Örültem, hogy itt fogok majd elszakadni Bajsától, éppen itt, a varjús házban, ezen a különös helyen, amiről mindenfélét mondanak. Annyira felbátorodtam, hogy akkor is ezt az utcát választottam, ha este indultam haza. A diófák alatt nagy volt a sötétség, nem jutott be a susnyásba a lámpafény. Nem tudtam megnyugtatóbbat elképzelni, mint hogy a Varjú ott alszik bent, a feketével tömött tollpárnák között, ahol most már nekem is helyem lehetne, ahova behívna, ha tudná, hogy itt vagyok.

A baj csak az volt, hogy aznap éjszaka a háza előtt kétszer is megbotlottam valamiben. Bekapcsoltam a telefonom vakuját, és láttam, hogy a járdán több helyen döglött varjak fekszenek. Legközelebb, amikor nála jártam, Varjú máshogy volt szótlan, mint először, láttam rajta, hogy unja minden mozdulatomat, nem érdekli az ölelésem se, végül meg is kért, hogy menjek haza. Megalázva szedtem fel a zoknimat a székről, közben megemlítettem a madarakat, hogy azokat sajnálja-e. Erre elröhögte magát, még hogy sajnálja, hát azon van, hogy kiirtsa őket, az összes dióját megeszik, undok, ronda dögök.

Rájöttem, ahogy kifelé igyekeztem a varjús házból, hogy itt már nem kellek, és rettegtem, hogy így most már nem fogok kelleni máshol se, a régi helyen se. Nem kísért ki még a kapuig sem, és mire kiértem az utcára, tele lett a szemem könnyel. Felnéztem, és a legmagasabb ágak között megláttam egy rongyba csavart madárijesztőt, kék zacskóval a kezében. Folyamatosan mozgott a szélben, ijesztette volna a varjakat, ha még vannak, de most már inkább csak a földön feküdtek.

Nem jártam már a varjús házba, hanem mindig csak Ronihoz, és Bajsáról kérdezgettem. Nem tudott semmit, vagy nem akarta mondani, de én nem tudtam nyugodni, megkerestem. Ő is hányszor visszakönyörögte már magát, hát most rajtam a sor, engedje. Varjúnál is

csöngettem, és akkor is felé mentem, ha nem arra vezetett az utam, de már nem tudtam elérni.

Egyszer élő varjút láttam a földön, egy döglött madárban turkált a csőrével. Egész nap nézni tudtam volna, annyira érdekelt, de a Varjú lépteit hallottam, ahogy közeledik a kapuhoz. Erőt vettem magamon, és elmentem, inkább ne kelljen köszönni. Bajsára gondoltam most valamiért, hogy ő milyen sokáig forgolódott a döglött állatban, mielőtt otthagyta. Éppen akkor, amikor feléledt volna.

VÁRADY TIBOR

A híres Monkey Trial

és közben Markusitzné becskereki pere

Markusitzné, May Rezső és a Vörösmarty utca 1925-ben

Én ugyan tervben sem voltam még (apám és anyám tizenhárom évesek voltak, nem ismerték egymást), de minden utólagos információm szerint nagyon fontos dolgok történtek 1925-ben. Különösen azokkal, akik ide-oda tartoztak.

Egy híres ukrajnai orosz (Vorosilov) ekkor állt a szovjet hadsereg élére. Egy lengyelországi német (Hindenburg) előbb hős lett az első világháború alatt (legalábbis német szempontból), majd 1925-ben ő lett Németország (a weimari köztársaság) államfője. És egy neves ausztriai magyar (Zsigmondy) ekkor kapott kémikusként Nobel-díjat. Ebben az évben a bánáti magyarok is láttak esélyeket. A tordai (Becskerek környéki) Fejes Teri ekkor vált csillaggá a pesti Operettszínházban. Illy Ferenc (aki, igaz, nem becskereki, hanem temesvári – de az is Bánát volt) éppen presszókávét igyekezett feltalálni. Aztán fel is találta. Triesztben. Majd valamivel később (1933-ban) megalapította az Illycaffèt.

Perek is voltak Bánátban 1925-ben. Ezekben is érződött a történelem. A 9315. számú iratcsomóban a jogi történések kiindulópontja a „rekvirálás". Nagyon sokszor hallottam ezt a szót. Különösen akkoriban, amikor még nem értettem. Tudtam, hogy fontos a felnőtteknek. Mint a környezetemben gyakran emlegetett „pasziánsz" is. A pasziánszról azt is tudtam, hogy ez valami kártyajáték. A rekvirálásról sokáig csak azt tudtam, hogy ez valami rossz.

Volt úgy is, hogy (idővel) ennek a rossznak megszűnt a hatása. 1945. november 14-én nagyapám ezt jegyzi be a *Napló*jába:

„1945. XI. 14. Szerda. Reggel beállított Szűcs-Schulhoff Ödön, Lajos fitestvére s közölte az ítélet bemutatásával, hogy a családtól elrekvirált Padé birtokot nekik visszaítélték. A tényleges átadás-átvétel céljából keresett fel. A szívós kitartásnak, utánjárásnak megvan az eredménye. Barátai, szerb oldalról is nagyon lebeszélték arról, hogy a birtok visszaadását bolygassa, mert magára vonja a figyelmet és személyes baja is lesz. De a kétségtelenül benne élő zsidó szívóssággal – nem törődve a vésztjósló tanácsokkal – bizony addig-addig járt, kilincselt, sürgetett, míg ismét megvan a kedvező eredmény. – Józsi a kézhez kapott ítélettel járt, hogy a tényleges átadást kisürgesse. Ödön nálunk ebédel."

A Schulhoff család ismert volt Bánátban. (Tulajdonképpen Szabadkán is, Pesten is.) A német megszállás alatt rekvirálták bánáti vagyonukat – mert zsidó vagyon volt. Aztán jött a felszabadulás. Most már nem volt probléma, hogy egy birtok zsidó birtok, de baj volt, ha nagyobb, mint amekkorára feltétlenül szükség van. Ezért javasoltak többen (rosszindulat nélkül) tartózkodást. Ödön azonban a tartózkodás helyett a kitartást választotta. Látom, hogy a sikert meg is ünnepelték nálunk egy ebéd alatt. Józsi (az apám), aki ki kellett, hogy sürgesse az átadást, ekkor harminchárom éves volt. Én hatéves. Majdnem biztos, hogy jelen voltam, de saját emlékeim nincsenek. Azt tudom, hogy ha több vendégünk volt, akkor én nem az ebédlőasztalnál ültem, hanem oldalt egy világosbarna kisasztalnál. Mivel az asztalterítő túl nagy lett volna rá, fehér szalvétával volt letakarva. Ha csak Schulhoff Ödön volt a vendég, akkor minden valószínűség szerint mégis együtt ültünk az ebédlőasztalnál 1945 novemberében.

Amint a *Napló* más bejegyzései mutatják, nálunk is volt rekvirálás. A háború alatt, majd néhány hónapig közvetlenül a felszabadulás után. Utána jött egy újabb fenyegetés, de született megoldás. Inkább kijátszással, mint kitartó szembeszegüléssel. 1946. augusztus 13-án ez a bejegyzés szerepel a *Napló*ban:

„1946. VIII. 13. Kedd. Állandó még mindig a lakások, szobák rekvirálása. Hozzánk is újabb beszállásolás fenyegetett. Nehogy idegent

legyünk kénytelenek befogadni, ismételt családi megbeszélés ahhoz a megoldáshoz vezetett, hogy Piroska és Pali elfoglalják a mi – később Józsiék – hálószobáját, Cuni mellettük a fürdőszobába vezető volt ún. gyermekszobát kapja. Piros átveszi a volt közös konyhát. Józsiék beköltöznek a volt szalonba, Lóri az előttük levő volt ún. leányszobát veszi át, a volt ebédlő lesz Józsiék konyhája. Iroda marad. Az én lakó-, fürdőszobám marad."

Kényelmes házban laktunk, de 1946-ban éppen kommunizmus volt, és a polgári kényelemmel szembehelyezkedett a hivatalos racionalitás. Ennek a szemszögéből nézve, több ember számára volt hely a házunkban, mint ahányan voltunk. Rekvirálás fenyegetett. Ezért költözött hozzánk Piroska nagynéném és a férje, Pali bácsi, valamint Cuni, Piroska tanti korábbi házasságából származó fia. Nálunk lakott Lóri nagybátyám is. Elég sokan voltunk, de nem emlékszem, hogy ez igazán zavart volna. (Szüleimet most már nem tudom megkérdezni.) Úgy emlékszem, hogy Lóri bácsi és a Cuni egy év múlva már elköltöztek. Piroska néném és a Pali bácsi egy kicsit tovább maradtak.

És volt rekvirálás 1925-ben is. Korábban is. Látom, hogy 1922. június 22-én a becskereki Lakásbizottság úgy döntött, hogy „ud. Lipot" (magyarul „özv. Lipótné" lenne) házában rekvirálnak egy bútorozott szobát (azt, melyet egy Joca Pavlović otthagyott). A rekvirált szobát dr. Radosav Maj (magyarul dr. May Rezső) kapja. A Lakásbizottság egy kicsit pontosíthatta volna a tulajdonosnő nevét. Valóban „Lipót" volt a férj neve, de ez keresztnév volt. A vezetékneve Markusitz. Tehát az „özv. Markusitzné" pontosabb lett volna. Az özvegyasszony leánykori neve egyébként Várady Szidónia volt.

Ez a rekvirálás árnyaltabb volt, mint azok, melyeket a német megszállás alatt rendeltek el. Markusitzné akarata ellenére kellett, hogy odaadjon egy szobát – viszont ezért lakbért kapott. Dr. May havi ötszáz dinárt fizetett. Ilyen kötelezettségek a német megszállás utáni rekvirálások kapcsán sem alakultak. 1944 végén és 1945 elején néhány szovjet tiszt lakott nálunk rekvirálás nyomán. Lakbért nem fizettek (ha csak azt nem számítjuk, hogy az egyik tiszt egyszer egy tábla csokoládét ajándékozott nekem).

Amikor a per megindult, dr. May már három éve lakott Markusitzné házában egy bútorozott szobában. Látom, hogy a cím Vörösmarty utca 11. Legalábbis én így írom. Az iratok több változatot mutatnak. Ehhez, majd ahhoz az országhoz tartoztunk, és nemcsak az országok, hanem az utcanevek is változtak. Változott az is, hogyan írják őket. Markusitzné eljárást indított, mert fel akart mondani. Az irodánkban Somogyi Pali bácsi fogalmazta meg a beadványt. Ez körülbelül öt évvel a hivatalos nyelvváltás után volt. Így néznek ki a beadványtervezet első sorai:

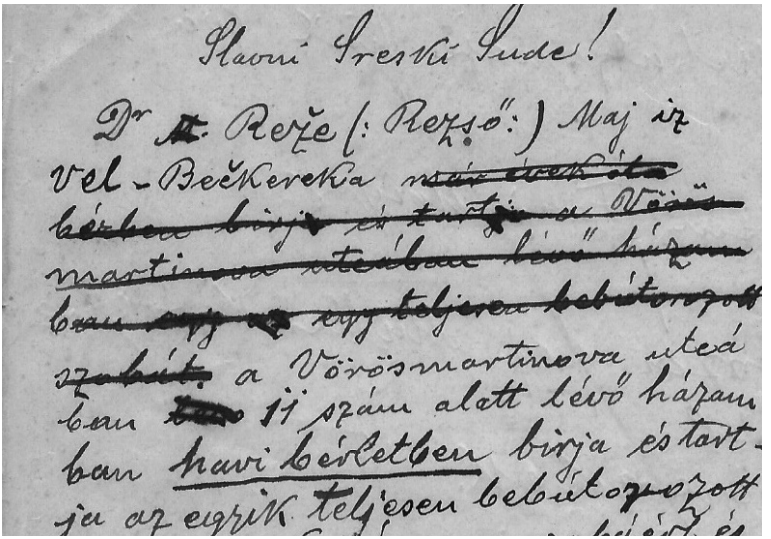
Slavni Sreski Sude!

Dr M. Reže (: Rezső":) Maj iz
Vel - Bečkereka [illegible]
[illegible] Vörös-
martinova [illegible]
[illegible] egy teljesen bebútorozott
szobát a Vörösmartinova uteá
ban 11 szám alatt lévő házam
ban havi bérletben bírja és tart-
ja az egyik teljesen bebútorozott

Tehát „Slavni Sreski Sude!", ami szó szerint „Dicsőséges Járásbíróság!". Szerbül így mondták. Somogyi bácsi éppen gyakorolhatta az új megszólítást, hogy valahogy megszokja. Ezért írta oda egy magyar vázlat elejére is. Az alperes nevét is szerbül írta („Reže"), de úgy érezhette, hogy ez mégsem elég az azonosításhoz, és ezért ott áll zárójelben, hogy „Rezső". (A Lakásbizottság nem szerbesen írta, hanem átkeresztelte Rezsőt Radosavra.) Az utca nevénél kompromisszumfa-

ragást látok a beadványvázlatban. Megmaradnak az „ö" betűk, de az „y" mégsem, és ott áll egy szerb végződés is. Tehát: „Vörösmartinova". Az „ova" birtokosjelzés, szóval „Vörösmarty utcája" kellett volna, hogy legyen, de Somogyi Pali bácsi itt egy kicsit megbicsaklott a nyelvi átállásnál. A „Vörösmartinova utca" tulajdonképpen „Vörösmárton utcája" lenne. (A bírósági döntésekben „Verešmartijeva".) Ez volt a helyzet.

Egyébként ezt az utcát jól ismerem. Alig ötpercnyire volt a házunktól, ide jártunk piacra, ahol gimnazista koromban könyveket is lehetett vásárolni. Magyar könyveket is. A legérdekesebbek egy paprikabódéban voltak, a vevők felől nézve a bal oldali polcon. És itt volt az első sarkon a magyar művelődési egyesület. Ma is itt van. Ez nem változott. Az utca neve igen. Néhányszor. Ma „Petefijeva" – vagyis Petőfi utca. A magyar művelődési egyesület neve is Petőfi. A 11.-es házszámnál nem folytatást látok. Ez most nem Markusitzné háza. A feliraton az áll, hogy „Pogrebna oprema i usluge" (vagyis: „Temetkezési berendezés és szolgáltatások"). Tehát ez van ott, és így néz ki ma a Petőfi (valamikor Vörösmarty) utca 11.:

De visszatérve a perre, arról volt szó, hogy három év után Markusitzné fel akart mondani dr. May Rezsőnek. Itt most felmerült a kérdés, hogy honnan származtathatók a jogi lépések, vagyis melyik az eredet, amire támaszkodni lehet. A magántulajdon vagy a rekvirálás?

Nagyapám úgy döntött, hogy megpróbálja kikerülni a pert, és egyezséget keres. 1925. június 22-én levelet írt May Rezsőnek, és ebben ott áll ez a mondat is: „Minthogy azonban özvegy Markusitzné rokonom, igen tisztelt Doktor úr pedig jó ismerősöm, ezért a bírói helyett inkább ily úton való közvetítésre vállalkozom…" Nem tudom pontosan, hogyan volt rokonunk Markusitzné Várady Szidónia. Átnéztem a *Napló*ban a születésnapi és névnapi vendégek listáját. Egy évben sincs rajta, szóval nem lehetett közeli rokon. De mégis az volt.

May Rezső június 24-én válaszolt. A levél első mondatában ott áll, hogy „engedje meg igen t. Ügyvéd Úr, hogy elsősorban szíves előzékenységéért hálás köszönetemet fejezzem ki". Ezt mutatom is:

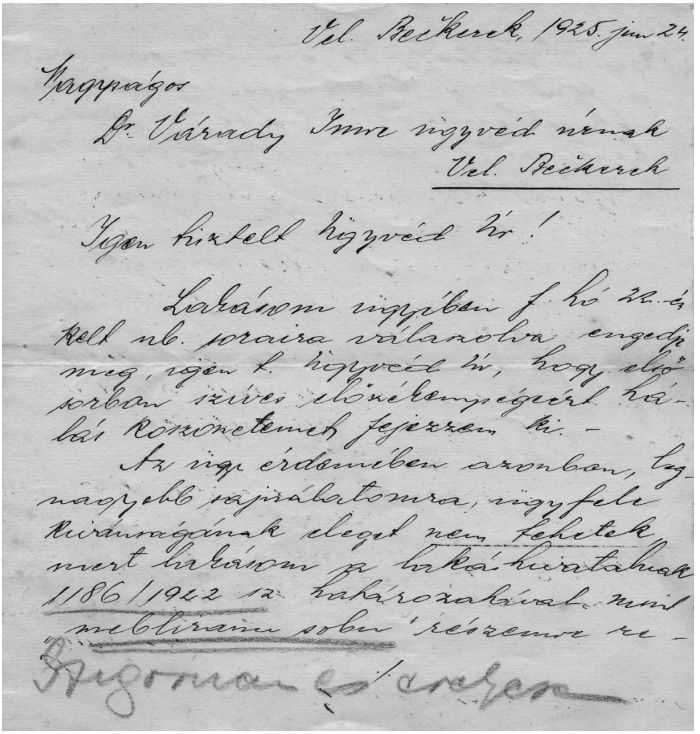

Vel. Becskerek, 1925. jun. 24.

Tekintetes

Dr. Várady Imre ügyvéd úrnak

Vel. Becskerek

Igen tisztelt ügyvéd úr!

Folyóévi ügyében f. hó 22-én kelt nb. iratára válaszolva engedje meg, igen t. ügyvéd úr, hogy előzékenységéért hálás köszönetemet fejezzem ki. –

Az ügy érdemében azonban, legnagyobb sajnálatomra, ügyfele kívánságának eleget nem tehetek, mert határom ga bakai kiváltások 1186/1942 sz. határozatával mint nehézmunkás sorba rézsemre re-

Ezután az áll a levélben, hogy „legnagyobb sajnálatomra ügyfele kívánságának eleget nem tehetek". Van egy magyarázat is. May Rezső szerint, mivel az ő számára rekvirálták a szobát, a tulajdonosnőnek nincsen felmondási joga. Tehát a rekvirálásból (és nem másból) származnak ilyen vagy olyan jogosultságok, vagy azok hiánya. Látom, hogy nagyapám odaadta a levelet Markusitznénak, aki hozzáírt egy kommentárt. Az első oldal alján kezdte, elég nagy betűkkel írt, és a második oldal végén folytatta. Összeillesztve, így néz ki Markusitzné megjegyzése:

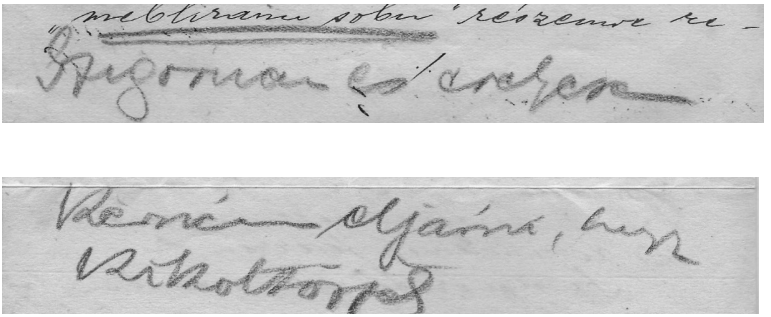

Legépelve: „Szigorúan és erélyesen kérném eljárni, hogy kiköltözzék."

A per megindult. 1925. július 16-án lett beadva a kereset. Markusitzné szerint ő már március 27-én felmondott, április 15-ére kérte a kiköltözést, és May Rezső el is fogadta a felmondást. Ezt így pontosították: „A felmondás és ennek elfogadása négyszemközt történt." May Rezső július 24-én válaszolt, és tagadta, hogy elfogadta volna a felmondást.

Az első tárgyalásra 1925. július 27-én került sor, reggel 9-kor.

Dayton, Tennessee – szintén 1925-ben

Markusitzné és May Rezső perével párhuzamosan Amerikában is bíróság elé került egy per 1925 júliusában. A helyszín a Tennessee állambeli Dayton volt – mely jóval kisebb város, mint Becskerek. Ebben

az esetben hosszabb volt a tárgyalás. Július 10-étől 21-éig tartott (azzal, hogy július 11-én, szombaton és július 12-én, vasárnap, szünetet tartottak). A helyszín egy nagyon nagy terem volt, ahol állóhely sem maradt. Többen a folyosóra szorultak. Sok fényképész is ott forgott, néhányszor kitiltották őket, aztán később visszajöttek. Több helyen olvastam, hogy ez a másik, 1925 júliusában folytatott eljárás (a daytoni), a világ leghíresebb büntetőpere volt. Azzal, hogy a híressé válás folyamatában kicsit módosult az elnevezés. *„State of Tennessee v. John T. Scopes"* helyett *„The Monkey Trial"*, vagyis *„a majom büntetőper"* (egyszerűbben: *„a majomper"*) néven vált ismertté a köztudatban (és a történelemben).

Markusitzné becskereki perében abból indult a vita, hogy magántulajdonból vagy a rekvirálásból származnak a jogosultságok. A daytoni büntetőperben is a származás volt a figyelem középpontjában. Azzal, hogy ezúttal az emberi faj eredete volt a kérdés. 1925 márciusában (ugyanabban a hónapban, melyben Markusitzné felmondott) Tennessee állam hozott egy törvényt, mely megtiltotta, hogy az állami iskolákban evolúcióelméletet tanítsanak. A daytoni ügyész (William Bryan) szerint John Thomas Scopes huszonnégy éves középiskolai tanár mégis ezt tette. A tettes így nézett ki:

Az ügyész nem akárki volt. Háromszor is próbált már az Amerikai Egyesült Államok elnöke lenni (1896-ban, 1900-ban és 1908-ban, mindháromszor a Demokrata Párt jelöltjeként). 1913 és 1915 között ő volt az Egyesült Államok külügyminisztere.

Több kommentár szerint Scopes (a vádlott) is azok között volt, akik tulajdonképpen akarták, hogy a per létrejöjjön. Ezen az oldalon állt az ACLU (American Civil Liberties Union) is, mert esélyt látott abban, hogy nyilvános vitára kerüljön az általa védett evolúcióelmélet. Azt olvasom, hogy a város vezetői is örültek az eseménynek, mert hatalmas figyelem irányult a településre, rengeteg vendég érkezett (akik pénzt is költöttek). Farsangi volt a hangulat Daytonban. Az utcán felvonultak szerzetesek is, darwinisták is. *Bibliá*t árultak, és emellett limonádét és hot dogot. Néhány szereplő álarcot húzott, majomnak öltözött, és úgy jelent meg a bírósági csarnokban. Az esemény tehát széles körű figyelmet kapott. És nem csak Amerikában.

A tárgyalás reggel 9-kor kezdődött (csakúgy, mint Becskereken Markusitzné ügyében). Azzal, hogy Daytonban egy imával indult a bírósági eljárás, és ezt Cartwright tiszteletes mondta. Imával kezdődött a többi tárgyalási nap is – bár a védelem vitatta ennek helyességét. Más-más napokon más-más tiszteletesek léptek fel. A bíró hivatkozott a márciusban meghozott törvény első szakaszára, mely szerint „állami iskolákban tilos olyan elméletet tanítani, mely tagadja, hogy Isten teremtette az embert, amint ezt a *Biblia* tanítja, és e helyett azt tanítja, hogy az ember alsóbbrendű állattól származik". Ezután több részt is felolvasott a *Bibliá*ból (a Teremtés könyve I. fejezetéből), külön hangsúlyt adva a 27. bekezdésnek, mely szerint: „Isten megteremtette az embert, saját képmására alkotta, férfinak és nőnek teremtette." Tehát világos, hogy nem majmoktól származunk, és Scopes törvényt sértett.

Scopes és az ügyvédei nem tagadták, hogy a vádlott evolúcióelméletet tanított, de arra hivatkoztak, hogy így igazságot tanított, és jogsértés nem történt, mert a törvény, mely tiltja e tan oktatását, tulajdonképpen alkotmányellenes.

A védelem tudósokat is idézett tanúként, de Raulston bíró ezt ellenezte. Azzal érvelt, hogy nem Tennessee állam törvénye, hanem

Scopes a vádlott. Tehát nem a törvény helyességét (vagyis az evolúcióelmélet tagadását), hanem Scopes magatartásának helyességét kell vitatni. Míg vártak a kihallgatásra, a tudósok le is fényképezkedtek:

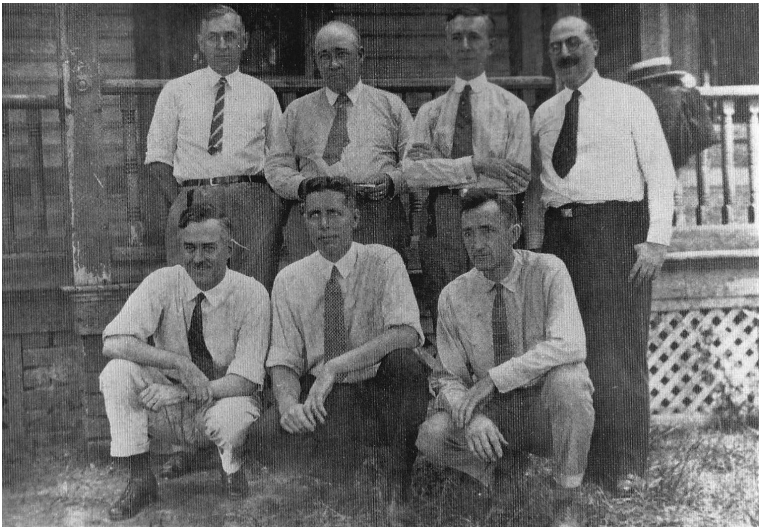

A bíróság úgy döntött, hogy nem állhatnak az esküdtek elé. Viszont nyolc napon keresztül mégis az emberi faj eredete, a *Biblia* és Darwin álltak a véleménypárbaj középpontjában.

És ez a vita sokfelé ágazott. Felmerült az a kérdés is, hogy valójában egy vagy több *Biblia* van, és hogy milyen nyelven hiteles. A nyelvi hitelesség kérdésében a védelem egy Rosenwasser nevű kaliforniai rabbit idézett tanúnak. Olvasom, hogy több nyelven beszélt folyékonyan: magyarul, németül, angolul, jiddis és héber nyelven. Emellett értette a latin, görög, francia, olasz és kaldeusi nyelveket is. A magyart az magyarázza, hogy – amint látom az iratokban – Magyarországon született, és tizennégy éves korában (1893-ban) került Amerikába. A magyarországi származású rabbi szerint King James 1611-beli angol bibliafordítása (melyre a bíróság és az ügyészség hivatkoznak)

nem hibátlan. Több helyen nem tükrözi a héber eredetit. Például a Teremtés könyvében az „Adam" szó tulajdonképpen azt jelenti, hogy „a living organism containing blood". Rosenwasser sajnos nem magyarul fogalmazott Daytonban. A fordítás ez lehetne: „vért tartalmazó élő szervezet". Ebből a védelem azt a tanulságot is levonta, hogy ha a *Biblia* szerint Ádámtól származunk, akkor ez csak azt jelenti, hogy vért tartalmazó, élő testből származunk – és így a majom sincs kizárva mint lehetséges elől.

Ádám neve és szerepe többször is tárgya volt a vitának. Ha nem 1927-ben, hanem kicsivel korábban jelenik meg, használhatták volna Karinthy Frigyes *Noteszét* is, melyben egy helyen kételyek, pontosabban egy örök gyanú lett rögzítve:

Örök gyanú.

– Ki volt az első férfi?

– Nem tudom.

– Micsoda? Hát Ádám?

– Azt Éva mondja!

Nagy esemény volt Daytonban. Szurkolótáborok is alakultak. Néhány cikkben azt olvasom, hogy az evolúcióelmélet híveit többen pártolták. De látok mást is. Amikor a tárgyalás negyedik napjának délelőttjén a bíró elutasította a védelem egyik kezdeményezését, délután virágot hoztak neki. Azt nem tudni pontosan, hogy ki küldte a virágot, de ezek, minden jel szerint, evolúcióellenes virágcsokrok voltak. Olvasom azt is, hogy aznap (július 15-én) hőség volt, és néhány ventilátort helyeztek a bírák és ügyészek elé.

A védelem azzal az érvvel is próbálkozott, hogy nem vallástagadás az evolúcióelmélet. Párhuzamosan is létezhet a kereszténységgel. Az ügyész ezt tagadta.

A negyedik napon a vádlott felé is fordult valamennyi figyelem. White tanárkolléga azt nyilatkozta, hogy Scopes tanárra nem panaszkodtak. Több diák is megjelent. Egy tizennégy éves diák is. Ők igazolták, hogy Scopes evolúcióelméletet tanított.

Az ötödik napon Bryan ügyész (korábban amerikai elnökjelölt) nagyon lendületbe jött. Azt igyekezett mutatni, hogy mennyire leala-

csonyítja az emberiséget az evolúcióelmélet. Szerinte ebből a hozzáállásból az következik, hogy az ember nem más, csak egyike a 3500 emlősnek. Tehát nem igazán különböztethető meg a többi 3499 emlőstől. És Bryan hozzátette, hogy itt van az is – ami még visszataszítóbb –, hogy Darwin szerint az emberek „nem is amerikai majmoktól, hanem az óvilág majmaitól származnak". A közönség ezen nevetett. Valamilyen táncmozdulat felé módosított lépést láthattak. Azt nem tudni, hogy maga Bryan a tréfa felé lépdelt, vagy ez szándék nélküli humor volt. Mint ahogyan szándék nélküli vicces eredmény alakult, amikor Somogyi Pali bácsi azt írta, hogy „Vörösmartinova utcában". A védelem nevében Dudley Malone odaszólt Bryannak, hogy ne felejtse, hogy ő is csak egy emlős.

Egyébként az első számú védő Clarence Darrow ismert jogász volt, a polgári szabadságjogokért küzdő American Civil Liberties Union egyik vezéralakja. Ő igyekezett távlatot is mutatni. Szavai szerint: „Azt hiszem, az emberek emlékezni fognak erre az ügyre, mert ilyen fajta ügyünk nem volt a boszorkányperek óta…"

A tárgyalás hetedik napján (az esküdtszék kizárásával) fel lett olvasva több tudós véleménye. Ezek nagyon sok témára kitértek. Elemezve lettek a *Biblia* változatai, Konfucius, Buddha, Bábel tornya, Zarathusztra, a kozmikus és a geológiai evolúció, a paleontológia, Noé és az árvíz, a „faj" fogalma, mit bizonyít az embriológia, mi (vagy ki) tulajdonképpen a homo sapiens.

Látom, hogy kimaradt, de az elemzések során fel lehetett volna hozni egy Paul Valéry-gondolatot is, mert európai szemszögből tér rá a lényegre. Valéry ezt már a majomper előtt bejegyezte a füzeteibe (*Cahiers*): „Kölcsönösen egymást majmoló nemzetek – íme Európa története" (Somlyó György fordítása). Ennek a meglátásnak közlése tovább tágíthatta volna a látókört. És a vitában valószínűleg Darrow álláspontját segítette volna inkább, mert jelzi, hogy a Darwin által megállapított eredet még felismerhető.

Hallgatva a tudósok eszmefuttatásait, Bryan ügyész azt érezte, hogy neki is szakértelmet kell mutatnia, és felhozta, hogy Konfuciusról neki is vannak megfelelő információi. Azért is, mert volt Kínában.

Darrow ügyvéd erre megkérdezte Bryant, hogy milyen idős Konfucius. Bryan ezt válaszolta: „Nem tudok pontos adatot adni." Mire következett Darrow újabb kérdése: „És megpróbálta ezt kikutatni?" Bryan erre sem tudott kielégítő választ adni.

A nyolcadik nap volt a zárónap. Ez is imával indult, majd a bíróság végzéseket hozott. Megerősítette a korábbi álláspontját, mely szerint az egyedüli kérdés, melyben az esküdtszéknek döntenie kell (és melyben dönthet), az a Scopes elleni vád helyessége. Tehát nem dönthet arról, hogy helyes-e (vagy pedig alkotmányellenes-e) a törvény, mely tiltja az evolúcióelmélet oktatását, hanem csakis arról, hogy oktatott-e Scopes ilyen elméletet, vagyis tanította-e azt, hogy „az ember alsóbbrendű állattól származik".

Ezen a ponton elvált egymástól a becskereki és a daytoni per. Becskereken arról döntött a bíróság, amiről a felek tényleg veszekedtek (hogy érvényes-e Markusitzné felmondása). Daytonban az evolúcióelmélet volt a vita fő tárgya, és e körül alakultak szurkolótáborok is. A bíróság azonban nem arról döntött, ami igazán kérdéses volt, hanem arról, hogy Scopes mit tanított az iskolában.

Az ügyész büntetést kért, és érdekes módon az ügyvéd sem ellenezte az ítéletet. Darrow szerint nincs ok vitatni, hogy Scopes valóban evolúcióelméletet tanított-e, ezért felsőbb bíróság elé viszik majd az ügyet, hogy ki lehessen vizsgálni a jogszabályt, mely tiltja e tan tanítását. Tehát egy esélyt keresett, hogy (a másodfokú eljárásban) visszatérhessen a fő témára. Itt hozzá kell tennem, hogy ez nem járt igazán nagy kockázattal a kliense számára. Az idevonatkozó jogszabály börtönbüntetést nem, csak pénzbüntetést írt elő. És Scopes közben már kapott is egy új munkahelyet.

A várható ítélet így nem volt már igazán fontos, de a bíróságon (és a bíróságon kívül is) azt érezték az emberek, hogy valami nagy dolog történik. Zárószavában a bíró kihangsúlyozta, hogy „mi, akik részt vettünk ebben az ügyben, gratulálhatunk magunknak, hogy egy ilyen hatalmas kérdéshez kapcsoltuk magunkat". Hozzátette azt is: „Barátaim, Amerika népe most nagy nép. Mi nagy nép vagyunk."

A nyolc napon át folyó tárgyalás után az esküdtszék kilenc perc alatt hozott döntést. Scopes-ot bűnösnek nyilvánította, mert a *Biblia* által lefektetett isteni teremtés tana helyett evolúcióelméletet tanított, és ezzel megszegte a törvényt. Ezután a bíróság ítéletet hozott. 100 dollár volt a büntetés. Ennek az értéke ma körülbelül 1500 dollár lenne. A periratokban azt is látom, hogy Scopes havi fizetése 150 dollár volt (valószínűleg bruttó 150 dollár).

A végén Hays, a védőügyvéd egyik tanácsosa még egy kérdést intézett a bírósághoz: „Megengedik-e méltóságuk, hogy elküldjem önöknek Charles Darwin *A fajok eredete* című könyvét?"

Ezen mindkét oldalon nevettek.

Vissza Becskerekre

1925 júliusában nem lett elfogadva sem az evolúcióelmélet, sem Markusitzné felmondása. Becskereken egyébként másként folyt a tárgyalás. Daytonban nyolc egymást követő napon át tartott (egy hétvégi szünettel), gyakorlatilag reggeltől késő délutánig. Becskereken július 27-én indult, csak egy-két órán át folyt, majd október 1-jén következett egy második (szintén rövid) zárótárgyalás. Az ítéletet nem aznap, hanem október 5-én hozták. Tehát ezúttal több kellett, mint kilenc perc a döntés meghozatalához. Voltak különbségek a daytoni és a becskereki joggyakorlat között.

A becskereki perben az egyik központi kérdés az volt, hogy May Rezső elfogadta-e a felmondást. Ezt nem volt egyszerű megállapítani, mert négyszemközti beszélgetésről volt szó. Markusitzné elismerte, hogy miután közölve lett a felmondás, May Rezső „haragosan kiabálni kezdett és világosan hangosan dühöngött". Ez nem elfogadásra utal, de Markusitzné szerint az alperes azért dühöngött, mert tudta, hogy el kell mennie, és mondta is, hogy el fog menni. May Rezső vallomása szerint nem egészen így volt. Ő nem azt mondta, hogy egyszerűen elmegy, hanem azt, hogy „el fogok menni, ha elköltözöm Becskerekről". Ezt eskü alatt is igazolta. Markusitzné viszont azt mondta a tárgyaláson, hogy ezt most hallja először.

Aztán felmerült az a kérdés is, hogy a rekvirálás vonatkozhat-e „hónapos szobára", vagy csak lakásra. Nagyapám szerint az érvényes jogszabályok csak lakásra vonatkoztatják a rekvirálást, tehát már a beköltözésnek sem volt igazi alapja. (Persze nagyapám oldalán vagyok, de itt egy kicsit megállok. Azt tudom, hogy a második világháború alatt és a felszabadulás után szobákra is vonatkozott a rekvirálás. De lehet, hogy 1925-ben másképp volt.)

A bíróság töprengett, aztán október 5-én úgy döntött, hogy nem volt érvényes a felmondás. Azért sem, mert nem lett írásban közölve. Szóbeli egyetértés még alapul szolgálhatna, de nem volt rá bizonyíték, hogy a lakó elfogadta a követelést.

Két hét volt a fellebbezési idő. Ez be is lett tartva. Az iratok között megmaradt a fellebbezés magyarul fogalmazott tervezete. A kézírás Somogyi Pali bácsi kézírása. Itt-ott látok javításokat is. Ezek valószínűleg nagyapám megjegyzései nyomán kerültek a szövegbe. (A bíróságnak küldött beadványnak már szerb nyelvűnek kellett lennie, és a nagyapám nevének kellett állnia a szöveg végén. Pali bácsinak is volt jogi diplomája, de megtagadta, hogy Trianon után az új országhatalom előtt is jogászesküt tegyen. Így csak háttérben jogászkodhatott.) Pali bácsi ezúttal kihagyta a szerb megszólítás gyakorlását. A Tekintetes Kir. (királyi) járásbíróság a címzett:

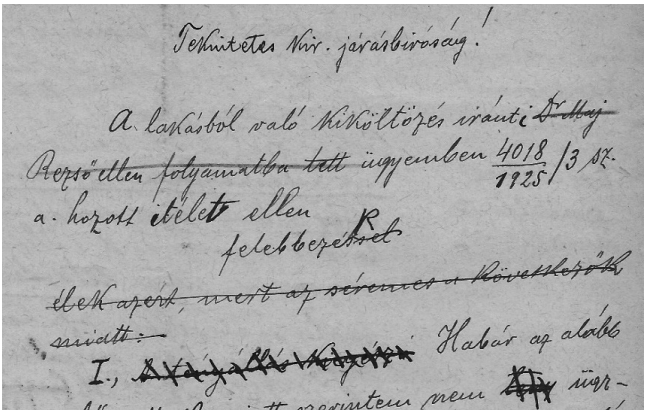
Tekintetes Kir. járásbíróság!

a lakásból való kiköltözés iránti ~~Dr Ilay~~
Perső ellen folyamatba tett ügyemben 4018/1925/3 sz.
a. hozott ítélet ellen R.
felebbezést
~~élek azért, mert az sérelmes a következőkből~~
~~szám~~ miatt:
I., ~~A tanyai lakás kiürítési~~ Habár az alább

A beadványban (Pali bácsi segítségével) Markusitzné először is azzal érvelt, hogy mégis el lett fogadva a felmondása. May Rezső a dühöngése közben nem azt válaszolta, hogy „el fogok menni, ha elköltözöm Becskerekről", hanem egyszerűen azt, hogy „elmegyek". Itt most azzal is szembe kellett nézni, hogy May Rezső esküvel igazolta, hogy mit mondott. Markusitzné szerint nem volt méltányos az eljárás. Őt is meg kellett volna esketni. Nemcsak arra kell esküdni, hogy valaki mit mondott, hanem arra is, hogy valaki mit hallott. Azt hiszem, ezen a ponton valóban egyenlőtlen versenyfeltételek alakultak. Az egyoldalú eskütétel nyomán az következett, hogy May Rezső biciklivel hajthatott a hihetőség felé, Markusitzné pedig csak gyalog mehetett. Nagy kérdés, hogy mit látott volna igaznak a bíróság, ha mindkét fél megesküszik. Nem egyszerű az eskü és az igazság viszonya. Emlékszem, hogy egyszer, még gimnazista koromban, futballmeccsre mentem egy Sanyi nevű barátommal. Nagyon fontos meccse volt ez a becskereki Proleternek. (Egyébként magyarul is proletert mondtunk, ez futballszerűbben hangzott, mint a proletár.) Amikor már a Vásártéren haladtunk, és közeledtünk a pályához, Sanyi esküt tett. Ezt mondta: „Esküszöm, hogy a Proleter fog nyerni." Hajtóerőként néha egy kicsit keverednek a lelkiismeret és a lendület.

A rekvirálással kapcsolatban Markusitzné (illetve Pali bácsi, vagy a nagyapám) elsősorban azt hozta fel, hogy az érvényes jogszabályok szerint hónapos szobát nem is lehet rekvirálni. Aztán hozzá lett téve az is, hogy nincsen már kényszerhelyzet, több év telt el a háború óta, nem nehéz kiadó szobát találni. Az újságokban sok hirdetés van, melyekben bérlőket keresnek. (Egyébként ekkor több napilap is volt Becskereken. A magyar volt a legmenőbb.) Szóval May Rezsőnek nincsen szüksége hatósági segítségre, hogy szobát bérelhessen. Nem marad fedél nélkül, ha felmondanak neki.

Megfogalmazódott még egy érv. Ha nem is lett bizonyítva a szóbeli felmondás elfogadása, és írásbeli felmondásra lenne szükség, gyakorlatilag erre is sor került, mert a július 16-án beadott keresetben világosan ki van fejezve a felmondási szándék. Az elsőfokú ítéletet október 15-én hozták meg. Tehát amint ez ott áll a fellebbezésben: „időközben a 15 napos felmondási idő ötször is letelt".

Aztán jött a szóbeli tárgyalás november 24-én. Ellentétben a korábbi becskereki és a daytoni tárgyalásokkal, ez nem reggel 9-kor, hanem fél órával később, 9:30-kor indult. Itt csak megismételték a beadványokban felhozott érveket.

Hogy a felperes asszony biztosra menjen, megfogalmazott (Pali bácsi segítségével) egy írásbeli felmondást is – és ezt november 30-án elküldte a bíróságnak is.

A döntésre nem kellett sokáig várni. A becskereki járásbíróság december 4-én úgy határozott, hogy May Rezsőnek ki kell költöznie, mégpedig január 1-jén. Pontosítva lett az is, hogy délután 6 óráig kell a költözést „teljesen befejezni".

E döntés ellen elvben még lehetett volna fellebbezni, de ennek nem látom nyomát. Sőt, látom, hogy Somogyi Pali bácsi tintával odaírta az ítélet jobb felső sarkára, hogy „pravomoćno!". Vagyis „jogerős!". Ez volt a végeredmény.

Azon töprengek még, hogy ez a döntés a *Bibliá*hoz vagy Darwinhoz áll-e közelebb. És azon is, hogy Markusitzné ezután új bérlőt keresett-e, vagy mégsem, mert inkább a saját kényelmére gondolt. Azt is jó lenne tudni, hogy hány éves volt, de ezt az iratok nem mutatják. Nagyapám ötvennyolc éves volt 1925-ben. Somogyi Pali bácsi is körülbelül annyi lehetett. Markusitznéről csak azt látom, hogy özvegyasszony volt, de ez a státus nem egyértelmű útmutató. Szóval nem tudom. Harminc évvel a per után rendszeresen végigmentem a Vörösmarty (akkor már Petőfi) utcán a Fischer uszoda felé tartva. Megszokásból majdnem mindig a bal oldalon mentem, ahol a páratlan házszámok vannak. Itt van a 11.-es szám alatti ház is. Nagyapám élt még, el tudom képzelni, hogy Markusitzné is ott volt még. De csak az utcára emlékszem, valamennyire az utca hangulatára is, egyes házakra kevésbé. Lakókra még kevésbé. Megpróbáltam más becskerekieket kérdezni. Azt látom, hogy nem maradtak emlékek. Még emlékreményes sem, mert azt sem mondta senki, hogy „ott van még a … bácsi, esetleg őt lehetne megkérdezni". Az sem biztató, hogy most temetkezési szolgáltatások irodája van a házban. Jobb lenne egy Emlékfeltámadást Szolgáltató Iroda – de ilyen más becskereki utcában sincs.

És most a majomper vége

A daytoni ügy Tennessee állam legfelsőbb bírósága elé került. Itt már nem voltak látványos szóbeli tárgyalások. Viszont a felek továbbra is a *Bibliá*ra és az ember eredetére összpontosítottak, és az írásbeli beadványokban visszatértek a tárgyalások izgalmas részletei. Aztán a legfelsőbb bíróság egyszerűsíteni igyekezett a dolgokat. 1927. január 17-én született meg az ítélet.

Julius Green főbíró előbb azt magyarázza, hogy a Tennessee-ben hozott jogszabály nem tartalmaz goromba korlátozásokat. Szerinte az evolúcióelméletnek több változata van, itt csak a legdurvább van kitiltva az oktatásból – az, amely szerint az ember alsóbbrendű állatoktól (pontosabban majomtól) származik –, és ez a kitiltás indokolt.

Nem volt könnyű száz évvel ezelőtt elfogadni az evolúcióelméletet. Sokaknak ma sem könnyű. Amíg az emberek azt mondják, hogy feudalistákból, kapitalistákból, hitetlenekből, kolonialistákból, kommunistákból lettünk, libernyákokból lettünk, populistákból lettünk – mindig van egy kis félreállási lehetőség, és annak a bizonygatása, hogy „én mégsem". De ha a fajunk eredetéről van szó? A majomfi státusból senki sem tud kilépni, ha egyszer elfogadták az evolúcióelméletet. És manapság néha hallom azt is, hogy azért gyanúsak a darwini tanok, mert a kommunisták rögtön egyetértettek velük.

Green bíró azzal is érvelt, hogy amerikai bíróságok már több esetben engedélyeztek korlátozó rendelkezéseket az oktatásban. Tehát az ilyesmi nem feltétlenül törvény- vagy alkotmányellenes. 1915-ben Mississippi állam legfelsőbb bírósága úgy döntött, hogy érvényben maradhat az a szabály, mely szerint, akik a görög betűkkel jelzett diáktársaságok („Greek letter fraternities"), például a „Phi Betta Kappa" tagjai, azok nem kaphatnak diplomát.

Darrow ügyvéd előzőleg felhozta, hogy az 1925 márciusában hozott jogszabály alkotmányellenességét az is bizonyítja, hogy Tennessee alkotmánya 11. szakaszának 12. bekezdése szerint a Közgyűlés és a kormány kötelessége, „to cherish literature and science". Vagyis, hogy „gondját viselje az irodalomnak és a tudománynak". A majom-

tól való származás egyre inkább uralkodó vélemény a tudományban, tehát alkotmányellenes tiltani, inkább foglalkozni kellene vele. Green bíró szerint azonban a „cherish" szó túl határozatlan ahhoz, hogy egyértelmű jogi kötelezettséget lehetne belőle kiolvasni. (Én „gondját viseli"-nek fordítottam, de a szótárakban ott állnak más fordításváltozatok is: gyöngéden szeret, ápol, dédelget, becsben tart.) Ebben valamennyire igaza van Green bírónak, valóban nem egészen egyértelmű a „cherish" szó jelentése, de a jelentésirány mégis világos – és az 1925 márciusában meghozott törvény nem dédelgeti, hanem pofozgatja a tudományt.

A bíró felhozott néhány igazságot is. A törvény szerint csak tanítani tilos az evolúcióelméletet, tehát nem büntetendő, ha más színtéren hangoztatják. Az is említve lett igazságként, hogy csak állami iskolákra vonatkozott a törvény – tehát Scopes elmehetett volna máshová tanítani. Tovább bizonygatva a törvény szerénységét, az ítéletben ott áll, hogy a törvény nem próbált abba beavatkozni, hogy mit kell tanítani, csak azt mondta ki, hogy mit nem szabad tanítani. És hozzá van téve, hogy ez is igazság.

El lehet töprengeni az igazság szerepén. Mert nemcsak az a kérdés, hogy mi az igazság, hanem az is, hogy mit akar mondani az ember az igazsággal. Hadd hozzak fel egy eshetőséget. Tennessee államban csak 1967-ben helyezték hatályon kívül az evolúcióelmélet oktatását tiltó törvényt. Ez igaz. Igaz az is, hogy ez volt az az év, melyben posztgraduális egyetemi tanulmányokat kezdtem Amerikában. Mi lenne, ha így fogalmaznám meg (és így hangsúlyoznám) az igazságot: *Tennessee-ben egész addig nem sikerült hatályon kívül helyezni az evolúcióelmélet oktatását tiltó törvényt, míg én el nem mentem Amerikába*…

A végén a bíróság arra a következtetésre jutott, hogy érvényes maradhat az evolúcióelmélet oktatását tiltó törvény.

Ami magát Scopes-ot illeti, elég sajátos döntés született. Megerősítést nyert, hogy Scopes-ot meg kell büntetni – de úgy lesz megbüntetve, hogy nem kap büntetést. Arról volt szó, hogy a 100 dollár pénzbüntetést a bíróság szabta ki, de Tennessee állam alkotmánya szerint maga a bíróság csak ötven dollár büntetést szabhatott ki. Na-

gyobb összeghez az esküdtszék döntésére lett volna szükség – de erről valahogy megfeledkeztek. Tehát érvénytelen volt a büntetés. Ezen a ponton új eljárást is lehetett volna indítani, de a legfelsőbb bíróság szerint elég volt ebből az ügyből. Ott áll az is, hogy Scopes már nem állami intézménynél van szolgálatban, és semmi oka sincs annak, „hogy hosszabbítsuk ennek a bizarr esetnek az életét". Az ítélet utolsó soraiban írja, hogy *nolle prosequi*. Ez körülbelül úgy fordítható, hogy „nincs hajlandóság folytatni" – szabadabban: mehet az egész a fenébe.

Egy záró megjegyzés

Markusitzné pere és a majomper képet adnak arról, hogy száz évvel ezelőtt milyen helyzetben és hogyan veszekedtek az emberek. Ha azt vizsgáljuk, hogy azóta hova jutott a világ, ezeket a következtetéseket lehetne levonni:

Az emberiség emlős státusa stagnál.
A *Biblia* sem módosult.
Markusitzné házában ma már temetkezési vállalat van.
De a veszekedés tovább evoluált.

JELENA LENGOLD

Nem szeretlek

Szakács Patrícia fordítása

1.

– Igazad van. Valószínűleg nem szeretlek. Ez valami más. Majdnem olyan, mint a szerelem, de mégsem az igazi szerelem.

Majd tovább bámulta a poharát.

Jó, gondolta a nő. Miért lenne ez szörnyű? Én sem szeretlek téged. Soha nem is terveztük el, hogy szeretni fogjuk egymást.

– Biztos vagy benne, hogy felismernéd? – kérdezi mégis a nő.

– Felismerném-e? De mit?

– A szerelmet.

Nézte egy ideig a nőt, mintha egyáltalán nem értené, miről beszél. A tekintete olyan volt, mint egy elhagyott gyermeké, aki felébred a sötétben, és fülel.

Majd bólintott.

– Tudnám – mondta.

Bizonytalannak tűnt.

– Honnan tudnád?

Halvány mosoly futott át a férfi arcán.

– Az ördögbe is, hogy érted ezt? Valahogy csak tudnám.

– Rendben, és mondd, mit tennél meg a szerelmedért?

– Semmit sem, azt hiszem. Mégis, egyáltalán mit tehet egy ember a másikért?

– Feleségül vennéd-e, akit szeretsz?

– Ez lenne a legrosszabb, amit tehetnék vele. Képzeld el, együtt élni velem…

– Bele se merek gondolni.

A férfi átnyúlt az asztalon, és megérintette a nő ujjait. Majd feljebb siklott a lány kézfeje felé. Megfordította a kezét, és végigsimította a karja belső oldalát.

– Valamiről csak meg kell tudni különböztetni a szerelmet minden egyébtől, ami csak hasonlít rá – mondta a lány.

A férfi felemelte a nő kezét, és ajkát a tenyerébe süllyesztette. Megharapta egy ujját. Pár másodpercig hagyta, hogy a nő megsimítsa az ajkát. Ezután kihúzta magát, és újra belekortyolt az italába.

– Ki tudja? – mondta a férfi –, talán én nem lennék rá képes. Lehet, hogy pszichiáterhez kellene mennem.

– Lehet. Mégsem szeretném, hogy pszichiáterhez fordulj azért, mert nem szeretsz engem.

– Arra gondoltam, hogy talán saját magamat sem szeretem. Talán erről van szó. Nem tudom, egyáltalán képes vagyok-e szeretni valakit, ha magamat nem szeretem.

– Nem hiszek ebben az elméletben – mondta a nő. – Ismerek olyanokat, akik undorodnak maguktól, ugyanakkor szétfeszíti őket a szerelem.

Egy ideig hallgatott a férfi, majd folytatta:

– De nem szeretek egyedül lenni. Viszolygok az egyedülléttől. Jobban érzem magam, ha veled vagyok.

– De mégsem szeretsz.

– Néha úgy érzem, hogy szeretlek. Talán emiatt az asztal miatt van ez, nem tudom.

– Mi van ezzel az asztallal?

– Tudod…

– Nem, nem tudom. Áruld el!

– Akármikor itt ülünk, egy idő után úgy érzem, hogy mégis szeretlek.

A nő a szájába tömött egy egész marék földimogyorót. Sós volt, és úgy érezte, nincs elég akarata ahhoz, hogy összerágja. Lenyelte egyben az egészet, és így szólt:

– Semmiség, gyorsan túl leszel rajta.

A férfi bólintott egyet, mint akinek éppen részvétet nyilvánítanak.

– Biztosan.

Majd felkelt, hogy hozzon még egy-egy italt. A nő a férfi után nézett. Látta, ahogy az macska módjára lépdel az asztalok között. Éppen úgy, ahogy egy lusta, álmos kandúr, amely hirtelen bármelyik pillanatban felugorhat a fa tetejére. A nő imádta ezt a mozgást, megtörtént, hogy lopva követte a férfit a városban, csak hogy figyelni tudja e mozdulatokat.

Már jött is vissza, kezében két teli pohárral.

Nézték egymást, és ittak. Semmi okosabbat nem tudtak tenni. Az asztal alatt a férfi ismét simogatta a nő térdét. Mindig ezt csinálta. Meg kellett érinteniük egymást, legalább egy kicsit.

– Azt hiszem, én sem szeretlek téged – mondta a nő. – Ennek ellenére valaha úgy éreztem, hogy szeretlek. Később láttam csak, hogy ez nem az. Igazad van. Ez valami más kettőnk között.

– Mégis mi lehetne, ha nem szerelem? Szex?

– Meglehet.

– Amikor még nagyon fiatal voltam, azt gondoltam, a szerelem és a szex teljességgel különválaszthatatlan. Majd a következő húsz évben úgy hittem, hogy ez a két dolog szinte soha nem találkozik. Ma pedig már semmiben sem vagyok biztos.

Nem lehetett várni. Szélsebesen felhörpintették a maradék italt, és kimentek az utcára. Barátságos és sűrű volt a sötétség körülöttük. A nő érezte azt a bizonyos belső remegést, várt valamire.

A férfi nem szerette a nőt, és a nő nem szerette a férfit. A nő a férfi kezét szorította a zsebében, a jég pedig, mint egy vékony üveg, meghasadt a talpuk alatt. Szokatlan hangja volt, kicsit sem hasonlított arra, ahogyan repedezni szokott. Óvatosan elsétáltak a nő házához, a hidegtől és a széltől reszketve, beletörődve annak tudatába, hogy nem szeretik egymást.

Keveset beszélgettek útközben. Túl hideg volt hozzá. Csupán arra figyeltek, hova lépnek és el ne csússzanak. A férfi néhányszor megállt, és fagyos ajkával megcsókolta a nőt. Valahol félúton becsúsztatta kezét a nő kabátja alá, és a pulóverén keresztül megérintette a mellét. Majd azt mondta:

– Szörnyen hideg van. Gyerünk!

Néha csak ránézett, amikor elhaladtak az utcai lámpák mellett. Felemelte a tekintetét, és bámulta a nő arcát. A szeme olyan volt, mint egy beteg kutyáé. A sorsba való belenyugvásé.

2.

– És ha szakítanánk? – kérdezte a nő, teát hozva neki.

A férfi még mindig az ágyban volt, derékig betakarózva. A hajába túrt, és kiszabadította homlokát a tincsek alól. A nő szerette ezt a mozdulatot. Egyike volt ez a férfi azon gesztusainak, amit bármikor fel tudott idézni.

– Mire lenne az jó? A mi esetünkben egyáltalán mit jelentene, ha szakítanánk?

Tényleg, gondolja a nő. Előbb-utóbb újra találkoznának, és megint szeretkeznének. Végül is soha nem ígértek semmit sem egymásnak. Azok a bizonyos örökkön örökké mondatok közül egy sem hangzott el közöttük.

Arra gondolt, hogy a szerelmesek mindegyike ezen a világon úgy hiszi, hogy éppen az ő történetük kezdődött valami meglehetősen különleges módon. Mindannyian ugyanúgy biztosak benne, hogy az első perctől fogva tudvalevő volt, mi fog történni kettejük között. A könnyedség, amellyel a férfi italt töltött a poharába az első éjjelen. A pillantások a félhomályban. A türelmetlen várakozás, hogy mindenki más megértse és elfogadja azt, ami akkorra már elkerülhetetlenné válik. Az első közös pillanat az üres szobában, még a hajnal beköszönte előtt, amikor az arcuk megváltozik. A férfi arca borostás lesz. A nő sminkje elmosódik a szeme körül. Ekkor már elernyed a szemhéjuk a fáradságtól, az italtól, és annak bizonyosságától, ami rájuk vár. A testek tökéletes egymásra találása. A csalóka és teljességgel bizonytalan érzés, hogy végre újra egymásra találtak.

– Gyűlölöm ezeket a játszmákat. A színlelést. Ki kit fog előbb felhívni. Ki lesz az erősebb.

– Én sem vagyok ügyes ebben – mondta a férfi.

A nő már a kezdet kezdetén jól tudta, hogy a férfitól soha nem fog hallani egyetlen kegyes hazugságot sem.

3.

Egyik este a nő rajtakapta a férfit, ahogy a háza előtt ül a kocsijában. Odament hozzá. Bekopogott az ablakon. A férfi kinyitotta az ajtót. És egy ideig szótlanul nézett rá. Megragadta a nő kabátján a gombot.

– Mindig ettől féltem – mondta a nő.

A férfi keserű arcot vágott.

– Neked nem kell félned. Te legalább tisztában vagy önmagaddal.

– Ezúttal mennyi időre mész el?

– Azon gondolkodtam… van értelme visszajönnöm? Azok a hétköznapi dolgok, melyeket más emberek könnyedén művelnek, számomra, valamilyen oknál fogva, teljességgel megvalósíthatatlanok. Nem tudom ezt megmagyarázni.

Továbbra is az autóban ült, a nő pedig a nyitott ajtó mellett állt, és csak enyhén érzékelte, hogy a széltől megdermednek az ujjai.

– Megint esni fog a hó – mondta a nő, és zsebre tette a kezét. A szeme sarka könnyes volt és égett. Az egyik pillanatban őrült vágyat érzett az iránt, hogy lekuporodjon a jeges járdára, és elaludjon itt, a férfi autója mellett. Reggelre minden eltűnne, gondolta magában. Ez csak egyike a rossz éjszakáknak.

A férfi lehajtott feje azonban másról árulkodott.

– Kérlek, ne tarts vissza! Most egész egyszerűen beindítom az autót, és elhajtok. Te pedig bezárod az ajtót, leveszed a kabátod, főzöl egy teát, amit az ágyban iszol meg, majd elalszol. És örökre, örökre elfelejtesz engem. Ígérd meg!

Valóban, gondolta a nő, sehol egy csillag. Havazni fog éjjel. Az utakat hótakaró fedi majd be. Ezen az éjszakán senki sem tud elutazni a városból.

– A tea jó ötlet – mondja.

Majd megfordult, kivette a kulcsait a zsebéből. Mire bement a házba, a férfi már sehol sem volt.

4.

Néhány évvel később látjuk a nőt, amint a reggeli kávéját issza a konyhában, és átlapozza az előző napi újságot. A férje a fürdőszobában borotválkozik. A nő hallja, ahogyan a *Traviata* egyik áriáját fütyörészi. Hanyagul átfut az címeken, és arra gondol, hogy a szombat reggel az egyik legjobb dolog, amit az ember az élettől kaphat. Még a világ körüli utazásnál is jobb. A világ körüli utazás szürreális, olyasmi, amiről biztosan tudod, hogy elmúlik. A valós élethez semmi köze sincs. De ez a reggel igenis része az életemnek, gondolja, miközben felkel, hogy kinyissa az ablakot. A reggel éppen olyan, amilyennek lennie kell. Napsütéses. A levegő friss, de nem hűvös. A felhők kicsit sem tűnnek vészjóslónak.

Visszatér az újsághoz. Lapoz egyet. Nézi a címet. *Ufók szálltak le a töltőállomásra*. Ott van a fotó. A benzinkút tulajdonosa a kockás ingjében mutat rá a szokatlan nyomokra a fűben. Átfutja a szöveget. *Pirkadatkor egy furcsa sípoló hangra lettünk figyelmesek. A kutyánk vadul ugatni kezdett. Alig láttunk valamit a nagy fényáradatban. A hatalmas világosság a szemünkbe tűzött. Csak ezeket a szabályos alakzatú nyomokat találtuk*…

Egyszer csak észrevette, hogy a férje mellette áll:

– Mi történt? – kérdezi tőle a nő.

Szemügyre veszi a férjét. A frissen borotvált arca ragyog a reggeli verőfényben.

– Mi történt? – kérdezi most a férfi valamivel hangosabban, miközben a felesége vállára ereszti a kezét. – Az istenért, mi az? Miért sírsz?

A nő az arcához emeli a kezét, és érzi, könnyáztatta. Bár a messzeségből érkezik, kezdi megérteni, hogy a hang, amit hall, nem az űrhajó távoli, titokzatos zokogása, hanem a tulajdon hangja.

A férje leül a mellette lévő székre. A kezébe veszi a nő két kezét. Azt mondja:

– Kérlek, mondd el, mi van veled! Mi zaklatott fel?

– Valami, amiről megfeledkeztem – mondja a nő. – És most újra eszembe jutott.

5.

A nő a benzinkútnál megállítja az autóját, és kiszáll. Sehol senki. Egyszer csak a ház mögül megjelenik egy fiúcska, és azt mondja:

– Apa mindjárt jön. Elment megetetni a kutyát.

– Köszönöm – mondja a nő. – Segítesz apukádnak?

– Csak az ablakokat moshatom le – mondja a fiú –, ha elérem őket. Apu nem engedi, hogy benzint töltsek. Azt mondja, még kiöntöm. Pedig én tudok tankolni. Megmutatnám neked, de apa rajtakaphat, és akkor kikapnék.

– Semmi gond. Megvárjuk apukádat. Mondd csak, olvastam az újságban, űrlények szálltak le nálatok, igaz ez?

– Igen – mondja a fiú. Én nem láttam őket. Aludtam. Senki sem látta őket. De leszálltak, méregettek valamit a ház körül, és elmentek. Szerinted visszajönnek?

– Biztosan – mondja a nő.

– Én tudom ám, miért éppen hozzánk jöttek.

– Miért?

– Blökit, a kutyámat egy űrbéli kutyára akarták kicserélni. De Blöki ugatott, mi pedig felébredtünk, így nem sikerült nekik. Most Blöki bent alszik esténként a házban.

– Hány éves vagy? – kérdezi a nő.

– Hamarosan hat leszek – mondja a fiú.

Majd megfordul és kiabál:

– Apa, apa, siess!

És akkor a nő meglátja őt, ahogy jön kifelé, megtörli a kezét valami maszatos ronggyal, betűri az ingjét a nadrágjába, és aztán mintha csak tegnap lett volna, beletúr a hajába, és megigazítja a szemüvegét. Néhány lépésre tőle a férfi ránéz, és megáll. Arcához emeli a kezét, mint akinek hirtelen megfájdult valamije. A fiú közöttük áll, figyeli őket, majd megszólal:

– Apu, meséltem neki az űrlényekről.

Soványabb, mint korábban, és a haja valamivel hosszabb, mint ahogyan a nő emlékszik rá, de mindemellett ő az. Hallja a férfit, ahogyan mondja:

– Ő a fiam, Luka.

– Igen, megismerkedtünk.

– Mi szél hozott ide? – kérdezi a férfi.

– Láttam a képedet az újságban. Meg kellett győződnöm róla, hogy valóban te vagy az.

Luka megrángatja az apja ingujját, és azt suttogja:

– Apu, ő arra vár, hogy benzint tankolj neki. Már fél órája vár rád.

– Máris – mondja az apa.

De nem mozdul.

– Azt mondtad, soha nem tudnál úgy élni, mint a többi hétköznapi ember.

– Úgy látszik, megtanultam.

– Azt is mondtad, soha nem tudnál egy helyben maradni. Hogy az téged nyughatatlanná tenne, és rabságban éreznéd magad.

– Megszoktam.

Luka szemei tágra nyílnak. Halkan mondja:

– Apa, ismered őt?

Kézen fogja fiát, és azt mondja:

– Luka, menj be a házba! Nézd meg, Blöki mindent megevett-e!

De a fiú továbbra is ott áll, és egyszer az apjára, egyszer a nőre pillant.

– Szeretnél tankolni? – mondja az ember.

A nő végül megtalálja maga mögött az autó kilincsét, kinyitja a kocsi ajtaját, és elhajt, előtte még nekiütközik a sarokban felhalmozott üres konzervdobozoknak. A konzervdobozok szörnyű csörömpölés közepette nyomódnak össze és gurulnak szanaszét. Belepillant a visszapillantó tükörbe. Apa és fia ott állnak, fogják egymás kezét, és néznek a nő után.

6.

Már rég besötétedett, a benzinkút bezárt. A nő a ház mögé ment, és benézett az ablakon. Hallotta, ahogy Luka az ajtóból kiabálja:

– Blökiii! Blöki, gyere be!

A kutya a bejárathoz szaladt és bement. A fiú becsukta utána az ajtót. A nő egy ideig ott állt, a világosságot figyelve a házban. Majd még közelebb szeretett volna menni. Mi lesz, ha most visszajönnek azok az űrlények, és rajtakapnak, ahogy a ház körül leskelődök, gondolta.

A szobában a férfi épp egy régi ébresztőórát szedett szét. A nő látta, ahogyan csipesszel egyenként szétválasztja, és az asztalra helyezi az apró részecskéket. Soha nem mondta, hogy tud órát szerelni, gondolja a nő. Ki tudja, mi mindent nem tudok, és soha nem is fogok megtudni róla.

Aztán egy fiatal nő jelent meg, fánkkal teli tálcával. Ugyanarra az asztalra tette le az ételt. A férfi felemelte a fejét, rámosolygott a nőre, majd mondott valamit. A nő legyintett. Elvett egy fánkot, belehara-pott, és bekapcsolta a televíziót. Leült a fotelbe, és maga alá húzta a lábát. Ezután megjelent a fiú, és a fánk felé nyúlt. A nő kintről hallotta, ahogy az apa azt mondja, vigyázz, és az óra alkatrészeire mutat. A fiú adott néhány falat fánkot a kutyának. A nő lélegzet-visszafojtva állt az ablak túloldalán, s érezte, amint a fűből felszáll az esti pára, és lassan a térde felé kúszik. Majd hallotta, ahogy a kutya ugatni kezdett. A fiú igyekezett megnyugtatni az állatot, de az nem hagyta abba. Az anya megfordult, és mondott valamit a gyereknek. Látta, hogy a fiú és a kutya kimennek a szobából. Azok a bizonyos ujjak kivettek egy aprócska spirált az órából, és a fény felé emelték. A nőnek hir-telen eszébe jutott, hogy a férfi mennyire szerette megsimítani az ajkát, miközben szeretkeztek. Néha szinte durván szorította ujjaival a száját, máskor pedig csak finoman átsiklott a fogain, és játszadozott a nő nyelvével.

Először a kutya jelent meg. Orrát hozzáérintette a nő lábához. Utána meglátta a fiút. Mellette állt, és figyelte őt. Ki tudja, mióta ácsorgott ott. Végül a fiú suttogva mondta:

– Nem viszed el Blökit? Megint ki kellett hoznom, anya mérges, ha ugat.

A nő nézte a fiút, majd a kutyát, és nem tudott megszólalni.

– Tudtam, hogy te vagy az űrlény, amint megláttalak a benzinkútnál – folytatta a fiú. – Színesben látod a világot, vagy fekete-fehérben?

– Fekete-fehérben – válaszolt a nő, szintén suttogva.

– Most mit fogsz csinálni? – kérdezte a gyerek. – Mennyi ideig maradsz a Földön?

– Éppen indulok. Csak azért jöttem, hogy elbúcsúzzak tőled. Jó éjt, Luka.

– Megérinthetlek? – kérdezte a fiú.

A nő kinyújtotta a kezét, a gyerek pedig lassan, kicsit félénken nyúlt felé. A nő látta, hogy ha felnő, ugyanolyan keze lesz, mint az apjának. A fiú gyengéden megérintette a nő ujjait.

– Senki sem fogja ezt nekem elhinni – mondta a fiú.

– Az nem is fontos. Te tudni fogod, hogy megtörtént.

DRAGOSLAV ČUPIĆ

Ez a nap is örökké tart

Kecskés Ildikó fordítása

Arisztokrata családból származom, amely fagylaltpálcikákból épített házikóban él (a pálcikákra nyomtatott képecskékkel nem sikerült megnyerni a nyereményjáték fődíját). A legválságosabb időkben – amikor puliszkát[1] (nemesi megnevezéssel: kukoricakását) ettünk, pörkölt hagymával és rántással, vagy felmelegített poparával,[2] amikor havat olvasztottunk a tisztálkodáshoz, vagy, hogy legyen víz a főzéshez és a mosogatáshoz – szereztem egy szamarat. Szép és csendes szamár volt, bársonyos, puha fülekkel.

*

Gyertyafénynél kártyáztunk. Anyám és apám összefont ujjakkal árnyképeket formáltak a legközelebbi falra. Nevettek, mert a változatok száma végtelen volt, ráadásul mindegyik értelmezhetetlenre sikeredett. A folyton változó árnyékok formái befejezetlenek voltak, és mindig többféle alak közötti állapotot mutattak: az oroszlán forgatta az ostorfarkát, a bika csattogtatta a széthasított nyelvét; a kígyó királyi oroszlánsörényébe bújva tekergett a falon. A kártyák egymást keresztezték minden osztásnál, olyan hangot hallatva, mint amikor

1 …görhe, mamaliga, kukoricamálé…

2 Öreg kenyérből, vízből, zsírból, vajból vagy tejszínből és sajtból készült étel.

a vasaló a hajhoz ér.[3] Időnként összenéztünk a szamarammal, lusta, de kellemes merengésünk közepette. Szüleim nevetése az őrületig fokozódott.

*

Évente egyszer, a nyári szünetben, rendszerint ellátogattunk az Óbecse külterületén, a vásártér közelében (egy széles, feltúrt és kopár mezőség mellett, a jószágpiacnál, a be- és kirakodásra szolgáló felhajtó rámpánál) lévő egyetlen rozoga szélmalomhoz. A szamaram óspanyol nyelven és magyarul is beszélt, valamint enyhén fokhagymaszagú volt. Cowboyosat és indiánosat játszottunk. Olyan izgalmas volt, akár egy filmben. Mindegyikőnknek megvolt a maga széles karimájú, mexikói szalmakalapja és a borotvával kihegyezett, nádból készült nyílvesszője. Az út szélén vadbükköny nőtt, ami mintegy királyi cikornyaként ékesítette poros utunkat. Felváltva voltunk piszkos banditák és kifinomult úriemberek. A fűszálak, a fák és a mezei állatok között ellenségeink és barátaink alakjai bújtak meg. Azok a nyarak, mindazzal együtt, amit magukban hordoztak (amit magukba zártak teljes szélességükben), azt a benyomást keltették, hogy megszakítás és vég nélküli idővel rendelkeznek. Így tanultuk meg, hogyan szeret bele az idő a térbe, megajándékozva azt az örökkévalóság érzésével.

*

Pista a szabadkai bolhapiacon vásárolt legolcsóbb dohányt tekerte. (A dohányt, az öngyújtót és a cigarettapapírt is egy átlátszó

---

[3] Minden fűszál rettenetesen reszketett, mintha megérezte volna a száraz penge közeledtét. Félelmük és szorongásuk csak fokozódott az eszköz lassú, ritmikus előkészítése során, amely majd egy drámai szünet után csap le a következő szakaszban. Mint amikor megadóan helyet foglalsz a zöld, tiszta lepedővel letakart fogorvosi székben, s közben a periferikus látásoddal homályosan észleled mindazt a hideg, átható, éles és steril kis eszközt a vállad mellett, amelyek az elkerülhetetlen beavatkozás kezdetét jelzik.

kétliteres zacskóban tartotta a zsíros munkásnadrágja elülső zsebébe gyűrve.) Folyton felébredt az éjszaka közepén, a tanyán lévő kis szobájában, a lelkét is kiköhögte, megkékült a percekig tartó köhögésben. És akkor megszólított valakit,[4] halkan mondott valamit a bajsza alatt (*sotto voce*), a köhögéstől elfáradva suttogott a falon keresztül. „Egyetlen csillag sem érhet fel az én haldoklási képességemhez."

A szamarammal hegyeztük a fülünket, a végsőkig erőltettük a hallásunkat, hogy netán meghalljuk, mit is mondanak nekünk ezek a falak. (És a holdfényből lett tejszerű formák lassan mozogni kezdtek a mennyezeten, mintha csak az óceán átlátszatlan feneke lenne.) Két mélység közé kerültünk: az ég magassága és a föld mélysége közé. Van-e szebb hely ennél gyermeknek lenni a világon?

*

Amikor összevesztünk, becsmérlő nevekkel illettem. Azt mondtam neki, hogy ő egy közönséges kocsis és egy földhözragadt realista. (Léteznek-e másfajta realisták a földhözragadtakon kívül?) Nevetséges volt, mert ebben a szemantikus túlzsúfoltságban megmutatkozott, hogy igazából nem akarom megbántani őt. Azt mondtam neki, hogy egy béna, nyeszlett görcs, egy ábrándozó, öntelt lovag szürke követője;[5] hogy egy hosszú fülű „némalevente" (aki csak követi, amit mások csinálnak, hallgatja, amit mások mondanak, és akiről az ember soha nem tudja, mit gondol igazából). A szamaram ilyenkor, mi mást tehetett volna, hallgatott, elképedve a gorombaságra való mérhetetlen emberi hajlamon. (Amely természetesen az önelfogadás hiányából ered, és abból, hogy az ember nem tud megbocsátani – min-

4 Megesküdhetnék rá, hogy nem volt senki sem abban a szobában, leszámítva néhány szerény, közeli és ismerős dolgot, amely harminc évvel ezelőtt (ha nem több) is ott volt, amikor a tanyára jött béresnek, majd ott is maradt.

5 Honnan jött az a késztetés, hogy a másnak szánt sértéssel magam ellen forduljak? És mi van, ha valakinek a sértegetése hirtelen bókká válik?

denekelőtt önmagának, de másoknak sem,[6] valamint az elégtelen önszeretetből is). Végül következett a legnagyobb sértés. Simán csak képzeletbeli lénynek, kitalációnak és irreális fantáziának neveztem.

*

Az óvodában a gyerekek csúfoltak: „Pisis Polihisztor!" „Beszari autodidakta Quijote!" Anélkül, hogy ismernék e szavak értelmét, jelentését, már pusztán a hangzásuk gúnyos nevetésre ingerelte őket. Egyszer még üldöztek is, mint egy állatot, egészen az óvoda épülete mögé, aztán körülvettek, és a falhoz szorítottak, két fenyő közé. Megragadtam egy botot a földről, és vakon csapkodni kezdtem fegyveremmel, de sehogyan sem tudtam elűzni azt a durva, vérszomjas gyermektömeget, eltorzult arcuk félkörívű abroncsba olvadt össze, miközben valamilyen szavakat ordibáltak, röhögtek és üvöltöztek. Hevesen, élesen, erőszakosan röhögtek, ujjaikkal rám mutogatva. Miközben gyönyörű, nagy könnyes szemeit figyeltem, a szamaram kilehelte a lelkét, leverten a sértésektől és a megalázásoktól. Gyermekkorom legmeghatóbb jelenete volt ez.

6 A múltunk megbocsátása, bármilyen is volt az, a jövőben lévő idealizált karakter megbocsátása (könyörtelen ambíciók), amit elégedetlenséggel kitöltve követünk, megtagadva magunkat ebben az időben.

OLÁH TAMÁS

Szenteleky Kornél, a színházcsináló[1]

Szenteleky Kornél, a két világháború közötti időszak talán legikonikusabb vajdasági magyar szerzője, legfontosabb irodalomszervezője, lapszerkesztője és teoretikusa drámaíróként sem életében, sem halála után nem kerül az érdeklődés középpontjába (Szenteleky 2000, 377). Dramatikus szövegeinek nagy része ugyan megjelenik a *Bácsmegyei Napló* című lapban, de a korabeli kritika érdektelenül vagy fanyalgással fogadja azokat, önálló kiadványként pedig csak a kései, ambiciózus mű, *A fény felgyúl és ellobog* című színpadi játék lát napvilágot a *Vajdasági Írás* gondozásában. Bori Imre szerint irodalmi aspektusból Szenteleky azon drámái a legmaradandóbbak, amelyekben elvont formákkal, allegorikus beszédstratégiákkal kísérletezik. Kultúraszervezői tevékenységének és szándékainak megértése szempontjából azonban egyértelműen azok a legjelentősebbek, amelyek kortárs valóságára, az 1920-as évek vajdasági társadalmára reflektálnak.

1918. november 21-ével bezárólag a bevonuló szerb hadsereg megszállja a mai Vajdaság területét egészen a demarkációs vonalakig. Az Újvidéken 1918. november 25-én megtartott Nagy Nemzetgyűlésen hozott határozatok értelmében a szláv politikai erők a továbbiakban gyakorlatilag tényként kezelik, hogy a Magyar Királyság befolyása megszűnt Bácska, Bánát és Szerémség területén, melyek végül a december 1-jén létrejövő Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatlakoznak (Gulyás 2018, 72).

[1] A tanulmány megírásakor a szerző az OTKA (PD 146626) támogatásában részesült. Témaszám: 32044.

A tartományban maradó több mint háromszázhatvanezer fős magyar lakosság túlnyomó része ekkor politikailag iskolázatlan kisiparosokból és földművesekből áll. Ez utóbbiak többsége egzisztenciálisan ellehetetlenül, amikor az 1919 februárjában meghirdetett „szociális" agrárreform következtében a nem szláv nemzetiségű közép- és nagybirtokosok földjeit az állam elkobozza, s csak egyéves bérleti időszakokra osztja ki azokat az igénylők között, akik kizárólag délszláv nemzetiségűek lehetnek. Ennek következtében a magyar földnélküliek aránya 70 százalék fölé emelkedik. A napszámosok, cselédek és zsellérek bére még az ipari munkások keresetének harmadát sem éri el, és semmilyen államilag támogatott egészségügyi ellátásra nem jogosultak (Mák 2013, 35).

Ha mindez nem volna elég, a történelmi Délvidék magyarsága kulturális értelemben is elszakad a Trianon utáni Magyarországtól. A szerb csapatok elől menekülve magyar tisztviselők és értelmiségiek tömegei hagyják el otthonaikat közvetlenül a háború vége előtt. Garay Béla, a 20. század egyik legjelentősebb vajdasági magyar rendezője, színésze és színházi történetírója rögzíti, hogy a tartományban ezt követően „nem mara[d] egyetlen író, […] elme[gy] jóformán minden hivatásos színész, minden muzsikus, elme[gy] a tanítók javarésze és […] nem mara[d] egy tömegben olyan tradícióktól és ősi kultúrától megszentelt magyarság, mint Erdélyben vagy Felsőmagyarországon" (Garay 1943, 233).

Nem meglepő, hogy a közösségi önszerveződés első lépéseit épp a rendkívül szűk értelmiségi réteghez tartozó szabadfoglalkozású ügyvédek, orvosok, tanítók és egyházi emberek teszik meg a városokban és a falvakban egyaránt. Több településen is asztaltársaságok alakulnak, amelyeket a spontaneitás és a szóbeliség miatt az állami cenzúra kevésbé tud ellenőrizni, és újraélednek a helyi kulturális egyesületek is. Ezek közé tartoznak a műkedvelő színjátszó csoportok, amelyek felbecsülhetetlen szerepet játszanak a kisebbségi magyarság önidentifikációja szempontjából, s még a kőszínházi társulatok funkcióját is átveszik.

A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság hatóságai ugyanis a nagy háború után a sorozatos kérelmek ellenére sem engedélyezik kisebb-

ségi nyelvű hivatásos színházak működését az országban, mivel veszélyesnek tartják azokat a magyar és német nyelvű lakosság integrációjára nézve. Bár a korlátozást olykor még a délszláv nemzetek képviselői is kritizálják, a tilalom huszonhárom évig, egészen a következő impériumváltásig érvényben marad (Dévavári 2020, 45).

Ennek köszönhető azonban, hogy a műkedvelő színjátszás valóságos tömegeket mozgat meg. A vajdasági magyar közösséget összekötő intenzív élménnyé, kulturális tapasztalattá válik. (Temerin város együttese például majdnem százötven előadót, hetvenhárom nőt és hatvannégy férfit számlál [Faragó 2007, 82].) Az 1940-ben magánkiadásban megjelenő *Bokréta* című almanach a háborúk közötti időszakot dokumentálva több mint száz vajdasági település közel háromszáz amatőr együttesének munkáját örökíti meg, s mintegy ezerkétszáz bemutatóról ad számot (Farkas Frigyesné Lichtneckert 1940). A csoportképekkel és portrékkal gazdagon illusztrált kötetből kiderül, hogy e két évtizedben továbbra is a századfordulós repertoárok sikerdarabjai, a zenés bohózatok, operettek, daljátékok és népszínművek a legnépszerűbbek. Noha rendszeresen műsorra kerülnek e műfajok színvonalas, mára klasszikussá vált szövegei, mint a *Sárga csikó*, a *Falu rossza*, a *Bőregér*, a *János vitéz* vagy a *Marica grófnő*, az amatőrök színpadait valósággal elárasztják a pehelykönnyű, társadalmi reflexiót nyomokban sem tartalmazó produkciók, melyeknek már a címei is sokatmondóak: a *Gróf Rinaldó* (operett), a *Limonádé ezredes* (énekes vígjáték), a *Pillangó főhadnagy* (operett), a *Csókos regiment* (operett), a *Csókról csókra* (operett), a *Szökik az asszony* (operett) vagy épp a *Babatündér* (balett).

A háború előtti Magyarország vándorszínházi repertoárpolitikáját és színre viteli gyakorlatát konzerváló, jól bevált drámák bemutatása mellett helyi alkotók – jórészt a kultúraszervezésben oroszlánrészt vállaló szabadfoglalkozású értelmiségiek – is megpróbálkoznak színpadra szánt szövegek létrehozásával, hogy kielégítsék az egyre növekvő közönségigényeket. Juhász Géza a korszakról írott tanulmányában mintegy harminc szerző közel nyolcvan, a századforduló tematikai és dramaturgiai toposzait idéző színművét említi (Juhász

1998, 87). *Műkedvelők színháza* címen egy kérészéletű sorozat első száma is megjelenik 1925-ben, melyben a kiválasztott délszláv drámaírók munkáinak fordításai mellett eredeti szövegek is napvilágot látnak (Anonim 1925b, 8). Ezekben a naiv, sztereotip, esetlen dramaturgiai megoldásokkal élő művekben az amatőr színjátszó mozgalomba tömegesen bekapcsolódó zsellérek és munkások tapasztalatitól és életkörülményeitől teljesen idegen helyzetekben megjelenő államtitkárjelöltek, főispánok, grófok, bárónők, festőművészek és orvosprofesszorok társalognak és udvarolgatnak úri szalonokban, elmaradhatatlanok a „házassági háromszög szellemtelen változatai", s a kortárs valóságot tökéletesen eltakarja a felszínes jelenetek „émelyítően unalmas romantikája" (Szenteleky 1933, 493).

Elvétve azonban akadnak olyan írók, akik a budapesti bulvárszínházak mintái helyett „helyi színek" alkalmazását, lokális témák választását szorgalmazzák, s szociális érzékenységről tesznek tanúbizonyságot. A huszonhét éves Szenteleky Kornél 1920-ban települ vissza Bácskába Magyarországról, ahol 1916-os diplomaszerzését követően gyakorló orvosként praktizált. Bár először gyermekkora városában, Zomborban igyekszik munkát találni, végül egy évvel később a közeli Ószivácon sikerül faluorvosként elhelyezkednie. A nyolcezres lélekszámú települést ekkor túlnyomó többségben szerbek és svábok lakják, mindössze kilencszázöt magyar anyanyelvű polgára van, szinte kizárólag béresek és földnélküli parasztok, akik „a falu életének perifériájára szorultak" (Bori 1994, 31). Szenteleky 1921 őszén, körülbelül kétéves alkotói szünetet követően, nagy lendülettel kapcsolódik be a település művelődési életébe. Az 1925-ig tartó időszak rendkívül termékenynek bizonyul a számára. Irodalmi és kabaréesteket szervez, szövegeket ír a helyi műkedvelő színjátszók számára, akikhez színészként, rendezőként, zeneszerzőként és zenészként is csatlakozik. Emellett a helyi jazz-zenekarban és tárogatókvartettben is játszik.

Feltehetőleg 1921. október 1-jén debütál Marióként Marivaux *Szerelem játéka* című komédiájában (uo.). November 26-án mutatják be Heltai Jenő és Szirmai Albert *Naftalin*ját, melyben a két főszereplő valamelyikét játssza, decemberben pedig a *Dalmatinski šajkaš* című

szerb nyelvű produkcióban vesz részt Verbászon (uo.). 1922-ben fellép Victorien Sardou *Fedorá*jában, ahol minden bizonnyal Loris Ipanoff grófot alakítja (Radó 1933, 641), és még ugyanebben az évben eljátssza Peer Gyntöt az *Ősz halála* címen bemutatott etűdben, melyet Ibsen drámájából kiemelve adnak elő. A részlet színre vitele egyedülálló alkotói gesztus a vajdasági magyar amatőr színpadokon, mely az önéletrajzi vonatkozásoktól sem mentes (Bisztray–Csuka 1943, 10). (Bisztray Gyula és Csuka Zoltán szerint Szenteleky anyja kedvéért költözik haza Magyarországról [uo. 9].) A jelenet alaphelyzete megindító: Aase hazavárja rég nem látott fiát, de Peer Gynt csak az asszony életének utolsó perceiben érkezik meg. Zsinórt vesz a kezébe, akárha gyeplő volna, anyja halálos ágyának végére ül, s mesét mond neki, melyben képzeletbeli rénszarvasszánon repíti át a túlvilágra. (A jelenetet a Sziváci Műkedvelő Zenekar Edvard Grieg zenéjével kíséri.) (Anonim 1923a, 6.)

Egy, a hagyatékban maradt fényképes tabló bizonyítja, hogy Szenteleky színre lép Harsányi Zsolt *Régi vicc* című tréfájában (Vörös szerepében), melyet Móricz Zsigmond *Csiribiri* című vígjátékával és első saját dramatikus szövegével, a – mára elveszett – *Shimmy-láz* című bohózattal együtt mutatnak be 1922. szeptember 17-én. Feltehetően mindhárom egyfelvonásost Szenteleky rendezi. Sokatmondó, hogy kezdő drámaíróként ugyan népszerű műfajt választ, de a századforduló divatjának üres és anakronisztikus felidézése helyett kortárs kulturális jelenségre reflektál. A shimmy ugyanis az 1910-es és 20-as évek fordulóján Amerikából induló, majd Európa nagyvárosait, köztük Budapestet is meghódító jazztánc neve, melyet a vállak állandó rázása miatt rendkívül provokatívnak tartanak.

A *Shimmy-láz* kirobbanó sikert arat Szivácon és környékén, ami megerősíti Szentelekyt abban, hogy folytassa drámaírói és rendezői tevékenységét. Kabarétréfákat ír, melyeket Jung János (Hans Jung) ad elő, és még ugyanebben az évben játszik Emil és Arnold Golz *Halhatatlan család* című bohózatában, továbbá a horvát szerző, Ferdo Živko Miler *Začarani ormar* (*Az elvarázsolt szekrény*) című komédiájában szerbhorvát nyelven (Bori 1994, 32). Ugyan egy forrás szerint Szivácon kívül rendez

Verbászon, Óbecsén, Szabadkán, Zomborban, Nagybecskereken és Újvidéken is (Bisztray–Csuka 1943, 10), ez folyamatosan leterhelt körzeti orvosként – aki maga is cukorbetegséggel és tuberkulózissal küzd – szinte elképzelhetetlennek tűnik. Ám annál valószínűbb, hogy a falujában létrehozott rendezéseivel ellátogatnak a fenti településekre is.

1923-ban farsangi témájú, melankolikus pantomimjátékot ír, *Szerda előtt* címmel, melynek szereplőit az olasz commedia dell'arte típusfiguráiról mintázza, s a színészeket azok konvencionális megjelenését idéző kosztümökbe öltözteti. A korabeli kritika szerint a „kellemesen, ügyesen, ritmusra moz[gó]" (Anonim 1923b, 5) előadókat maga kíséri zongorán saját zenei összeállításával. A bemutatóra egy másik – ma a sziváci Szenteleky-emlékszobában látható – tabló tanúsága szerint 1923. május 19-én kerül sor. Rendezését maga kíséri zongorán egy klasszikus darabokat felvonultató összeállítással. Ugyanezen az estén bemutatják Gerolamo Rovetta *A becstelenek* című színművét is, melyben Szenteleky is szerepel. A *Bácsmegyei Napló*ban megjelent beszámoló szerzője egyedüli férfiszínészként nevesíti, és „mély átérzésű" játékát dicséri. Ebből és a szerepek életkorából arra következtethetünk, hogy a megrendítő sorsú főszereplőt, Carlo Morettit alakítja (uo.). Szerepei alapján kirajzolódni látszik, hogy a sziváci társulat a könnyed komédiák mellett – minden bizonnyal Szenteleky javaslatára – időről időre 19. századi francia melodrámákat és tragikus történeteket is színre visz, mely merőben szokatlannak számít a falusi amatőr színjátszó csoportok körében.

1923 nyarától kezdve az író fokozatosan távolodik a színpadtól. Idejét elsősorban az irodalomnak szenteli, de úgy tűnik, rendezői kíváncsisága sem lankad. „[A] drámaírást kísérleti munkává avat[ja], a drámát pedig laboratóriummá, ahol olyan elgondolásait realizál[ja]", amelyeket más műfajokban nem tud elképzeléseinek megfelelően megvalósítani (Bori 1994, 132). 1924-ben tematikai és drámapoétikai szempontból is új irányba fordul: a „kisvárosi-falusi élet ábrázolásának lehetőség[eivel]" kezd kísérletezni (uo. 134).

Előzményként meg kell említenünk, hogy a helyi tanfelügyelőség ebben az évben megtiltja, hogy a község tanítói magyar nyelvű színda-

rabokban lépjenek fel (Juhász 1998, 300). Szenteleky társulatának tagjai között azonban több pedagógus is van: Ferencz János nyelvtanár, Schmidt József (Joseph Schmidt) katolikus kántortanító és iskolaigazgató, Póth Erzsébet (Elisabeth Poth) pedig a német református iskola oktatója (H. Kovácsevics 1977, 83). Mivel az együttes több színészéhez hasonlóan Schmidt és Póth sváb származásúak, az író elhatározza, hogy a rendeletet kijátszva a helyi sváb kisebbség számára ír egy, az operett és a népszínmű formai jegyeit ötvöző darabot. Szenteleky ekkor még nem beszéli jól a németet, ezért a *Jakab álma* (Jakobs Traum) magyar nyelvű kéziratát Ferencz János ülteti át a sziváci svábok pfalzi dialektusába, s később – mivel az eredeti szöveg elveszett – H. Kovácsevics Katalin a súgópéldányból fordítja vissza magyarra, és publikálja 1977-ben. Bevezető tanulmányában hangsúlyozza, hogy „bárki megérezheti a »Jakobs Traum«-ban az első világháború utáni bácskai sváb paraszt mentalitását és világnézetét – e mellett azonban Szenteleky emberszeretetét, igényességét és azt a törekvését is, hogy ne csak szórakoztasson, hanem valami eszmeiséget is belevigyen a poros bácskai falu operettet hallgató közönségének életébe" (uo.). A történet szerint Jakab, a szegény sváb parasztfiú beleszeret a helyi protestáns lelkész lányába, Hildegardéba, aki Drezdában iskoláztatott „gazdag úrilány" (Szenteleky 1977, 114). Kész otthagyni érte jegyesét, Santjét, s arról álmodozik, hogy a házasság útján úr lesz belőle is. Képzeletében a naiv fiú egy idő után már báróként vizionálja magát, családja pedig egy javasasszony és egy orvos bevonásával igyekszik jobb belátásra bírni. Az utóbbi injekciójának hatására Jakab álmot lát, melyben ugyan beteljesülnek vágyai, báróként jelenik meg, s épp esküvőjüket ülik Hildával, de sem a lány, sem a násznép nem tartja magával egyenrangúnak őt. A látomás hatására rájön, hogy a sajátjai között van a helye, így a cselekmény a fiú és Santje esküvőjével zárul.

Szenteleky kegyetlen iróniával leplezi le a bácskai parasztság műkedvelő-színpadain megjelenített operettvilágok álomképeinek hamisságát. S teszi ezt úgy, hogy közben a műfaji kereteket is felszámolja, hiszen az előadás az események előrehaladtával egyre inkább népszínmű jellegűvé válik. Jelentőségteljes, hogy Jakabot (Bischof

Béla), az egyszerű nép fiát épp egy orvos beavatkozása szembesíti vágyképe utolérhetetlenségével, s fordítja vissza saját közösségéhez. A német szövegbe a szerző beiktat néhány magyar kifejezést is, ezzel hangsúlyozva a két nemzeti közösség kapcsolatát és a történet jelenidejűségét. Az említett orvos egészen biztosan magyar, hiszen „toktr pácsinak" szólítják. Az előadás bemutatója 1924 februárjának végére vagy március első felére datálható. Schmidt József rendezi. A nagy sikernek köszönhetően a hónap végéig öt alkalommal adják elő az Ipartestület termének rendkívül apró színpadán (Anonim 1924, 6), a fennmaradt fotográfiák alapján ugyanott, ahol korábban a *Szerda előtt* című pantomimet is.

A *Jakab álma* premierjével egy időben, vagy nem sokkal azt megelőzően Szentelekyt olyan befogadói tapasztalat éri, mely elementáris hatással van színházi gondolkodására. 1924 márciusában először látja ugyanis a Hudozsesztveni Teatr, azaz a moszkvai Művész Színház előadásait Szabadkán. A Vaszilij Nyemirovics-Dancsenkó és Konsztantyin Sztanyiszlavszkij vezetésével – az előbbi frissen végzett színészosztályának tagjaival és az utóbbi műkedvelő színészeivel – 1897-ben megalakuló legendás együttes a korabeli orosz kőszínházi rendszer s a társulatokat felemésztő sztárkultusz ellensúlyaként működik. A Sztanyiszlavszkij által a saját rendezői gyakorlata során kidolgozott, a színész szerepalkotó munkáját rögzítő módszer a „régi játékmodor, a teatralitás, a hamis pátosz, a szavalás és mindenféle ripacskodás" ellen száll síkra (Staud–Székely–Hont 1972, 973). Az együttes már fennállásának korai szakaszában forradalmasítja az oroszországi színjátszás formanyelvét, és az e műhelyből kikerülő színészek révén felbecsülhetetlen hatást gyakorol a nyugati színház- és filmkultúrára. Az 1917-es bolsevik hatalomátvétel után a Művész Színház ugyan Lenin támogatását élvezi, de az 1921-ben érvénybe lépő új gazdaságpolitikai intézkedések (NEP) az állami források elapadását eredményezik, s ez az intézmény eladósodásához vezet. Megoldásképpen a társulat különítményei – az egyik élén magával Sztanyiszlavszkijjal – több éves európai és amerikai turnéra indulnak, melynek keretei között két évtized legnagyobb sikereit mutatják be.

A Szerb–Horvát–Szlovén Királyságba érkező huszonkilenc színész azonban a Művész Színház úgynevezett emigráns társulatának a tagja, mely 1919-ben épp dél-oroszországi turnén van, amikor a polgárháborús körülmények elzárják előlük a Moszkva felé vezető utat, ezért úgy döntenek, hogy Maria Germanova színésznő vezetésével elhagyják az országot Románián keresztül (Vázsonyi 1925, 11). Bár a nyugati vendégjáték-sorozatok végeztével a hazatérő Sztanyiszlavszkij és Nyemirovics-Dancsenkó számít rájuk, Germanova úgy dönt, nem térnek vissza az addigra kiépülő Szovjetunióba, s 1923-ban Petr Sarov vezetésével megalapítják a Művész Színház Prágai Társulatát, mely továbbra is körutakat tesz Európa-szerte.

Szabadkán 1924. március 8-a és 12-e között tartózkodnak. Szenteleky azt írja róluk beszámolójában, hogy ezek a színészek„egyik zsebükbe betehetik a budapesti Vígszínházat, a másikba pedig a bécsi Burgtheatert" (idézi Bori 1994, 70), Csehov *Cseresznyéskert*jét (1904) és *Ványa bácsi*ját (1989), továbbá Dickens *Az élet küzdelmei* című novellájának és Dosztojevszkij *Sztyepanycsikovo falu és lakói* című kisregényének adaptációit adják elő. Az utóbbiban megjelenített vidéki tabló élénksége gyakorolja a legnagyobb benyomást az íróra. Hatása minden bizonnyal hozzájárul ahhoz, hogy 1924 végére megírja *Műkedvelők* című egyfelvonásos komédiáját, melyben a falusi viszonyokat, a jómódú anyák és lányaik partivadászatát, haszonlesését állítja pellengérre (Bisztray–Csuka 1943, 10). Szenteleky, az amatőr rendező ezúttal is hangsúlyosan reagál mindennapi valóságára: a két háború közötti vajdasági magyar társadalom egészét megmozgató műkedvelő mozgalmat helyezi drámájának fókuszába. A szövegből készülő előadás Bisztray Gyula és Csuka Zoltán szerint a sziváci orvos színházcsinálói tevékenységének„legfigyelemreméltóbb emléke" lesz (uo.).

Szenteleky a prológusban úgy fogalmaz: „Szatíra ez és nem vígjáték, / humora epekeserű, / alakjai csúnyák és torzak / sehol sincs ártatlan derű" (Szenteleky 1924, 21). A történet szerint Pocsolyaröcsögén, egy fiktív bácskai faluban az önkéntes tűzoltóegylet huszonöt éves jubileumára készülnek, melynek alkalmából jótékonysági előadást terveznek bemutatni, amire az alispánt, a főszolgabírót, a tanfel-

ügyelőt és a főállatorvost – azaz gyakorlatilag a korabeli naiv szerzők szövegeinek főszereplőit – várják. Az operett sikerétől függ Ábrándfy Kázmér írnok és amatőr rendező állása a községházán. A bonyodalmat az okozza, hogy mind a postamesterné, mind a főboltosné a bonviván Plemplemovics Töhötöm grófot alakító fiatal földbirtokost, Jópárthy Gyulát kívánja összeboronálni saját lányával, s ezért a falu kocsmájában megtartott első megbeszélésen megpróbálják elérni, hogy Ábrándfy rájuk ossza a primadonna, Eszmeralda grófnő szerepét. A férfi persze jól tudja, hogy Cuncika és Bäbyke színészi kvalitásainál csak énekhangjuk rosszabb, így az előadás és saját egzisztenciája érdekében igyekszik minél kisebb feladatot adni nekik. Szenteleky komédiája a szatírát az utolsó pillanatban felfüggesztve minden szereplő számára ideális végkifejlettel zárul. A szereposztást sikerül úgy alakítani, hogy a lányok mellékszereplőként is megkaphassák szerelmi jelenetüket Jópárthyval – aki a főszerep helyett Plemplemovics Bogumil, az „öreg, hülye gróf" szerepét kapja, Eszmeralda dalait pedig a falu legtehetségesebb amatőrje, Jucika, a doktorék lánya énekelheti. Feltűnő, hogy a korabeli kabaréestek epizodikus szerkezetéhez illeszkedő, a *Bácsmegyei Napló* karácsonyi számának mindössze négy oldalát elfoglaló drámának egyetlen mezőgazdasággal vagy iparral foglalkozó szereplője sincs. A gúny a módosabb polgárok és intellektuelek – a szerző saját társadalmi csoportja – ellen irányul.

Az ősbemutató időpontjáról nincsenek adataink. A dráma kapcsán a korabeli sajtóban a június 27-én bemutatott verzióról szóló híradás a legkorábbi (Anonim 1925a, 7). Valószínűsíthető tehát, hogy a szöveget valamikor a tavasz folyamán állítják színre először Szivácon. A rendezés feladata itt minden bizonnyal Szentelekyre hárul, aki eleve a helyi műkedvelő társulatnak szánhatja a darabot, és a szerepeket meghatározott színészegyéniségekre írja. Alakjait az együttes gerincét alkotó Varga Irén, Ábrahám Rózsi, Póth Erzsébet (Elisabeth Poth), Bär Kató (Katharina Bär), Schmidt József (Joseph Schmidt), Jung János (Hans Jung), Bischof Béla, Vida József és Varga Ferenc formálhatja meg, akikhez a korábbi évek gyakorlatának megfelelően valószínűleg egy gyermek is csatlakozik, aki a prológust szavalja.

Ugyan a sziváci premiernek semmilyen írásos nyomát nem találni a rendelkezésre álló sajtóorgánumokban, a szerző néhány évvel később örömmel számol be egy levelében Csuka Zoltánnak arról, hogy Óbecsén végre vendégül látják a „pocsolyaröcsögi műkedvelőket" (Bisztray–Csuka 1943, 118). Mivel a Tisza menti városban mindössze két hónappal korábban mutattak be egy saját változatot a szövegből, feltételezhetjük, hogy saját rendezésére utal.

1925 tavaszán érkeznek újra az országba a Hudozsesztvenniek is. Szenteleky feltehetően Újvidéken látja őket április 24-e és 28-a között, amikor Dosztojevszkij *Karamazov testvérek*ének színpadi változatát (1910), Gorkij *Éjjeli menedékhely*ét (1902), Gogol *Házasság*át és Euripidész *Médeiá*ját játsszák, s megismétlik a *Cseresznyéskert*et is. Az előadások többsége Sztanyiszlavszkij rendezése, a Karamazovokat Nyemirovics-Dancsenkó, a *Médeiá*t pedig Maria Germanova állítja színre. Szenteleky rajongó szavakkal rögzíti élményeit a *Bácsmegyei Napló*ban. Úgy fogalmaz, hogy „a Hudozsesztvenniekhez hasonlót sehol senki sem alkotott […], a darabban egyformán él minden mondat és minden szereplő […],„a színpadon élet van, lüktetős, meleg, illatos, csodás levegőjű élet", [a színészek pedig] „a lelkük pontos képét vetítik a játékukba" (Szenteleky 2000, 101–102).

Az előadások után az író beszédbe elegyedik a társulat színészeivel. Arról érdeklődik, hogy kizárólag a naturalista játékmódot tartják-e követendőnek, vagy „stílust is szabad belevinni a színészi munkába", illetve, hogy „helyesnek találják-e az expresszionista rendezést és színpadi felfogást". Petr Sarov, a társulat ügyvezető igazgatója azt válaszolja: „Semmi esetre sem vagyunk merev és elvakult naturalisták, ahogy azt többen hiszik rólunk. Természetes, hogy a realistákat (Gogol, Gorkij, Csehov, Ibsen stb.) realista felfogásban játsszuk, de a klasszikusokat már stílussal dolgozzuk ki. Az expresszionista és futurista kísérleteket sok figyelemmel és megértéssel kísérjük, sajnos nincs mindenütt megértő közönség és megfelelő színpadi technika ilyen kísérleti darabok eljátszására" (uo. 102–103).

Szenteleky kérdéseiből – és abból, ahogyan a válaszokat megszövegezi – egyértelműen látszik, hogy gondolatban mélyen foglalkoz-

tatja az avantgárd színházi formákhoz való közeledés, de elsősorban a színpadi naturalizmusnak (realizmusnak) a moszkvai társulat tagjai által elért szintje nyűgözi le. Nem is csoda, hogy ezt az alkotói magatartást radikálisan eltérőnek látja mindentől, amit korábban tapasztalt. Elég csak megnéznünk a Sziváctól mindössze huszonöt kilométerre fekvő Zombor amatőrjeivel forgató Bosnyák Ernő fennmaradt játékfilmtöredékeit – a korabeli műkedvelők színészi eszköztárának páratlan dokumentumait –, és azt láthatjuk, hogy 1923-ban és 24-ben az előadók még mindig a romantika színházának stílusjegyeit alkalmazzák (Bosnyák 1924). Konvencionális pózokat vesznek fel, gesztusaik a hétköznapi mozdulatokhoz képest végletesen felnagyítottak, érzelmeiket pedig expresszív, szélsőséges mimikával fejezik ki. A megélés helyett a minél plasztikusabb felmutatás technikáival élnek. Ugyan a budapesti Hevesi Sándor *A színjátszás művészete* című könyvében már 1908-ban a színészi munka realista megközelítéséről gondolkodik, s leírja, hogy „a színésznek az a föladata, hogy mindenkor a valódi ember hatását keltse" (Hevesi 1908, 9), úgy tűnik – elsősorban a történelmi és földrajzi körülmények miatt –, elképzelései még a húszas években is ismeretlenek a vajdasági (amatőr) színházcsinálók körében. Sajnos ma már bizonyíthatatlan, hogy Szenteleky a *Műkedvelők* színre vitelekor igyekezett-e a bevett gyakorlatok ellenében a Művész Színház előadásaiban észlelt szerepformálási metódusokkal kísérletezni, s ezzel bevezetni azokat a vajdasági színpadokra.

1925 telén Szenteleky Kornél influenzás lesz, s ennek szövődményeként elhatalmasodik rajta tüdőbaja. Ezt követően a jelek szerint felhagy a fizikailag igencsak megterhelő színházcsinálói tevékenységével, s az irodalomnak, irodalomszervezésnek szenteli minden szabadidejét. A későbbiekben írt drámái, az 1926-os *Álmatlan éj* és a valószínűleg 1927-ben íródott, de csak 1929-ben megjelenő *A fény felgyúl és ellobog* már olyan radikális kísérletek – a naturalizmus helyett immár az expresszionizmus eszközeivel –, melyek végérvényesen elrugaszkodnak a korabeli színházi konvencióktól. Színre vitelükre azóta sem vállalkozott senki.

Irodalom

Anonim. 1923a. Működvelői előadás Novi-Verbászon. *Bácsmegyei Napló*, 1923. ápr. 15. 6.
Anonim. 1923b. Premier Szivácon. *Bácsmegyei Napló*, 1923. máj. 23. 5.
Anonim. 1924. Operettbemutató Szivacon. *Bácsmegyei Napló*, 1924. márc. 30. 6.
Anonim. 1925a. Kabaré-előadás Temerinben. *Bácsmegyei Napló*, 1925. júl. 1. 7.
Anonim. 1925b. Működvelők színháza. *Bácsmegyei Napló*, 1925. szept. 19. 8.
Bisztray Gyula – Csuka Zoltán. 1943. *Szenteleky Kornél irodalmi levelei 1927–1933*. Zombor–Budapest: Szenteleky Társaság.
Bori Imre. 1994. *Szenteleky Kornél*. Újvidék: Forum.
Bosnyák Ernő. 1924. *Kedves bölcsőm*. https://www.youtube.com/watch?v=4QjSqcy9ieQ (2024. 12. 05.)
Dévavári Zoltán. 2020. A pusztítás kultúrharca. *Somogy*, 48 (4): 34–49.
Faragó Árpád. 2007. A hagyományok köteleznek. In *Nem sírt ásunk, hanem fundamentumot*. 82–85. Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet.
Farkas Frigyesné Lichtneckert Margit. 1940. *Bokréta. A jugoszláviai magyar működvelők almanachja*. Szabadka: magánkiadás. (Sydney, reprint kiadás.)
Garay Béla. 1943. A magyar színjátszás küzdelmei a megszállás alatt. *Kalangya,* 12 (5): 233–237.
Gulyás László. 2018. A Délvidék elszakítása: Újvidék 1918. november 25. *Acta Scientiarum Socialium,* 9 (48): 69–73.
H. Kovácsevics Katalin. 1977. „Jakobs Traum". Szenteleky német nyelvű operettje. *Hungarológiai Közlemények,* 9 (33): 81–84.
Hevesi Sándor, dr. 1908. *A színjátszás művészete*. Budapest: Stampfel-féle Könyvkiadóhivatal.
Juhász Géza. 1998. *Párhuzamok és kapcsolatok*. Szabadka: Életjel.
Mák Ferenc. 2013. *Magyarok a Vajdaságban 1918–1945*. Zenta: Vajdasági Magyar Művelődési Intézet.
Radó Imre. 1933. Fedora. *Kalangya,* 2 (10): 640–645.
Staud Géza – Székely György – Hont Ferenc (szerk.). 1972. *A színház világtörténete*. Budapest: Gondolat.
Szenteleky Kornél. 1924. Működvelők. *Bácsmegyei Napló*, 1924. dec. 25. 21–25.
Szenteleky Kornél. 1933. Válasz Havas Emilnek. *Kalangya,* 2 (7): 492–496.
Szenteleky Kornél. 1977. Jakab álma. *Hungarológiai Közlemények*, 9 (33): 85–124.
Szenteleky Kornél. 2000. *Új lehetőségek – Új kötelességek*. Újvidék: Forum.
Vázsonyi Endre. 1925. Germanova, Saroff, Andrejev művészetükről, küzdelmeikről, eredményeikről és a színház áhitatos tiszteletéről. Beszélgetés a moszkvai Művész-Színház tagjaival. *Az Ujság*, 1925. máj. 23. 11.

FEHÉR VIKTOR[1]

Identitáspolitikai küzdelmek és etnicitáskutatások a kilencvenes évek Jugoszláviájában[2]

Thomas Hylland Eriksen emlékére (1962–2024)

„Szerte Európában, Írországtól Norvégiáig, a Kaukázustól Andalúziáig újra élénk vita folyik arról, hogy mely kollektív identitáshoz kapcsolódik az egyén. Kelet-Európában, ahogy sok más helyen is, új nemzetállamok formálódtak, s ezzel párhuzamosan új kisebbségi problémák jelentkeztek."
(Eriksen 2008 [1993], 226)

Thomas Hylland Eriksen fenti gondolatában a kilencvenes években sűrűsödő identitáspolitikai küzdelmek globális jellegére hívta fel a figyelmet. A november 27-én elhunyt norvég szociálantropológus, amikor 1993-ban kiadta az *Etnicitás és nacionalizmus* című kötetét, melynek magyar nyelvű kiadásából idéztem, még dúlt a délszláv há-

[1] Újvidéki Egyetem Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar; PTE BTK TKI Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék.

[2] A kutatás az NKFI K 147073 *Krízis és mindennapi stratégiák: a társadalmi és környezeti krízisek antropológiai perspektívái* című projekt támogatásával valósult meg, a tanulmány elkészítését pedig Magyarország Collegium Talentum programja támogatta.

ború a jugoszláv térségben, és a fegyveres összecsapások mellett már javában folyt egyfajta *áldozati versengés* is (Zombory 2019), melynek megjelenését több kutató is tíz évvel korábbra teszi az 1990-ben kitört háborúnál (Norris 2012). Josip Broz Tito 1980-ban bekövetkezett halálát követően ugyanis olyan múltreprezentációk váltak a nyilvános diskurzusok részévé, melyek az etnikus csoportok második világháború alatti és utáni szenvedéseiről szóltak. Az *áldozati versengési* narratívák diszkurzív forgalmazásával elsősorban a szenvedésnarratívák mások általi elismerését próbálták elérni. Ennek során az etnopolitikai elitek történelmi igazságként ábrázolták a „velük" történteket, az ártatlan áldozatoknak szóló tiszteletadás szükségességére hivatkoztak, és az áldozatok számának kihangsúlyozásával érveltek az elismerésigényük „súlyossága", jogossága mellett (Zombory 2019, 9). Ennek érzékletes példája a szerb és a horvát etnopolitikai elit közti versengés. Míg a szerb szenvedésnarratívában az *usztasák*, vagyis a *Független Horvát Állam* létrehozásáért küzdő fasiszta mozgalom által működtetett jasenovaci koncentrációs tábor szerb áldozatainak kimagaslóan nagy számát emelték ki, addig a horvát szenvedésnarratíva a „bleiburgi tragédiát", ami a legyőzött és menekülő *usztasák* és családtagjaik Bleiburg közelében végrehajtott tömeges kivégzéséről szól, amiért a partizánokat, vagyis Tito hadseregét tették felelőssé (Milošević–Touquet 2018, 385–386; Kudra Beroš 2020; Kolstø 2010).

Amit Eriksen felvetett a szovjet blokk megszűnése után létrejövő új nemzetállamok identitáspolitikai küzdelmeiről, ahhoz Alexei Miller orosz történész a *történelempolitikák* fogalmával közelített. Miller amellett érvelt, hogy a társadalmi átalakulás, a demokratizálódás, a szólásszabadság és a tudomány szabadsága valójában a történelem és a politika újabb összefonódását hozta magával (Miller 2012, 1–20), s ahogyan Eriksen, úgy Miller is globális jelenségként értelmezte ezeket a folyamatokat, melyekre a gyűjteményes kötetében megjelent tanulmányokkal is rávilágított (Miller–Lipman 2012; lásd még: Mácsai 2012; 2021; Sárközi 2018; Nagy 2021; Bodó–Bíró A. 2017).

Az identitáspolitikai küzdelmek és a különböző múltreprezentációk sűrűsödésével együtt a témával foglalkozó kutatások száma is

megnövekedett, majd egy új diszciplína is létrejött. Az emlékezettel foglalkozó kutatásokat és kutatókat tömörítő *Memory Studies Association* 2017-ben jegyezték be egy önálló tudományterület létrehozásának szándékával (Olick–Sierp–Wüstenberg 2017), egyik előzményének pedig a 2008-ban létrehozott *Memory Studies* című folyóirat tekinthető (Hoskins–Barnier–Kansteiner–Sutton 2008). Az alapítók és szerzők célja az volt, hogy az emlékezet kutatásának „multidiszciplináris" jellegéből egy „interdiszciplináris" irányzatot formáljanak, s ezzel mederbe tereljék az emlékezet és az ahhoz kapcsolódó fogalmak rendszerét (Roediger–Wertsch 2008, 9). A másik előzmény a *társadalmi emlékezet tanulmányozás*ának nemzetközi programja volt, melyet Jeffrey K. Olick és Joyce Robbins „hirdetett meg" 1998-ban (Olick–Robbins 1999 [1998]). Az említett szerzőpáros cikkében és a 2008-ban létrehozott *Memory Studies* folyóirat programadó szövegében számba vették azokat a tudományokat, melyek az emlékezet különböző szempontú vizsgálatára vállalkoztak, s az alábbiakat sorolták ide: történelem-, politika-, irodalom- és neveléstudomány, illetve a filozófia, pszichológia, szociológia és kulturális antropológia (Roediger–Wertsch 2008, 9; Olick–Robbins 1999 [1998]). Mindezzel azt szerettem volna érzékeltetni, hogy a különböző tudományterületeken végzett, már csak a jugoszláv kilencvenes évekre koncentráló kutatások áttekintése is túlfeszítené e dolgozat kereteit. Éppen ezért a továbbiakban azokba, a javarészt kulturális antropológiai, néprajzi és helyenként szociológiai kutatásokba szeretnék betekintést nyújtani, melyek az emlékezetre és az emlékezetpolitika, illetve az etnicitás és nacionalizmus működésére koncentráltak Jugoszláviában, illetve az utódállamok részét képező mai Horvátország és Szerbia területén.

Külföldi kutatók a jugoszláv térségben

A délszláv háború kitörését követően a térségben terepmunkát végző külföldi antropológusok kezdetben a nacionalizmus vizsgálatára koncentráltak, és a vezető médiadiskurzusokkal szembemenve arra tettek kísérletet, hogy a kirobbant konfliktust ne a Balkánon élő

etnikai csoportok egymás közti a priori „ősi gyűlöletének" megtestesüléseként értelmezzék (Jansen 2005, 22). Ekkoriban már gyökeret vert a kulturális és szociálantropológiában az a szemlélet, mely megítélésem szerint hatást gyakorolt a kilencvenes évek kutatásaira, amely az etnicitást társadalmi és kulturális produktumként értelmezte (Eriksen 2008, 241), az etnikai csoportok jellemzésében pedig azt hangsúlyozták, hogy azok mindig sajátos interakciós, történelmi, gazdasági és politikai körülmények között jönnek létre (Barth 1996). A nemzet fogalmának egyik legismertebb meghatározásában egy olyan elképzelt politikai közösségként definiálták azt, melynek határait és szuverenitását egyaránt veleszületettnek képzelik el tagjai (Anderson 2006, 20). A nacionalizmust pedig a politikai legitimáció egyik elméletének tekintették, melynek alapelvei, hogy „az etnikai határoknak nem szabad áthúzniuk a politikaiakat" (Gellner 2009, 12). Mindezzel összefüggésben a terepmunkájuk során a hétköznapi interakciókra figyeltek, illetve a titói Jugoszlávia és Tito 1980-as halálának helyi emlékezetét vizsgálva igyekeztek választ találni a háború kitörésére (Bringa 2004; Flere–Klanjšek 2014).

Az emlékezetpolitika vizsgálata felé is többen fordultak (Bergholz 2006; Karge 2009; Vervaet 2014; Pavlaković 2014; Bax 1997), és a kutatókat egyre inkább az érdekelte, hogy a jugoszláv emlékezetpolitika kritikája, majd a történelem politikai felhasználása hogyan jelent meg a háborús konfliktusokban és azt megelőzően (Hoepken 1999, 206; lásd még: Miller 2012, 1). Stef Jansen pedig az *antinacionalizmus* fogalmával tett kísérletet egy másik kutatási irány kijelölésére. Jansen 1996 és 1998 között Belgrádban és Zágrábban végzett terepmunkát, és olyan társadalmi jelenségekre figyelt, melyekben a nacionalizmus és az erőszak elutasítása jelent meg. Ezek esettanulmányaiban a feminista aktivizmus, a nyugati kultúrafogyasztás és a jugónosztalgia voltak, utóbbira néhány bekezdéssel később még visszatérek (Jansen 2005; a hasonló irányról lásd még: Bartulović 2013; 2015). A külföldi kutatók figyelme a háborúval párhuzamosan dúló, illetve a háborút megelőző áldozati versengésekre is kiterjedt, és a szerb és a horvát etnopolitikai elit által forgalmazott szenvedésnarratívák elemzésé-

re is igen sokan vállalkoztak (Milošević–Touquet 2018; Kolstø 2010; 2011; Norris 2012), de a kommunizmus utáni emlékezetpolitikák vizsgálatára is (Hoepken 1999). A továbbiakban a „hazai" kutatásokra térek ki, a helyi kutatókra és azokra az irányokra, melyek a kilencvenes években indultak meg a volt jugoszláv térségben.

„Hazai" kutatók és kérdésfeltevéseik

Tájékozódásom nagyban segítette, hogy a mai Szerbia és Horvátország területére vonatkozó néprajzi és kulturális antropológiai publikációkat már digitalizálták és hozzáférhetővé is tették a kutatás számára. Így bukkantam rá a *Horvát Néprajzi Társaság* 1990 júniusában szervezett konferenciájára, melyet a *Kortárs krízis és változások néprajzi perspektívából* címmel szerveztek meg, s annak előadásait még az évben megjelentették a társaság folyóiratában. E munkák alapján egyrészt az látszott, hogy a kutatók egyre inkább a jelenükben zajló társadalmi-politikai folyamatokra kezdtek el figyelni, másrészt pedig a korábban került, a titói Jugoszláviát érintő emlékezeti és emlékezetpolitikai törekvések vizsgálata felé fordultak. Az egyik szerző például az első *Horvát Parlament* 1990. május 30-i létrejöttének kihirdetését és az azt követő, a jugoszlávtól szándékoltan eltérő „népünnepélyt" politikai rítusként értelmezte (Braica 1990), Čolović a korabeli politikai beszédeket és a beszédekben megjelent folklóralkotásokat vizsgálta (Čolović 1990), Rihtman-Auguštin pedig az egyházi ünnepek 1945 és 1989 közötti, nyilvános diskurzusokból történt kiszorulásáról, illetve az 1989. évi visszatérésükről készített elemzést (Rihtman-Auguštin 1990). Utóbbi szerző egy későbbi munkájában a szocialista rítusok kutatását sürgette, s amellett érvelt, hogy míg a titói Jugoszláviában a kételkedést és kritikát rejtő kutatásokat, így a totalitárius rezsimek politikai szimbólumainak és rítusainak vizsgálatát a „haladó" szocialista tradíciók elleni támadásnak tartották, most alkalmasnak látszik az idő azok megvalósítására (Rihtman-Auguštin 1992, 27). Egyetlen előzményt említett, melyből kitetszik, hogy a jugoszláv emlékezetpolitika egy-egy szeletének elemzésére már a nyolcvanas évek végén

sor került Sklevicky munkájában, aki az újév politikai rítusát vizsgálta, hangsúlyozva a jugoszláv ideológia szerepét („felelősségét") a horvát népi kultúra karácsonyi szokásainak háttérbe szorulásában (Sklevicky 1988). A *Horvát Néprajzi Társaság*hoz hasonlóan a *Szerb Néprajzi Társaság* is a jelenkutatások irányába fordult, és folyóiratukban, az *Etnološke sveske* címűben jelentették meg vizsgálataikat, melyekben a titói Jugoszlávia politikai rítusaira koncentráltak (a korábban megjelent áttekintést lásd: Kovačević–Antonijević 2014).

Rihtman-Auguštin már említett, egyházi ünnepekkel kapcsolatos kutatása (Rihtman-Auguštin 1990) és az azt megelőző újév-vizsgálat (Sklevicky 1988) valójában a jugoszláv ideológia és emlékezetpolitika kritikája volt, melyhez a vallás szerepének és változásának vizsgálata felől közelítettek a szerzők, s ehhez az irányhoz később mások is csatlakoztak (Radulović 2014). A politikai rítusok másik korai vizsgálati iránya, mely a *Szerb Néprajzi Társaság*hoz kötődött, a nyolcvanas évek derekán kezdett kibontakozni, s kevésbé szóltak kritikus hangon a szerzők. Ebben a kontextusban írtak a vállalat napjáról (Stojković 1986), vagy a *Jugoszláv Néphadsereg* katonájává válásának rítusáról (Petrović 1984; Kovačević 1986). A későbbiekben a külföldi kutatók kérdésfeltevéseihez hasonlóan az emlékművek és megemlékezési szertartások változó jelentéseiről is több publikáció született (Oroz 2018; Škrbić Alempijević–Hjemdahl 2006; Radović 2011; Belaj 2008), ahogyan a posztjugoszláv emlékezetpolitika működéséről is, elemezve az áldozati versengésben részt vevő felek narratíváit és a globális emlékezeti irányok beáramlásait (Ramet 2006; Kudra Beroš 2020; Kršinić Lozica 2022; Đerić 2010; Đureinović 2020; Kuljić 2004; 2011). Mégis, meglátásom szerint, a titói Jugoszlávia személyes reprezentációinak vizsgálata foglalkoztatta a legtöbb kutatót a térségben, s ezt az irányt jugónosztalgiának keresztelték (Gorunović 2014; Mijić 2011; Spasić 2012; Velikonja 2010; Vukčević 2014). Ezekről mutatok néhány példát. Simeunović Bajić a jugoszláv kulturális tér elemzését javasolta. Jugoszlávia kulturális matricáit, Tito személyét, az úttörőket, a munkaakciókat, a partizánfilmeket és a kultikus sorozatokat vizsgálva kísérelt meg válaszokkal szolgálni arra a kérdésre,

hogy hogyan formálódik a nosztalgia (Simeunović Bajić 2012). Spasić a jugoszláviai mindennapokkal kapcsolatos visszaemlékezéseket vizsgálta, és a jugoszláv identitás lehetséges értelmezéseit járta körül (Spasić 2012). Váradi és Erőss pedig a budapesti „jugóbulikat" vizsgáló tanulmányában arra kereste a választ, hogy a rendezvények és az arra szerveződő elbeszélések értelmezhetők-e a jugónosztalgia mint politikai, kulturális jelenség keretein belül (Váradi–Erőss 2013), míg Gorunović a volt ifjúsági munkaakciók felélesztése kapcsán az interneten és más médiában megjelenő reprezentációkat, továbbá az interjúi és megfigyelései során felszínre kerülő diskurzusokat vizsgálta (Gorunović 2014). Az antinacionalizmus értelmezési keretében Bartulović a jugónosztalgia és a boszniai, illetve a jugoszláv identitás kérdéseit tárgyalta. Megállapítása szerint azok a kikényszerített nacionalista önmeghatározásokkal szemben konstruálódtak meg (Bartulović 2015). Belaj arra hozott példákat, hogy Tito és a jugoszláv tematika mentőmegoldásként is funkcionálhat feszült helyzetekben. A mostari muszlim lakosság által provokációnak vélt, a kereszténység kétezredik évfordulójára állíttatott 33 méter magas kereszt körüli polémiát vizsgálva tért ki a helyi lakosság abbéli javaslatára, hogy az etnikai és vallási vonatkozásoktól mentes Tito fölirat kerüljön a kereszt helyére (Belaj 2008, 78). Ugyanő ebben a tanulmányban a volt szocialista Jugoszláviához és mindenkori elnökéhez fűződő viszonyt vallásantropológiai keretben értelmezte, s Tito kumroveci szülőházát jelenkori zarándoklati helyszínnek tekintette (uo.).

Zárszó

A kilencvenes években Jugoszláviában, illetve az utódállamok részét képező mai Horvátország és Szerbia területén végzett néprajzi, kulturális antropológiai, illetve szociológiai kutatások előbbi áttekintésével az emlékezet, az emlékezetpolitika, illetve az etnicitás és nacionalizmus vizsgálatainak lehetséges irányaiba szerettem volna betekintést nyújtani, és ráirányítani a figyelmet a nemzeti-etnikai

identitás, illetve a múltról szóló narratívák összefüggéseire. E perspektíva mentén a múlt különböző reprezentációi, az *eredetmítosz*, illetve a közös *szenvedéstörténet* kérdései az összetartozás tudatát helyezik a figyelem középpontjába, valójában viszont azok a jelen elvárásaira adott válaszként értelmezhetők (vö. Eriksen 2008).

Irodalom

Anderson, Benedict. 2006. *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről.* Budapest: L'Harmattan–Atelier.

Barth, Fredrik. 1996. Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio* (1): 3–25.

Bartulović, Alenka. 2013. *„Nismo vaši!" Antinacionalizem v povojnem Sarajevu*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.

Bartulović, Alenka. 2015. O „bosanskom mentalitetu": od distanciranih opažanja do antinacionalističkih praksi. *Narodna umjetnost* (2): 53–68.

Bax, Mart. 1997. Mass Graves, Stagnating Identification, and Violence: A Case Study in the Local Sources of „The War" in Bosnia Hercegovina. *Anthropological Quarterly* (1): 11–19.

Belaj, Marijana. 2008. 'I'm not religious but Tito is a God': Tito, Kumrovec, and the New Pilgrims. In *Shrines and Pilgrimage in the Modern World. New Itineraries into the Sacred*, ed. Margry, Peter Jan. 71–94. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Bergholz, Max. 2006. „Među rodoljubima, kupusom, svinjama i varvarima: Spomenici i grobovi NOR-a 1947–1965. godine". In *60 godina od završetka Drugog svetskog rata – Kako se sjećati 1945. godine*, ured. Kamberović, Husnija. 75–101. Sarajevo: Institut za istoriju.

Bodó Julianna – Bíró A. Zoltán. 2017. Szimbolikus térhasználat változó szerepben. *Replika* (5): 147–161.

Braica, Silvio. 1990. Običaj i kriza. *Etnološka tribina: Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva* (13): 17–21.

Bringa, Tone. 2004. The Peaceful Death of Tito and the Violent End of Yugoslavia. In *Death of the Father: An Anthropology of the End in Political Authority*, szerk. Borneman, John. 148–200. New York: Berghahn Books.

Čolović, Ivan. 1990. Folklor i politika. *Etnološka tribina: Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva* (13): 63–71.

Đerić, Gordana. 2010. Postkomunistička izgradnja sećanja. Između „velike priče" i (dnevno)političkog mita. *Etnoantropološki problemi* (3): 99–116.

Đureinović, Jelena. 2020. *The politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia. Collaboration, Resistance and Retribution*. Abingdon: Routledge.

Eriksen, Thomas Hylland. 2008 [1993]. *Etnicitás és nacionalizmus*. Budapest–Pécs: Gondolat Kiadó – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.

Flere, Sergej – Klanjšek, Rudi. 2014. Was tito's Yugoslavia totalitarian? *Communist and Post-Communist Studies* (2): 237–245.

Gellner, Ernest. 2009. *A nemzetek és a nacionalizmus*. Budapest: Napvilág Kiadó.

Gorunović, Gordana. 2014. Usmena istorija SFRJ i virtuelna sećanja na omladinske radne akcije. *Etnoantropološki problemi,* 9 (1): 49–67.

Hoepken, Wolfgang. 1999. War, Memory, and Education in a Fragmented Society: The Case of Yugoslavia. *East European Politics and Societies,* 13 (1): 190–227.

Hoskins, Andrew – Barnier, Amanda – Kansteiner, Wulf – Sutton, John. 2008. Editorial. *Memory Studies* (1): 5–7.
Jansen, Stef. 2005. *Antinacionalizam. Etnografija otpora u Beogradu i Zagrebu.* Beograd: Biblioteka XX vek.
Karge, Heike. 2009. Mediated Remembrance: Local Practices of Remembering the Second World War in Tito's Yugoslavia. *European Review of History: Revue européenne d'histoire,* 16 (1): 49–62.
Kolstø, Pål. 2010. Bleiburg: The Creation of a National Martyrology. *Europe-Asia Studies,* 62 (7): 1153–1174.
Kolstø, Pål. 2011. The Serbian-Croatian Controversy over Jasenovac. In *Serbia and the Serbs in World War Two,* szerk. Ramet, S. P. – Listhaug, O. Basingstoke. 225–246. New York: Palgrave Macmillan.
Kovačević, Ivan. 1986. Odlazak u vojsku. *Etnološke sveske* (7): 64–70.
Kovačević, Ivan – Antonijević, Dragana. 2014. Novi rituali i nova srpska antropologija – proces međusobnog konstituisanja. *Etnoantropološki problemi* (2): 417–433.
Kršinić Lozica, Ana. 2022. New Memory of the Old Trauma? The Diary of Diana B. and Dara of Jasenovac. *Croatian Political Science Review*, 59 (4): 88–115.
Kudra Beroš, Viktorija. 2020. Bleiburg kao kulturna trauma. *Etnološka tribina: Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva,* 43 (50): 128–142.
Kuljić, Todor. 2004. Tito u novom srpskom poretku sećanja. *Sociologija* (2): 97–116.
Kuljić, Todor. 2011. *Sećanje na titoizam*. Beograd: Čigoja štampa.
Mácsai Boglárka. 2012. Civil vallás a posztszovjet Oroszországban. In *Elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor 60. születésnapjára,* szerk. Nagy Zoltán. 209–242. Budapest–Pécs: PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – MTA Néprajzi Kutatóintézet, L'Harmattan.
Mácsai Boglárka. 2021. *A kincseslédák politikái. Iskolamúzeumok és politikai kontextusaik Északnyugat-Baskortosztánban* (Kézirat, doktori értekezés). Pécs: PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, Néprajz – Kulturális Antropológia Doktori Program.
Mijić, Emilija. 2011. Yugostalgija: sećanje i materijalna kultura socializma kao okvir za konzumiranje sadašnjosti. *Etnoantropološki problemi* (3): 763–782.
Miller, Alexei. 2012. Introduction. Historical Politics: Eastern European Convolutions in the 21st Century. In *The Convolutions of Historical Politics*, szerk. Miller, Alexei – Lipman, Maria. 1–20. Budapest–New York: Central European University Press.
Miller, Alexei – Lipman, Maria. 2012. *The Convolutions of Historical Politics*. Budapest–New York: Central European University Press.
Milošević, Ana – Touquet, Heleen. 2018. Unintended Consequences: The EU Memory Framework and the Politics of Memory in Serbia and Croatia. *Southeast European and Black Sea Studies* (3): 381–399.
Nagy Zoltán. 2021. *Egy folyó több élete. Hantik és oroszok a nyugat-szibériai Vaszjugán mentén*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
Norris, David A. 2012. Jovan Radulović's *Golubnjača (Dove Hole)*: Analysis and Context of the Stories and the Play Which Was Banned in Yugoslavia (1980–1984). *The Slavonic and East European Review* (2): 201–228.
Olick, Jeffrey K. – Robbins, Joyce. 1999. A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezettől" a mnemonikus gyakorlat történeti-szociológiai vizsgálatáig. *Replika* (37): 19–43.

Olick, Jeffrey K. – Sierp, Aline – Wüstenberg, Jenny. 2017. The Memory Studies Association: Ambitions and an invitation. *Memory Studies* (4): 490–494.
Oroz, Tomislav. 2018. *Gdje si bio 1573? Lica i naličja Matije Gupca u praksama sjećanja.* Zagreb: Jesenski i Turk – Kulturno informativni centar.
Pavlaković, Vjeran. 2014. Blowing Up Brotherhood and Unity: The Fate of World War Two Cultural Heritage in Lika. In *The Politics of Heritage and Memory* (Conference Papers, October 9–10, 2013, Zadar), ured. Jurlina, Petra. 351–394. Zagreb: University of Zagreb–Center for Peace Studies.
Petrović, Edit. 1984. Proslava ispraćaja žena u vojsku. *Etnološke sveske* (5): 91–97.
Radović, Srđan. 2011. History, Memory and representation's of Jajce's heritage – A biography of a town revisited. *Ethnologia Balkanica* (15): 143–158.
Radulović, Ljiljana. 2014. Bog kao privatna stvar: kultura sećanja i religijski život u vreme socijalizma. *Etnoantropološki problemi* (9): 35–48.
Ramet, Sabrina. 2006. Srpska i hrvatska povijesna naracija. *Anali hrvatskog politološkog društva: časopis za politologiju* (1): 299–324.
Rihtman-Auguštin, Dunja, 1990. O dekristijanizaciji narodne kulture. *Etnološka tribina: Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva* (13): 9–16.
Rihtman-Auguštin, Dunja. 1992. O konstrukciji tradicije u naše dane: rituali, simboli i konotacije vremena. *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* (1): 25–42.
Roediger, Henry L. – Wertsch, James V. 2008. Creating a new discipline of memory studies. *Memory Studies* (1): 9–22.
Sárközi Ildikó Gyöngyvér. 2018. *A mártírium homályából*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
Simeunović Bajić, Nataša. 2012. Jugonostalgija kao istraživački koncept istorije komuniciranja: moguće perspektive istraživanja. *Etnoantropološki problemi* (1): 127–141.
Sklevicky, Lydia. 1988. Nova nova godina – Od „mladog ljeta" k političkom ritualu. *Etnološka tribina* (11): 59–72.
Škrbić Alempijević, Nevena – Hjemdahl, Kirsti Mathiesen. 2006. *O Titu kao mitu: proslava Dana mladosti u Kumrovcu*. Zagreb: Srednja Europa – FF Press.
Spasić, Ivana. 2012. Jugoslavija kao mesto normalnog života: sećanja običnih ljudi u Srbiji. *Sociologija* (54): 577–594.
Stojković, Jovan. 1986. Proslava dana preduzeća. *Etnološke sveske* (7): 33–38.
Váradi Mónika Mária – Erőss Ágnes. 2013. „Kulturálisan vagyunk magyarok, mentalitásban szerbek vagyunk szerintem, igen." Magyarországon élő vajdasági magyar migránsok és a jugóbuli. *Tér és Társadalom* (2): 55–76.
Velikonja, Mitja. 2010. *Titostalgija*. Beograd: Biblioteka XX vek.
Vervaet, Stijn. 2014. Staging the Holocaust in the Land of Brotherhood and Unity: Holocaust Drama in Socialist Yugoslavia in the 1950s and 1960s. *The Slavonic and East European Review* (2): 228–254.
Vukčević, Jovana. 2014. *Commodification of the collective memory: yugonostalgia as a marketing strategy* (Kézirat, szakdolgozat). Párizs–Prága: EHESS – Charles University Prague.
Zombory Máté. 2019. *Traumatársadalom. Az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája*. Budapest: Kijárat Kiadó.

FEHÉR MIKLÓS

A város mint hermeneutikai tér: Szarajevó dekonstrukciója Miljenko Jergović *Szarajevói Marlboro* című művében

Az 1990-es évek délszláv háborúi felkavaró időszakot teremtettek a Balkán-félszigeten. A konfliktusok kezdetét időbelileg nehéz pontosan meghatározni, de az egyik legjelentősebb szakasz kétségkívül a háború első periódusa volt, amely boszniai háború néven vált ismertté a világtörténelemben. Az 1992 és 1995 közötti időszak a tragédiák sorozata mellett egy olyan irodalmi és művészeti kánon születését is eredményezte, amely a volt Jugoszlávia tagköztársaságainak irodalmai közül is kiemelkedőnek tekinthető. A tanulmányban arra törekszem, hogy feltárjam az említett periódus irodalmának munkásságát és hatását, különös tekintettel a szarajevói ostromra, valamint Szarajevóra, mint városra.

Szarajevó ellenállt a folyamatos ágyúzásoknak és mesterlövész-támadásoknak. A könyörtelen erőszak és pusztítás hátterében új művészeti színterek kaptak erőre, amelyek a konfliktus valódi hatását, valamint a konfliktus mögötti mindennapi élet valóságát tükrözték vissza.

Az egyik ilyen figyelemre méltó alkotás Miljenko Jergović *Szarajevói Marlboro* című kötete. A szerző Szarajevóban született, és a város ostromakor is a helyszínen tartózkodott, s ezzel egyedülálló nézőpontot teremthetett művében a boszniai háborúnak. Jergović huszonkilenc apró felvillanó történetet írt meg a kötetben, amelyek novellisztikus jellegükben semmi egyebet nem kívánnak megfogalmazni, csak a háború idején élő szarajevói lakosok mindennapjait. Ezekben a történetekben azonban minden benne van, ami az emberi jellemről árulkodik a legvészesebb időkben is. A kötet jelentőségét és sikerét a széles körű olvasói elismerések mellett olyan díjak is jellemzik, mint az Erich Maria Remarque-békedíj.

A kutatás ezúttal elsősorban Jergović művének a kontextusba helyezésével kíván átfogó képet nyújtani az akkori Szarajevóról. Mindemellett a város, mint tér és a szöveges reprezentáció kölcsönhatásában is elmerülök, felismerve azt a tényt, hogy az irodalom hogyan vált a város és lakói emlékeinek megőrzési eszközévé. A Szarajevót, mint várost központba helyező tematikus vizsgálódási elem esetében az utcák, a szalonok, a kávézók, a terek és perifériák ábrázolásának a feltárása a lényegi kérdés, azaz: hogyan és milyen módon válik maga a város szereplővé az irodalmi (és egyéb) művekben az intertextualitás olvasztótégelyévé.

Ezen túlmenően a lokális tér identitásalakító erejéről is szót ejtek, és Jergović művét felhasználva a kilencvenes évek multikulturális jellegét is bemutatom.

Az olvasás és az értelmezés dinamikája Szarajevó és a nagyvárosi lét kontextusában

Szarajevó és a nagyvárosi lét megértése előtt nem árt tisztázni az olvasáshoz, az értelmezéshez fűződő viszonyrendszert. Gadamer szerint a megértés kérdés-felelet struktúráját csak abból az egyszerű és triviális megállapításból kiindulva lehet elemezni, hogy „minden mondat, minden kijelentés alapvetően csak akkor válik megértetté,

ha úgy érthetjük meg, mint valamely lehetséges kérdésre adott választ" (Gadamer 1994, 157).

Az olvasás mint megértés kulcsfontosságú a képek, a vizualitás dekódolásában is. De a hogyan tanulunk olvasni és a hogyan tanulunk megérteni problematikájában a vizualitás dekódolása csak később érkezik el. „Amikor megakadunk az olvasásban, kiesünk a tovább olvasás magától értetődő mivoltából, akkor vissza kell nyúlnunk, mert az elváráshorizont nyilvánvalóan nem teljesült be. Ez olyan, mint valami sokk. Visszamegyünk. Még egyszer elolvassuk, helyesbítünk, megváltoztatjuk a hangsúlyozást és mindazt, amiről mindannyian tudjuk, hogy valamely írott vagy kinyomtatott szöveget ismét szóra bír" (uo. 164). Az elváráshorizont említésekor már kialakulóban van egy vizuális kép is, amely a néző (befogadó) és a szöveg által épített környezet közötti párbeszéd lehetőségét teremti meg. Ezeket a gondolatokat egy másik kontextusba helyezve mélyebben megérthetjük a várost, mint teret és annak átalakító szerepét a délszláv háborúk konfliktusának közepette. A szöveges interpretáció, akárcsak az olvasás, nem tekinthető egyetlen, rögzített aktusnak. A befogadás során a szöveg – hasonlóan egy színházi előadáshoz – többféleképpen értelmezhető, mégis „az benne a csodálatos, hogy képzelőerőnk fáradhatatlan működése, mint egy áradó folyam addig sodor, hogy így nem tudom szilárdan megragadni először az egyik, majd a másik képet a maga képszerű egységében" (uo. 165). Ez az állandó mozgás és változás a gadameri hermeneutika azon elvét tükrözi, miszerint a megértés sosem végleges, hanem egy dinamikus folyamat.

Ha a szöveg is egy tér, egyfajta vizuális megjelenésmód, akkor a megértés során is ezt a teret kell értelmeznünk, ahogyan az általa teremtett másik képet is a maga képszerű egységében. Amennyiben az értelmezési keretben megállapítjuk, hogy az épületeknek is saját nyelvük van, akkor egyértelműen saját jelentésük is van, amely jelentéseket a nyelv közvetít és értelmezésre is hív. Az építészettel való foglalkozás több mint egyszerű érzékelés, ez már az értelmezés hermeneutikai folyamatát vonja maga után, ez a hermeneutikai folyamat pedig olyan történelmi, kulturális és társadalmi dimenziók

létezését vonja maga után, amelyeket csak a szöveg figyelembevételével nem lehetne elemezni. Kiváló példa erre a *Szarajevói Marlboro* utolsó fejezetének első bekezdése: a *Biblioteka* című írás feltételezi azt, hogy a befogadónak van némi történelmi ismerete; feltételezi, hogy a befogadó tudja, hogy a bombáknak és a robbanásoknak van hangja, de az általános értelmezési kereteken kívül a lokális kontextus terén újabb történelmi, kulturális és társadalmi dimenziók meglétét mutatja be. Az elbeszélő egy olyan jelenetet jelenít meg, amikor az új normák szerinti életben a bombázás és a becsapódás utáni füstfelleg már természetes, és úgy ismeri a füst minőségét, hogy a távolból tudja azt értelmezni aszerint, hogy éppen milyen épületet bombáztak le:

„A fejed felett fütyülést hallasz, majd két-három másodpercnyi feszültség, aztán valahol a városban robbanás zaja szakad fel. Az ablakodból ez a hely mindig jól látható. Először egy magas, karcsú porfelhő jelenik meg, amely aztán füstté és tűzzé változik. Vársz még néhány pillanatot, hogy felismerd, milyen lakásról van szó. Ha a tűz lassú, az egy szegényes otthon lángolása. Ha nagy, kék gömbbé lobban, akkor valakinek a szépen berendezett, lakkozott lambériával borított tetőtere ég. Ha sokáig és kitartóan lángol, az egy gazdag bazári gazda otthona, tele régi, masszív bútorokkal. De ha a láng hirtelen csap fel, vadul és féktelenül, mint Farrah Fawcett haja, majd még gyorsabban el is tűnik, engedve, hogy a szél pergő lapokat szórjon a város fölé, akkor tudod, hogy valakinek a házi könyvtára égett porrá. Mivel a tizenhárom hónapos bombázás alatt sok ilyen nagy lángcsóvát láttál a város felett, azt gondolod, hogy Szarajevó könyveken feküdt. Ha nem, azt akarod mondani, hogy így volt, miközben ujjaiddal a saját, még el nem égett könyveidet érinted."[1]

---

[1] Saját fordítás (F. M.). Lásd: „Iznad glave začuješ zvižduk, pa prođu dvije-tri sekunde napetosti, a onda se dolja, negdje u gradu, prolomi eksplozija. S tvoga prozora to mjesto se uvijek dobro vidi. Najprije je kao visok, vitak stup prašine koji se pretvara u dim i u vatru. Čekaš još nekoliko trenutaka da prepoznaš o kakvom se stanu radi. Ako vatra bude spora i lijena, riječ je o zapaljenom domu neke sirotinje. Ako plane u veliku modru kuglu, to onda gori nečije

A nosztalgia egyik újabb iránya a városról alkotott idealizált elképzelésben mutatkozik meg, amely Szarajevót egy könyvekkel és házi könyvtárakkal teli városként képzeli el, és egy elveszett kulturális aranykor után sóvárog. Gadamer tézisét Szarajevóra vetítve felismerhetjük a város olvasandó és értelmezendő szöveggé válását. (Az már csak egy újabb metatextus opciója, hogy a fenti szövegrészlet a város értelmezésének újabb belső értelmezését írja elő azzal, hogy az elbeszélő a házi könyvtárakat emlegeti fel.)

Nem tévedés tehát azt állítani, hogy a mű beszélgetésbe elegyedik velünk, és ezzel létrejön egy interakció, párbeszéd a mű és a befogadó között. Ez az interakció egyszerre kapcsolat a befogadó és a szöveg, valamint a szöveg és a tér megteremtése között, ezáltal pedig a befogadó és (a szövegen keresztül) a megkonstruált tér is szembenéz egymással. Gadamer minderről úgy fogalmaz, hogy ez „a valamiből való részesedés kölcsönös játéka", az interakció, a beszélgetés struktúrájának analízise pedig „azt mutatja, hogyan jön létre egy közös nyelv azáltal, hogy a beszélők megváltoznak, és megtalálják a közöset" (Gadamer 1994, 167). Szarajevó esetében ez a beszélgetés, a párbeszéd és a megértés az épületek „olvasását", a háború és az ostrom emlékének és kulturális jelentőségének megőrzését jelenti. Ha ezekben az emlékekben megtaláljuk a közöset, akkor egy olyan világban részesülhetünk, amelyben megértjük egymást, és ebben a világban sem a (bármilyen) művészeti alkotást, sem pedig a múlt történéseit nem választhatjuk el a közös áramlástól, mert pontosan ennek az áramlásnak a segítségével szól bele a saját korába vagy az utó-

---

lijepo uređeno potkrovlje opkovano lakiranom lamperijom. Ako plamti dugo i ustrajno, to se zapalio dom bogatog čaršijskog gazde, pun starinskog masivnog namještaja. Ali ako se plamen digne iznenada, divlji i razuzdan kao kosa Farrah Fawcett, i još brže nestane puštajući da vjetar raznosi prepelne listiće nad gradom, ti znaš da je upravo izgorjela nečija kućna biblioteka. Kako si u trinaest mjeseci bombardiranja nad gradom vidio puno tih velikih razigranih buktinja, pomišljaš da je Sarajevo ležalo na knjigama. Ako i nije, želiš da kažeš da je tako dok prstima dodiruješ svoje, još nezapaljene" (Jergović 2008, 86).

korába a mű is. Gadamer zárógondolata az *Épületek és képek olvasása* című esszéjében véleményem szerint teljes egészében alkalmazható Szarajevó kilencvenes évekbeli (és jelenkori) jelentőségére is, hiszen, ha „mi valamennyien a megértetésnek és a kommunikációnak ehhez a világához tartozunk, melyben némelyeknek és némely dolgoknak mondandójuk van számunkra, akkor azoknak a dolgoknak, amelyeknek nem csak pillanatnyilag, hanem újból és újból mondaniuk kell valamit a számunkra, bizonyára elöl van a helyük" (uo. 168). És Szarajevónak nyilvánvalóan nagyon sok mondanivalója van, a városnak pedig újból és újból mondania kell valamit.

A megmaradt építészeti töredékek, a pusztítás fizikai maradványainak és az újjáépítés erőfeszítéseinek értelmezésével mélyebb megértést nyerünk a város lakosainak tapasztalatairól is: minden egyes újjáépítés és újjáépítési kísérlet új jelentésréteget adott a városnak. Szarajevó épített környezetének olvasása magában foglalja a városi terekbe ágyazott jelentésrétegek elismerését is. Mindazok a lerombolt épületek, amelyeket eltakarítottak, és amelyeknek maradványai a mai napig megtalálhatóak, háborús emlékeket és érzelmeket idéz(het)nek fel. Egy olyan múltat, amely a pusztítás és az ellenálló képesség, az emberi képességekről való elmélkedésre késztethet. A boszniai háború időbelisége sem könnyíti meg a szarajevói városlétről való elmélkedést: a konfliktus akkor csúcsosodott ki, amikor a múlt század végén a kisvárosi és a nagyvárosi lét esetében is éles elkülönülés figyelhető meg, és a településeken élő emberek identitása is alapjaiban megváltozott ennek függvényében. Simmel városnarratívákról szóló értekezésében részletesen taglalja az idegélet fokozódását. Eszerint „az idegélet fokozódása az a pszichológiai alap, amelyen a nagyvárosi egyén típusa felépül; ennek oka a külső és belső benyomások gyors és szakadatlan változása" (Simmel 2001, 223). Azt vizsgálja tehát, hogy a modern nagyváros változatos és anonim jellege miképpen befolyásol(hat)ja az egyént. Állítása szerint a városi környezet az elszakítottság és a töredezettség érzéséhez vezet, mert az egyének az ingerek áramlásából származó folyamatos változással találkoznak, amivel nem tudnak lépést tartani. A kisváros és

a nagyváros különbségéről így ír: „A kisvárosi kapcsolatok ugyanis a lélek tudattalanabb rétegeiben gyökereznek, és leggyakrabban a folyamatos megszokások nyugodt egyenletessége alapján alakulnak ki. […] A nagyvárosban élő ember – természetesen ezernyi egyéni módosuláson keresztül – védőszervet hoz létre az elgyökértelenedés ellen, amellyel külső környezetének áramlatai és diszkrepanciái fenyegetik" (uo. 223–224).

Ha Simmel lencséin keresztül nézzük végig a boszniai háború alatti Szarajevót, akkor a nagyváros és a konfliktus hatására megváltozó, legkisebb egységéig széttöredező valóságot láthatjuk. Az egykor vibráló nagyváros a háború, a pusztítás és az erőszak középpontjává vált. A kisvárosi léttől folyamatosan eltávolodó egyén nemcsak a nagyvárosivá válás miatt alakul át, de a kaotikus környezetben sokszorosan töredezik. Gondoljunk csak bele, hogy az addig megszokott utcák, melyek tele voltak élettel (egyre többel, egyre zajosabbal), hirtelen ellenséges területté válnak, melyeket az ellenséges katonák uralnak, és melyekben erőszakot alkalmaznak. Szarajevó ostroma alatt eluralkodott a nyüzsgő, de szabályok alatt tartott város kaotikus jellege, a felborult rend széttöredezettségbe torkollott. Az elszakadás és a töredezettség a háborús időszakban új jelentőséget kapott, mert leginkább nem a nagyvárosi lét idézte elő az „idegélet fokozódását", hanem az erőszak, ami miatt az egyén fiziológiai és pszichológiai jólétének megőrzéséért küzdött. Simmel tézise azonban arra is rávilágít, hogy a városi környezet segíthet ezekben az időkben, mert a változásokra „a kedély helyett lényegében az értelemmel reagál, amely a lélekben a tudat fokozása, s az ezt létrehozó okok következtében előjogokra tesz szert. Az említett jelenségekre ezáltal a legkevésbé érzékeny, a személyiség mélységeitől legtávolabb eső pszichikus szerv reagál" (uo. 224). Ez a – jobb szó híján – objektivitás segít a nagyvárosi egyénnek abban, hogy a háború nehézsége ellenére is kitartson a mindennapokban. Jergović kötete is tele van felvillanó ösztönös emberi próbálkozásokkal, hogy fenntartsák a társadalmi kötelékeket és a közösség látszatát, még akkor is, ha néha már késő:

„Egy idő után a kezembe kerültek a szarajevói újságok, és az utolsó előtti, az égiekről szóló oldalon elolvastam, hogy az én szaxofonosom, a várost védve, átköltözött a túlvilágra. Nem csoda, hogy így járt, hiszen hosszú és puha ujjai nem puskához valóak voltak. Ezzel szemben pedig itt vagyok én, aki meggyőztem a világot a fontosságomról, mutatóujjam pedig vastag, csúnya és görbe, mint egy géppuska reklámján. De én tudtam beszélni, a szaxofonos meg hát, nem. Már semmi sem segíthet rajta, két csatát is elvesztett az életben: a női szívért és az életért vívottat. Úgy tűnik, mindig többet és jobban érzett, erősebb és keményebb volt, de ezt nem tudta szavakkal kifejezni."[2]

A válságálló nagyváros: Szarajevó dekonstrukciója a háború idején

A *Szarajevói Marlboro* a város háborúban betöltött szerepén kívül az ott és egymás mellett élő sokféle etnikai és kulturális identitást is felvonultatja. A város mind a mai napig a különböző vallási és nemzeti identitások olvasztótégelyének nevezhető. A novellákban feltűnő soknemzetiségű közeg két okból sem meglepő: az író nem hazudtolta meg a szarajevói létet – éppen ez a hűség adja a szövegek értékét és jelentőségét, valamint ő maga is egy többnemzetiségű családba született, így gyerekkorától kezdődően multikulturális közegben mozgott. Az identitásoknak ez a kettőssége a könyv szereplőiben és történeteiben is tükröződik, és ez még akkor is igaz, ha sok esetben a Jergović-féle humorral kerül bemutatásra:

---

[2] Saját fordítás (F. M.). Lásd: „Nakon nekog vremena došao sam do sarajevskih novina i na pretposlednjoj, nebeskoj stranici pročitao da se moj saksofonist, braneći grad, preselio na onaj svijet. Nije ni čudo da je stradao, onako visok i mekih prstiju nije bio za pušku. Za razliku od mene koji sam svijet uvjerio u svoju važnost, a kažiprst mi je debeo, ružan i nakrivljen, kao na reklami za mitraljez. No ja sam znao govoriti, a saksofonist, eto, nije. Ništa mu više ne može pomoći, izgubio je dvije bitke u svome životu, onu za žensko srce i onu za život. Uvijek je, tako ispada, osjećao više i bolje, bio jači i tvrđi, ali to nije znao reći" (Jergović 2008, 86).

„De látod, a katolikusok mégiscsak jobbak az ortodoxoknál. Beengednek a házukba ahelyett, hogy megölnének, csak éppen csúnyán néznek rád."[3]

„De tudod, ha berúgnánk és összevesznénk, Saša és én, ő mindig a cigány anyámat szidná. Pontosan így, a cigány anyámat, pedig máskor nem igazán foglalkozott vele. […] Ez a káromkodás egy másik változatban azoknak is szólt, akik nem voltak cigányok. Szerbeknek, horvátoknak, alacsony embereknek, na meg magasaknak és kövéreknek, púposaknak, sántáknak, albánoknak, hívőknek (nekik szidták a legnagyobb örömmel Istent), cukrászoknak, pékeknek, katonáknak… Durva káromkodások voltak ezek, amelyek mindig valamilyen nyilvánvaló dologra vonatkoztak, valami olyasmire, amit az ember egyből hibának néz, pedig nem is lehet hiba, hanem csak tulajdonság. A káromkodás hatása rövid ideig tartott, és mindenki, aki hosszabb ideig tartózkodott Szarajevóban, könnyen hozzászokott. Vagy soha nem szokott hozzá. […] Nem igazán élveztem a szarajevói káromkodásokat, de talán éppen miattuk maradtam egész életemben (mert még mindig nem tudom, hogy ez a későbbi időszak valóban élet-e) ebben a városban."[4]

Szarajevó identitásainak megértéséhez valószínűleg nem elég egy-egy tanulmány, bármiféle értekezés vagy akárcsak egy látogatás is a városba, kísérletezni a jövőbeli párbeszéd és az ennek következté-

---

3 Saját fordítás (F. M.). Lásd: „Ali vidiš, katolici su ipak bolji od pravoslavnih. Puste te u kuću umjesto da te ubiju, samo što te ružno gledaju" (Jergović 2008, 22).

4 Saját fordítás (F. M.). Lásd: „Tek kada bi se napili i posvađali, Saša i ja, on bi mi opsovao majku crnjačku. Baš majku crnjačku, mada ga se ona inače nije posebno ticala. [...] Ta psovka je, u drugoj varijanti, upućivana i onima koji nisu bili crni. Srbima, Hrvatima, niskim ljudima, visokim i debelim, grbavim, šepavim, šiptarima, vjernicima (njima su s najvećim zadovoljstvom psovali Boga), slastičarima, pekarima, vojnicima... Bile su to grube psovke koje su se uvijek ticale nečega očiglednog, onoga što se na nekome najprije vidi kao njegova mana, a nije moglo ni biti mana, nego samo osobina. Učinak psovke trajao je kratko i na nju se svatko tko je duže boravio u Sarajevu lako navikavao. Ili se ne bi naviknuo nikad. [...] Nisam baš uživao u sarajevskim psovkama, ali sam možda zbog njih ostao cijeli život (jer još uvijek ne znam je li ovo poslije život) u tom gradu" (Jergović 2008, 81).

ben kialakuló megértés érdekében azonban lehet és kell. A durkheimi mechanikus szolidaritás releváns lehet ezen kutatás szempontjából, már csak azért is, mert a felvázolt szolidaritástéma mindkét fajtája – a mechanikus és az organikus – jelen volt/van Szarajevóban, akár a háború előtti, közbeni vagy utáni időkről értekezünk is. A mechanikus szolidaritás lényege leegyszerűsítve a társadalmon belül hasonló hiteket, értékeket és hagyományokat valló egyének integrációjára utal, míg az organikus szolidaritás az egyének egymásra utaltságát jelképezi a komplex társadalmi folyamatokban. Takács Erzsébet *Társadalmi szolidaritás vs reflexív szolidaritás – Durkheim szolidaritáskoncepciója a későmodernitásban* című tanulmányában arra hívta fel a figyelmet, hogy a szolidaritás kérdését még maga Émile Durkheim sem definiálta, de a problémát társadalmi tényként jelenítette meg. Ennek értelmében a mechanikus szolidaritás minden társadalomra egyaránt jellemző, de a késő modern társadalmak szempontjából ellentétes jelentéstartalommal bír (Takács 2019, 45). Már Durkheim is felvetette azt a kérdést a 19–20. század fordulóján, hogy „az egyén, miközben egyre önállóbb lesz, egyre szorosabban függ a társadalomtól? Hogyan lehet személyesebb és szolidárisabb egyszerre? Mert az vitathatatlan, hogy ez a két mozgás, bármily ellentétesnek tűnjék is, párhuzamosan halad" (Durkheim 2000, 54). Miközben ez a folyamat nyilvánvalóan szétválasztotta a szarajevói identitásokat, és különböző csoportokat hozott létre (épp ez a generált konfliktus egyik kiindulópontja), az organikus szolidaritás egymásra utaltsága is haladt előre – mert a tragédiák sorozatában a társadalom legkisebb egységének, az egyénnek teljesen mindegy volt, hogy a másik csoportból származó társa más értékeket vall, ha ugyanabban a kaotikus helyzetben egymásra voltak utalva. Durkheim idejében, a francia eszmék virágzásakor még könnyeden működhetett a mechanikus szolidaritás alaptézise, de a kilencvenes évek délszláv háborúiban ennek éppen az ellentétje, a szegregáció erősödött, aminek a szolidaritáshoz vajmi kevés köze van. Takács szerint a „mechanikus szolidaritás kohéziós ereje mikroszinten, a kisközösségekben az esetek jó részében továbbra is működik" (Takács 2019, 47).

Az ilyen kisebb közösségek szintjén az egyik kulcstényező „a bizalom (bizalmatlanság) és a társadalmi tőke kapcsolatépítő mechanizmusaival függ össze" (uo. 48). A *Szarajevói Marlboro* különálló (és egybefonódó) történetei abban a történelmileg nonfiktív időben játszódnak, amikor a társadalom polarizálódása szorosan egybefüggött a gazdasági változásokkal – érdekekkel –, így ez a középosztályt is érintette, „amelynek körében a lecsúszás többé-kevésbé reális veszélye is a dezintegrációs félelmeket és a szolidaritás csökkenését erősíti" (uo. 49). Részben ennek a szolidaritásnak a csökkenése fokozza tovább a konfliktusokat, s bár azok a társadalom egészének szintjén jöttek létre, a kisközösségekbe is befurakodtak. Az organikus szolidaritás, az egymásrautaltság és az összetartozás eszméjét és érzését ugyanakkor a háborús erőszak közepette is igyekeznek megtartani a szereplők, miközben vergődnek etnikai és kulturális identitásuk, valamint a városukhoz és a hazájukhoz való hűségük között. Alapvetően kérdőjeleződik meg a hovatartozás érzése. A mikroközösség szintjén viszont ismerős sorokkal találkozhatunk, melyek véleményem szerint univerzálisnak hatnak:

„Fiam, ezt rossz emberek tették. Nem a te barátaid a hibásak, sem az enyémek, nem hibás a részeg Avdo sem, aki abban az évben kiszúrta a gumijaimat, amikor a kocsival a garázsa elé parkoltam, és nem hibás a turbei hodzsa sem, aki azt mondta a népnek, hogy nem szabad kezet fogni és csókolózni a katolikusokkal azokban a napokban, amikor azok disznót vágnak. A vétkesek csak és kizárólag a rossz emberek. És meg ne halljam, hogy te gyűlölsz valakit, ne adj' isten, hogy halljam, hogy emiatt, ami velünk történik, valakit leszidtál, mert mindkét lábadat eltöröm. Minden csúnya szó nehéz sziklaként fog visszahullani rád, amikor a legérzékenyebb leszel. […] Ennyit tőlem, fiam, szeret téged, apád."[5]

---

[5] Saját fordítás (F. M.). Lásd: „Sine, ovo su nam uradili zli ljudi. Nisu nam krivi ni tvoji ni moji prijatelji, nit nam je kriv pijani Avdo što mi je one godine izbušio gume kad sam auto parkirao pred njegovom garažom, nit nam je kriv hodža iz Turbeta što je narodu govorio da se ne smije rukovat ni ljubit s katolicima

A fenti részlet is rávilágít a szolidaritás fontosságára a kisközösségeken belül a megpróbáltatásokkal szemben. A szolidaritás erősségét hivatott jelképezni a kollektív emlékezet is az olyan történések esetében, amelyek már a háború előtt törést okoztak az egyénben. Ilyen történés volt Josip Broz Tito halála is – ez a törés pedig azóta is olyan erős, hogy a 21. századi individualista-kapitalista rendszerben külön iparág épült e köré a jugo- és Tito-nosztalgia képében. A város utcái, a kávézók és terei szerves részét képezik a szarajevói létezésnek és az erről szóló irodalomnak is: olyan terek ezek, amelyekben a mindennapi élet kibontakozik és virágzik (nem feltétlenül gazdasági értelemben). A nyílt utcai kávézók mentén manapság az egykori Jugoszlávia térképei sorakoznak, a hűtőmágnesektől kezdődően az autóban felakasztható illatosítóig minden az elmúlt időszakot hivatott visszaidézni, legfőképpen Tito portréjában vagy egész alakos képében. Tito jelentőségéről a *Szarajevói Marlboro* következő részlete árulkodik: „És amikor Tito meghalt, Ivo T. bezárkózott a szobájába, és reggelig megivott egy liter gint. Aztán maga köré gyűjtötte a feleségét, Ružát, a fiát és a lányát, beszédet mondott nekik, valami olyasmit, hogy: »Elment az öreg, nincs több szórakozás, teljes komolyságot várok tőletek.« Amikor pedig a temetésen minden elnök felállt, miközben Titót leengedték a sírba, Ivo T. is felállt. Folytak a könnyei, miközben szólt az Internacionálé."[6]

---

u one dane kad ovi kolju svinje. Krivi su nam samo zli ljudi. I nemoj da čujem da ti koga mrziš, ne do ti dragi Bog da čujem kako si zbog ovog što se nama događa koga opsovo jer ću ti obje noge polomit. Šta god da bude, zapamti što sam ti reko. Svaka ružna riječ vratit će ti se ko kamen kad budeš najosjetljiviji. [...] Toliko sine od mene, voli te tata" (Jergović 2008, 40).

6 Saját fordítás (F. M.). Lásd: „A kad je Tito umro Ivo T. se zatvorio u svoju sobu i do jutra popio litru džina. Onda okupio ženu Ružu, sina i kćer, održio im govor, nešto ko: »Stari je otišo, nema više zajebancije, od vas očekujem punu ozbiljnost...« A kad su se na sahrani svi oni predsjednici digli dok je Titu spuštalo u grob, usto je i Ivo T. Suze mu tekle dok je svirala Internacionala" (Jergović 2008, 37).

Azóta a Tito arcképével díszített utcák és terek a szűk, kanyargós útjaikkal a város és lakóinak ellenálló képességének szimbólumává váltak. Olyan szimbólummá, amely bizonyítja, hogy a káosz közepette az emberi kapcsolatok továbbra is fenntarthatóak, sőt, a fennmaradás talán egyetlen lehetősége éppen az emberi kapcsolatokban lelhető fel. Szarajevó terei vigaszt nyújtanak, elősegítik a közösségi érzést, a közös elszántságot, hogy ellenálljanak az elidegenítő hatásoknak.

Nem meglepő az sem, hogy ezeken a tereken a cigarettázás egyfajta vigaszként szolgál, megküzdési mechanizmus, amely ugyan közvetlenül nem gyakran tűnik fel a *Szarajevói Marlboro* szövegeiben, de mindvégig elkíséri, meghúzódik a háttérben is, az individualizmus és a szabadság metaforájává válik. (Egyes vélemények szerint a háború alatt forgalmazott szarajevói *Marlboro* cigaretta volt a legjobb, amelyet a híres cigarettagyártó valaha előállított.) Jergović mindemellett hétköznapi tárgyakat és rutinokat használ a normalitás megteremtéséhez és fenntartásához, gyakorlatilag párosítja őket, hogy ezáltal a város lakóinak tapasztalatait közvetítse. A gadameri épületolvasási koncepcióból Szarajevót, magát a várost is szövegként értelmezhetjük: olyan szövegként, amelyben a történelem és a kultúra rétegei egymásra ágyazódnak, az ismert terek pedig identitásformáló alakot öltenek, betekintést adnak az egyéni és a kollektív emlékezetbe.

A háborús káosz azonban elhozza azt az érzékszervi túlterhelést, melyről Simmel értekezett, s amely a mechanikus szolidaritás helyett az organikus szolidaritást helyezi előtérbe: ebben a térben az identitást a nagyvároshoz kötő rutinok és tárgyak ellentétbe kerülnek a folyamatos ingerváltozással, helyüket az állandó erőszakos fenyegetettség érzése, az erőforrások szűkössége és a társadalmi rend széttöredezettsége veszi át. Minél inkább dekonstruálódik a társadalom az egész szintjén, annál inkább fokozódik az individualitás érzése és a ragaszkodás az egymásrautaltságban. Szarajevó a boszniai háborúban ezáltal létezik kétféleképpen: metropoliszként és mikrokozmoszként egyaránt. A széttöredezettségben azonban továbbra is igyekszik fenntartani az állandóság látszatát, legyen szó tárgyakról vagy hamis identitásokról, városképről:

„A CNN egyik első szarajevói tudósítása Slobodant mutatta, amint teljesen nyugodtan és gondtalanul sétál a városban, miközben mindenfelé gránátok hullanak. A kamera hetven méteren át követte, a riporter valószínűleg azt várta, hogy elkapja a pillanatot, amikor egy robbanás darabokra szaggat egy ott élő szarajevóit. Slobodan a kép mélyéről sétálva odaért az operatőrhöz, rámosolygott, bólintott, anélkül, hogy a családjáról kérdezte volna, és ment tovább. A hatalmas háta mögött továbbra is gránátok hullottak, a riporter pedig azon az estén kissé csalódottan közölte a nézőkkel, hogy Szarajevóban őrülten bátor emberek vannak."[7]

Jergović a *Szarajevói Marlboro* novelláiban szarkasztikus humorral oldja fel a háborús káosz konfliktusait, de a kép, amit mutat, nem feltétlenül igaz, és a traumák ellenére olykor nosztalgikus.

A posztháborús traumairodalomban a boszniai háború és Szarajevó jelentősége kiemelkedő, melyet Miljenko Jergović *Szarajevói Marlboro* című regénye is a maga módján bemutat, elbeszélve a pusztulás és a személyes sorsok összefonódását, a kommunikáció elemi szerepét és változását krízishelyzetben, valamint a mechanikus és organikus szolidaritás gyakorlatbeli megnyilvánulását. A háborús irodalomban a város mellett olyan hétköznapi tárgyak válnak jelentéshordozóvá, mint amilyen a faxkészülék, illetve az újság. Ezeknek a hétköznapi dolgoknak jelentőségük van az olvasás és a megértés különbségtételében is, hiszen a faxkészülék és az újság által közvetített információk nem egyértelműek, hanem a befogadó személyes értelmezésétől is függenek. Az olvasás itt a szöveg befogadását jelen-

---

7 Saját fordítás (F. M.). Lásd: „Jedan od prvih ratnih izvještaja CNN-a iz Sarajeva pokazivao je Slobodana kako sasvim mirno i bezbrižno šeta gradom dok svuda uokolo padaju granate. Kamera ga je pratila sedamdesetak metara, novinar je valjda očekivao da će uhvatiti trenutak kada eksplozija raznosi jednoga Sarajliju. Slobodan je šetajući iz dubina kadra došao do snimatelja, nasmiješio mu se, klimnuo glavom ne pitajući ga za obiteljsko stablo i nastavio dalje. Iza njegovih ogromnih leđa i dalje su padale granate, a reporter je te večeri pomalo razočarano saopćio gledateljstvu kako među Sarajlijama ima ludo hrabrih ljudi" (Jergović 2008, 29).

ti, míg a megértés azt is magába foglalja, hogy a szereplők hogyan viszonyulnak a szöveghez, hogyan értelmezik a sorok között olvasva, és hogyan alakítják a saját valóságukat a kapott információk alapján.

Szarajevó ostromának a poszthábórús traumairodalom egészét tekintve kiemelt jelentősége van, hiszen történelmi szempontból is meghatározó időszaka volt a délszláv háborúknak. Sokatmondó az is, hogy míg a vajdasági magyar irodalomban a délszláv háborús időszak interpretálása – folyamatos ugyan, de – szétszórt, addig a boszniai háború egyik legfontosabb állomásáról szinte már önmagában több feldolgozás született, mint a mi közösségünkben a vajdasági magyarok részvételéről a háborúban.

A két kánon között vannak hasonlóságok (trauma és hallgatás; az identitás sokrétűsége; a város és az épületek szimbolikus jelentése), de még több a különbség (az erőszak kendőzetlen bemutatása; a város és a jelképek dekonstruálódása; a metropoliszból mikrokozmosszá válás; a szolidaritási formák átalakulása, megléte és hiánya; a nemi erőszakról való őszinte beszédmód stb.).

Sablonos és tautologikus kijelentés, de attól még igaz, hogy ezekből a traumafeldolgozási kísérletekből tanulnunk kellene, s ahelyett, hogy a különböző narratívák egymás párhuzamosságában állnának, ott, ahol sohasem találkoznak, talán mindannyian fókuszálhatnánk arra, hogy ezeket a kísérleteket lokális szinten is alkalmazzuk közösségünkre, a különálló értelmezési mezőkből pedig legalább közös metszeteket alkossunk, melyek későbbi elemzésének akár egy olyan narratíva is eredménye lehetne, amely – ha egységes álláspontot nem is, de – legalább olyan, akár egymástól különálló tömböket alkotna, melyek békében, egymást nem megcáfolva és felülírva tudnának létezni.

Kiadás

Jergović, Miljenko. 2008. *Sarajevo Marlboro*. Belgrád: Enco Book.

Irodalom

Durkheim, Émile. 2000. *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris.
Gadamer, Hans-Georg. 1994. Az épületek és képek olvasása. In *A szép aktualitása*. 157–168. Budapest: T-Twins.
Simmel, Georg. 2001. A nagyváros és a szellemi élet. In *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. 223–233. Budapest: Novissima.
Takács Erzsébet. 2019. Társadalmi szolidaritás vs reflexív szolidaritás – Durkheim szolidaritáskoncepciója a későmodernitásban. *Socio* (2): 42–57. https://socio.hu/uploads/files/2019_2/32_takacs.pdf (2024. 12. 07.)

Csak fegyelmezett élet mellett lehet az ember szertelen

Orovec Krisztina interjúja Ladik Katalinnal[1]

Ladik Katalin a neoavantgárd legendás alakja térségünkben és azon túl. Életműve rendkívül gazdag, sokoldalú és multimediális, kiterjed az irodalom, a képzőművészet, a zeneművészet, a film és a színház területére. Számos rangos művészeti díjjal ismerték el munkásságát. Külön említést érdemel, hogy 2016-ban Yoko Ono neki ítélte a Lennon Ono-békedíjat, 2022-ben pedig a Magyar Érdemrend tisztikeresztjével tüntették ki. Teljes költői életművének reprezentatív keresztmetszete az *Idővitorla* című kötet, amely a Forum Könyvkiadó Intézet gondozásában jelent meg. 2022-ben ünnepelte a 80. születésnapját.

Vannak irodalmi doktrínák, amelyek függetlenítik az életrajzot, elválasztják a művészi alkotói opustól, mégis tény, hogy egy életmű ezer szállal kapcsolódhat az alkotó életútjához. A következő beszélgetés sokféleképpen kezdődhetne, és számos irányba fejlődhetne, de kijelölt célunk Ladik Katalin életútjának vázlatos áttekintése. Törekvésünk az, hogy nagyjából időrendben haladva feltérképezzük ezt a rendkívül változatos és mozgalmas művészi pályát.

Orovec Krisztina: Már gyerekkorodban kapcsolatba kerültél a művészettel. Újvidéken nőttél fel, 1942. október 25-én születtél ebben a városban. Melyik városrészben, melyik utcában éltetek?

---

[1] Elhangzott a Vajdasági RTV-n 2022. december 6-án.

Ladik Katalin: Lehet, hogy ez is meghatározza az életutamat. A Kiszácsi utcában (Kisačka) születtem, utólag megtudtam, hogy Einstein felesége, illetve szülei is odavalók, tehát egy nagyon híres utca volt ez. Einsteinről az a hír terjedt abban az időben, kisgyerekkoromban, hogy jaj, hát ezeknek a Maríćéknak – így hívták ugyebár Mileva Marić szüleit – van egy hülye, bolond vejük. Utólag tudtam meg, hogy ki is az a bolond vő, hát Einstein. Szóval ilyen fura környezetben nőttem föl. Az a ház, ahol én születtem, vályog- vagy ilyesmi ház lehetett, de már romos volt, nádtetős. A környéken egyébként csupa ilyen nádfedeles ház volt, alacsony, vert falú.

O. K.: Gondolom, már nem áll ez a ház…

L. K.: Nem, nem áll, már akkor is romos volt. A város szélén, egy szerb városrészben volt a Kiszácsi utca, ott végződött valójában Újvidék, sokkal kisebb volt még akkor a város, és a házunk után már a libalegelő kezdődött, ahol a mostani vasútállomás van, és az utcán eperfák. A gyerekkorom az utcán telt el, ezért tanultam meg párhuzamosan a szerb nyelvet is, mert az utcán egyszerűen az ember megtanulja a szerb nyelvet és a cirill betűket. A szüleim napszámosok voltak, este jöttek haza, a szomszéd, jobb módú szerb családoknál dolgoztak. Az édesapám írástudatlan is volt. De mindketten nagyon becsülték az írástudókat és azokat az embereket, akik többre vitték. Édesanyám különösen, ő írástudó volt és olvasott is, és nagyon szerette volna, ha hozzájuthatott volna néha egy-egy könyvhöz. Támogattak is bennünket ilyen tekintetben. Hárman voltunk testvérek, vagyis eredetileg négyen, de egy nővérem meghalt, és talán ez, meg egy ehhez fűződő történet is meghatározta a sorsom, bár nem emlékszem rá, mert kicsi voltam még. Azt mesélték, hogy amikor mentünk a nővérem temetésére, én ott kaparásztam, vagy ráborultam a sírhalomra, úgy játszottam. Nagyon elmélyülten játszottam, és a felnőttek megkérdezték tőlem, hogy mi az, mit látsz? Mert nagyon néztem valamit a földben, nem tudom, mit. Erre sem emlékszem, csak mondták, hogy én látok ott valamit. Látod a kistestvéredet, Rózsikát?

Mire én azt mondtam, hogy igen, látom, és akkor úgy néztek, úgy felnéztek rám, különcnek, különösnek tartottak. És akkor könyveltem el azt, hogy én valami miatt különös vagyok. Nem tudtam, hogy miért, de már akkor rám sütötték ezt a bélyeget.

O. K.: Az első bélyeget, ugye?

L. K.: Igen. Ami kötelezett.

O. K.: A későbbiekben aztán voltak további bélyegek…

L. K.: Igen… Csak olyan momentumokat sorolok fel, amelyek meghatározták az életemet. Ilyen volt az is, hogy ebben a romos városvégi házban volt egy elhagyatott mezőgazdasági gép, nem tudom pontosan, hogy milyen, utólag sem. Talán vetőgép vagy borona…? Ott rozsdásodott, és én felmásztam rá, mindenféle pedálok meg nem tudom, mik voltak rajta, amelyeken én, mint egy király trónoltam, mert volt ott egy kis ülőke is, és ott muzsikáltam, vertem, ütögettem azokat a fémdarabokat, és elképzeltem, hogy ez valami csodálatos zene, amit én irányítok. Nos, hát akkor itt kezdődik a költészet, a hangköltészet, a zene, a kísérleti zenével való kapcsolat.

O. K.: De az írott költészettel is volt már a gyerekkorodban kapcsolatod, azt olvastam, hogy már akkor írtál verseket.

L. K.: Tizenegy éves koromban kezdtem írni és szerepelni az Újvidéki Rádió gyermekegyüttesében. Tehát a költészeti orientáció tizenegy éves koromban kezdődött, párhuzamosan a színjátszással. Ha azt költészetnek lehet nevezni… Gyerekversek voltak.

O. K.: Milyen verseket írtál gyerekkorodban?

L. K.: Olyasmit, amit a példaképeim, amiket olvastam, amik elkerültek hozzám. Rímes versek voltak, és volt egy kis füzetem, abba ír-

tam. Gál László költő felesége az elemi iskolában tanítónőm volt, és amikor megtudtam, hogy ő költő, a felesége elvitte a füzetemet Gál Lászlóhoz, aki azt mondta, hogy csak folytassam, folytassam. És én folytattam. Nos, így kezdődött, hogy biztatásra tovább írtam. Meg 1953-ban bekerültem a rádió gyermekegyüttesébe, minden akkor kezdődött, ezek élő műsorok voltak.

O. K.: Akkor nem lehetett bakizni, ugye?

L. K.: Nem, nem. Engem úgy válogattak be, mint aki jól beszél és jól olvas lapról, rögtön megértem és értelmezem is a szöveget. S hát mindjárt játszottam egy színdarabban is, Évikét a *Tamás bátya kunyhójá*ból. Az egy megható kis történet, benne Évike egy kislány, aki végül meghal. A rádióban ez népszerű volt, ugyanis akkoriban mindenki rádiót hallgatott. Akkoriban sok rádiódráma született. E műfaj nagyon nagy hatással volt a hallgatókra, hisz azok művészi adások voltak. Orson Welles abban az időben írta a *Marslakók*at, ami arról szólt, hogy jönnek, és megtámadják a földet. Amerikában akkor ezt el is hitték, nagy-nagy pánik keletkezett. Tehát iszonyúan nagy hatása volt a rádiónak, így lettem én népszerű gyerekszínészként, és akkor ez a dolog kötelezett. Jó tanuló, példakép voltam, hogy lám, a szegény sorsú kislány, aki a Telepen lakik, ugyanis akkor már a Telepen laktam…

O. K.: Melyik utcában?

L. K.: Két utcában is laktam, a Kotorskában és a Rakovačkában, oda-vissza költözködtünk. Közben a városközpontban, a Slovačka utcában is laktunk, ami ugyebár már nem maradt meg. Érdekesmód, úgy tűnnek el az életemből az ilyen terek, mint ahogyan Jugoszlávia, mint ország tűnt el. Nem én utazom el, hanem egyszerűen eltűnnek az utcák, vagy eltűnik az ország, megszűnik. De ezt mások is átérezték, nem csak én. A népszerűséggel járó elvárások eléggé terhesek voltak számomra. Nem élveztem úgy, ahogy az ember gondolná.

Ez kötelezett engem, hogy akkor nekem színésznőnek kell lennem, mert ezt várják el tőlem.

O. K.: Tehát valójában a rádióban született ez az elképzelés, ez a vágy, hogy színésznő legyél?

L. K.: Igen.

O. K.: Később nemcsak gyerekszínészként tevékenykedtél, hanem utána a folytatás az volt, hogy huszonkét éves korodtól szintén a rádiódráma csapatának voltál a tagja…

L. K.: Úgy van, megjártam a szamárlétrát. Gyermekszínészből felnőtt színésszé váltam, és amikor pályát kellett választanom, az általános iskola befejezése után, tehát tizenöt éves koromban, továbbra is költő és színésznő szerettem volna lenni. De volt annyi önkritikám, hogy nem voltam biztos benne, hogy elég tehetséges vagyok-e színésznőként és költőként. Nem akartam középszerű lenni. Valaki akartam lenni, jó költő és jó színésznő. Mindenesetre választottam egy olyan foglalkozást, ahol a középszerűség nem hátrány, s ezért beiratkoztam a közgazdasági technikumba, egy szerb középiskolába.

O. K.: Akkoriban nem voltak magyar középiskolák Újvidéken?

L. K.: Csak az óvóképző és a gimnázium. Mivel azonban én szakmát szerettem volna a kezembe kapni, amivel önellátó tudok lenni, keresni tudok, ezt találtam megfelelőnek. Ehhez elég a középszerűség, így elvégeztem szerbül a közgazdasági technikumot.

O. K.: Érthető, hogy ezt választottad, viszont az számomra felfoghatatlan, hogy aztán el is kezdtél banktisztviselőként dolgozni… Két évig dolgoztál ebben a szakmában. Erre miért volt szükség?

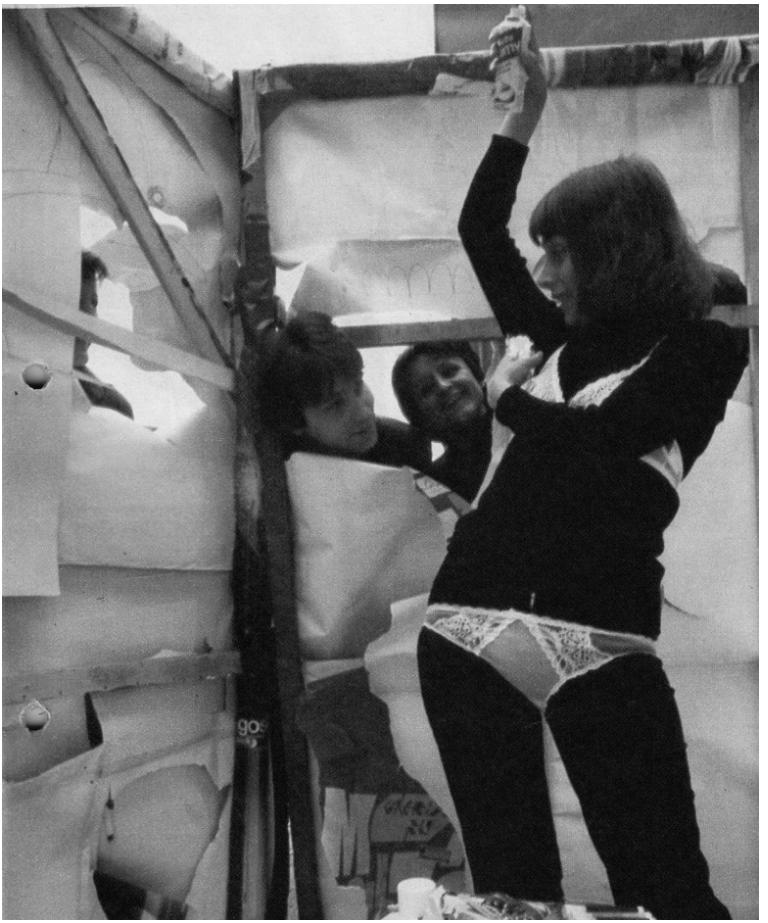

Ladik Katalin, Sikoltozó lyuk, performance, Újvidék, 1979 (fotó: Ifjú Gábor)

L. K.: Azért, mert úgy éreztem, hogy még nem vagyok teljesen felkészülve a művészi pályára. Húszéves koromban éreztem azt, hogy már elég érett vagyok ahhoz, hogy felmérjem a vágyaimat és a lehetőségeimet, hogy tényleg van-e bennem művészi hajtóerő… Mert úgy éreztem, hogy mindenestül művésznek kell lenni. A banktisztvi-

selői állásról mondták a rádióban a színészek, hogy hát miért hagynám ott azt a jól fizető állást, attól én még dolgozhatok a rádióban, színésznőként imitt-amott kapnék szerepet. Erre azt mondtam, hogy nem, én művész szeretnék lenni mindenestül. És akkor, nagyon kis fizetéssel, felvettek a rádióba. Úgy döntöttem, ez kell ahhoz, hogy igazán költő legyek. Már akkor tudtam, hogy én elsősorban költő vagyok, de a megélhetés miatt egy olyan pénzkereső foglalkozást kellett választanom, amelynek mégis van köze a művészethez, ez volt a színészet. Akkor még csak rádiós színjátszás volt, mint lehetőség.

O. K.: Huszonkét éves korodban, ugyanakkor, amikor a rádióba is felvettek, megkezdted a színészeti középiskolát, a Szerb Nemzeti Színház színészstúdióját…

L. K.: Úgy van. Más nem volt. Akkor nyílt meg, illetve kezdődött, alakult egy olyan szerb nyelvű kétéves színészképzés, amely középiskolai végzettséget adott. Az a két év, vagyis hát négy év, nagyon sűrű volt számomra, mert huszonkét éves koromban születtem is. Akkor kezdődött a színiiskola, és abbahagytam a közgazdasági egyetemet, mert oda is jártam előtte. Két év alatt tehát elvégeztem ezt a színészképzőt, és hát nagyon megterhelő volt, ott volt a család – és abban a korban nem volt valami komfortos egy nő, egy háziasszony élete – meg az állandó munkaviszony a rádióban, mellette a színiiskola, és még a szülés, a család, a gyerek is, szóval iszonyú nehéz volt. Nem is tudom, hogy bírtam ki, de hát kibírtam azóta is sok mindent. Most már ugye hatvanhárom-hatvannégyben vagyunk, és én már hatvankettőben eldöntöttem, hogy költő leszek, és elkezdtem írni azokat a verseket, amelyek benne vannak a nemrég megjelent, válogatott gyűjteményes versesköteteben is. Ez az *Idővitorla* című kötet már azokat a korai verseket is tartalmazza, nem az összeset, de jelentős részét. Tehát a fejlődésem eléggé radikálisan, robbanásszerűen kezdődött, mármint a magam részéről radikálisan, a berobbanás az viszont arra vonatkozott, hogy akkor ismerkedtem meg Újvidéken a *Symposion* körével, vagyis néhány személlyel, Tolnai Ottóval, Domonkos Istvánnal, Várady Tiborral, akik

fontos tagjai voltak a szerkesztőségének. A hatvanas évek elején ez csak egy melléklet volt, de nagyon jelentős, hiszen más olyan jellegű orgánum, vagyis folyóirat nem volt, ahol megjelentethettünk volna avantgárd dolgokat. Kaptunk is a fejünkre, nemcsak én, hanem mások is, hogy olyanokat írunk, ami nem jellemző az akkori irodalomra, de mi kitartottunk, fiatalok voltunk, és írtunk. Engem legalábbis az ösztökélt, hogy úgy írjak, ahogy írok, mert semmi reményem, reményünk nem volt, hogy mi valaha is publikálhatunk Magyarországon. Nekünk tehát nem volt példaképünk a magyarországi költészet. És tudtuk, hogy nem fogunk soha bekerülni a magyarországi irodalmi kánonba. Nemcsak a vasfüggöny miatt, hanem az ízlések miatt sem. Tehát mi valahogy a jugoszláv irodalomba illeszkedtünk, én is másképp írtam.

O. K.: Utóbb azért ez módosult, a rendszerváltás utáni években.

L. K.: Ez mind elmondható. Tehát ez hatvankettőtől egész kilencvenegyig tartott, és hát addig eltelt néhány évtized…

O. K.: Akkor még nem tudhattátok, mit hoz a jövő…

L. K.: Senki nem gondolta, hogy mi valaha Magyarországon publikálhatunk. Mi a jugoszláviai értelmiségiekkel tartottuk a kapcsolatot. Teljesen azonos nézeten voltunk, azonos ízlésünk volt a szlovén, a horvát vagy a szerb, belgrádi körökkel, velük tartottuk a kapcsolatot intenzíven, két nyelven beszéltünk, olvastunk.

O. K.: Az *Új Symposion* szerkesztősége egy másik irodalmi folyóiratnak a szerkesztősége mellett volt fizikailag, tehát ily módon is közel voltak egymáshoz.

L. K.: Úgy van. Az úgynevezett Ifjúsági Tribün épületében ott volt mellettünk egy hasonló szellemű szerb folyóirat, a *Polja*. Testvérfolyóiratok voltunk jóformán, hasonló volt a szellemiségünk, és azonkívül a folyóiratban nagyon sok olyan írást publikáltunk – hozzáteszem, én

nem voltam szerkesztőségi tag –, amelyet szerbről vagy valamelyik világnyelvből fordítottunk. A fordításoknak köszönhetően a folyóirat nagyon jelentős volt a magyarországi olvasók számára. Hivatalosan ugyan nem mehetett át a folyóirat, de azért mindig átcsempészték. Úgyhogy Magyarországon én már, és nemcsak én, a *Symposion* folyóirat által eléggé ismert voltam költőként, de nem hivatalosan. Általában véve az egész folyóirat példakép volt és egy erjesztő erő, tehát egyfajta szabadságot jelentett a magyarországi irodalmi életnek a stílus és mindaz, amit mi itt, Újvidéken csináltunk.

O. K.: Ha már a *Symposion*t említetted… A költő, a performer és általában a művész magányos munkát végez, a maga ura, legalábbis úgy első körben. Viszont mégis tagja voltál, mint említetted, az *Új Symposion* első és legfontosabb nemzedékének, de aztán itt van még a Spiritus Noister zenei performance-csoport, Szkárosi Endrével és Sőrés Zsolttal, a Bosch+Bosch csoport, Szombathy Bálinttal, Csernik Attilával és még sorolhatnánk. Mit hoztak, mit tettek hozzá ezek a csoportok a művészetedhez? Hogy érzed, miben gazdagítottak, hogyan változtál meg általuk?

L. K.: Valójában én magányos alkotó voltam mindig. Ezek a csoportok léteztek. Vajdaságban a Bosch+Bosch csoportot Szombathy Bálint, Slavko Matković alakították sokkal korábban, és amikor Szombathy Bálint fölkerült Újvidékre, és bekapcsolódott az itteni kulturális életbe, akkor a Bosch+Bosch csoport összetételében nem volt hangművész, tehát olyan, aki hanggal, hangköltészettel foglalkozna, mert ők általában vizuális költészetet, konkrét költészetet vagy táji korrekciókat végeztek, és akkor bevettek maguk közé, hogy én a hanggal foglalkozzak. Nem is nagyon állítottam ki velük, ők voltak a képzőművészek, én pedig inkább a hang. Amikor alkalomról alkalomra összeálltunk a kiállításokon, akkor én hangköltészetet adtam elő. Néha azért valami művemet, képversemet is kiállítottam. Valójában a hetvenes évek legelejétől foglalkozom képversekkel. Az önálló kiállításomon pedig elénekeltem a képverseimet, mert ezek

olyan képzőművészeti alkotások, kollázsok voltak, amelyeknek a létrehozásakor alapvetően a papír szabásmintákat használtam, részben a feminizmus hatására. A feminizmust önmagamban, a szűkebb családomban, a munkahelyemen és a művészi körökben harcoltam ki magamnak, ha nem is az egyenrangúságot, de a jogaimat igenis, amennyire lehetett abban a macsó társadalomban. Szándékosan használtam ezt a női témát, ezt a szabásvarrás-mintázatot, a csupa apró, színes vonalakkal tarkított papírokat, illetve hát ezeket a szabásmintákat, amelyeket kicsit módosítottam, és kollázst, vizuális műalkotást készítettem belőlük, de ezt úgy csináltam, hogy egyúttal el is énekeltem, tehát zenei partitúraként használtam. Így kezdődött tehát ez a hetvenes években. Több kiállításom is volt, minden alkalommal elénekeltem, az utóbbi néhány évben viszont rögzítettem is a hangfelvételeket, tehát most már úgy mutatom be őket, hogy van hozzá hang, meg lehet hallgatni fülhallgatóval vagy másképp.

O. K.: Ha már beemeltük a zeneművészetet a párbeszédbe, akkor megemlíteném, hogy házastársad volt Király Ernő zeneszerző, akivel nemcsak a magánéletedben voltatok társak, hanem együtt is dolgoztatok, együtt alkottatok. Ez a kétfajta kapcsolat hogyan egészítette ki, építette vagy rombolta egymást, tehát hogyan hatott a magánéletedre a közös alkotás, illetve a közös alkotásra a magánéleted?

L. K.: Annak ellenére, hogy én valóban magányos alkotó voltam, voltak felkérések. Nemcsak Király Ernő, hanem más zeneszerzők is felkértek, hogy dolgozzunk együtt. Király Ernővel viszont valójában a házasságunk alapja volt a kölcsönös munka, együttműködés. Érdekes, hogy függetlenül attól, hogy öt év után elváltunk, továbbra is, Király Ernő élete végéig együtt dolgoztunk, munkatársak maradtunk. Hatott rám. Úgy ismertem meg, hogy ő a rádióban dolgozott már akkor, amikor én is odakerültem, és az kápráztatott el nála, hogy ő alkotta meg az Újvidéki Rádió szignálját, az elsőt, ami elektronikus, tiszta szinuszhangokból állt. Nekem ez egy csoda volt, mert akkor már érdeklődtem az elektronikus zene iránt, meg amennyire lehe-

tett, tájékozott is voltam. Csodálat volt bennem a művészete iránt, azt gondoltam, ez egy ideális dolog, én is művész szeretnék lenni mindenestül. És egy művész alkotótárs mellett, akkor azt hittem, ideális lesz a házasság. Persze naiv voltam, hát nem, a házasság nem arról szólt. Úgyhogy maradhattunk volna csupán alkotótársak, jobb is lett volna, de hát így alakult. Visszatérve az előző témához, együttműködtünk, alkottunk Újvidéken, nemcsak a Boschsal, hanem csináltunk Póth Imrével, Csernik Attilával is egy filmet. Csernik Attila háromdimenziós O betűit vagy labdáit felfüggesztettük, Póth Imre ezt felvette kamerával, én pedig adtam hozzá a hangot. És ez hetvenkettőben készült. Szóval leginkább hangra kértek fel, pedig én vizuális munkákat is készítettem, de az, azt hiszem, a férfiízlésnek nem felelt meg. Közben igenis szándékosan használtam a női témákat. De a későbbi csoportokban, akikkel szintén együttműködtem – Szkárosi Endrével, Sőrés Zsolttal Spiritus Noisternek neveztük el ezt a csoportot –, egyenrangú szerepem volt, tehát nem mondhatom azt, hogy macsó hangulat uralkodott volna a szereplésünkben.

O. K.: Sok filmben is szerepeltél. Melyik filmszerep volt az, ami számodra valamiért különösen kedves?

L. K.: Eleinte természetesen Jugoszláviában, illetve Vajdaságban készítettem tévéfilmeket, tévéjátékokat, főleg Vicsek Károllyal. Utána a horvát nagyjátékfilmem Lordan Zafranovićtyal készült, az *Angyalmarás* (*Ujed anđela*, 1984), ami nagyon jelentős volt minden szempontból. De a Vajdaságban készült tévéjátékokra is büszke vagyok a munkatársaimmal együtt, mert ezek a filmek valóban a vajdasági valóságot mutatták be, és többnyelvűek voltak, több nyelven beszéltünk bennük. Főleg Deák Ferenc forgatókönyve alapján és Vicsek Károly rendezésében készültek. Ezeket nagyon jelentőseknek tartom, nemcsak művészi szempontból, hanem mert az utókor sokat tanulhat belőlük. Ha ezeket a tévéfilmeket megnézi valaki, akkor a vajdasági valóságot láthatja. A többi tévéfilmem Magyarországon készült, érdekes módon a hetvenes években. Színésznőként már ak-

kor jelen voltam Magyarországon, de csak színésznőként, tévésorozatokban játszottam. Rajnai András filmrendező volt az, aki engem sokat foglalkoztatott a hetvenes évek közepén és végén. *Televíziós mesék felnőtteknek* – ez egy mitológiákat feldolgozó filmsorozat volt, nagyon látványos jelmezekkel és elég sok meztelenséggel, nemcsak én, hanem minden jelentős színész benne volt abban a sorozatban, nagyon jól fizetett, és a nők általában hiányos öltözetben voltak. De mindenki vállalta a jó tiszteletdíj miatt. A túlélésem szempontjából nagyon sokat jelentett ez a tiszteletdíj, mert az én színésznői fizetésem tényleg takarítónői színvonalon volt, takarítónői fizetés volt mindig, egész életemben. A lehető legalacsonyabb fizetést kaptam a rádióban is meg a színházban is. Olyan fizetéssel mehettem nyugdíjba a színházban, mint egy kezdő színész. Tehát ezzel is meg voltam határozva, hogy nem vagyok kívánatos személy a színházban… A lényeg az, hogy szerencsére volt ez a mellékkeresetem, ami miatt aztán nagyon irigyek voltak az újvidéki munkahelyemen, és ki tudtam egészíteni a fizetésemet, hogy mégiscsak túléljek.

Legálisan akkor még nem igazán lehetett jelen lenni Magyarországon, de engem meghívtak már hatvannyolcban. Az első happeninget Magyarországon Erdély Miklóssal, Szentjóby Tamással tartottuk Budapest mellett, Szentendrén, a Duna mellett. Ez egy nagyon jelentős happening volt, mint utólag kiderült. Ezt a hármas happeninget számontartják a művészettörténetben is.

O. K.: Miről szólt?

L. K.: Ó, hát annak az volt a címe, hogy Ufo… hatvannyolcban kezdődött. Szentjóby Tamás küldött egy levelet a *Symposion* szerkesztőségébe, merthogy olvasta a folyóiratot, és szeretett volna velem kapcsolatot teremteni, és aztán sokáig leveleztünk. Nagyon érdekes volt, mail art volt mindkettőnk részéről. És akkor így, a levelezésen keresztül, egy találkát beszéltünk meg, nem ismertük egymást. Ennek már nagy irodalma van, utána lehet olvasni. Volt ennek magánéleti vonatkozása is, nem tudom, elmondjam-e… Választanom kel-

lett, hogy ha elmegyek erre a művészi találkára, happeningre, akkor elválunk. Válóok volt ez tehát a férjem részéről. Úgy éreztem, hogy sokba kerülne nekem, ha lemondanék róla, mert akkor valójában az egyéniségemről, a művészetről mondanék le. Miért állítanak engem ilyen választ elé? Ha engem elfogadnak művészként, színésznőként, költőként, akkor miért van ez a zsarnokság? És akkor döntöttem. El is váltunk – azért, mert én azt választottam, hogy kitartok a művészet mellett. Pedig én úgy éreztem, ez nem csorbít a házaséletünkön, nem sértem meg ezzel a házasság szentélyét, nem ütközik semmibe az, hogy kiteljesedhetek és azt csinálhatom, amit a művészetben gondolok. Ilyen erős döntések sorozata volt az életem. Ez a magánéleti dolog nagyon hatott a művészetemre, továbbra is úgy éreztem, hogy vannak helyzetek, amikor radikálisan kell dönteni, amikor nem lehet kompromisszumot kötni, pedig a házasságban nagyon sok kompromisszumot kötöttem, ahogyan az életben is, a munkahelyen is, hiszen állandó munkaviszonyban voltam. Nem voltam szabad művész soha, tizennyolc éves korom óta pénzkereső voltam.

O. K.: 1977 volt az a fordulópont, amikor a rádiós időszak után bejött a hang mellé a kép, vagy a test, vagy nevezzük, ahogy szeretnénk. Ekkor kezdtél az Újvidéki Színházban dolgozni…

L. K.: Nekem nagyon hiányzott a tér, a színpad. Ugyanis a rádióban tizenegy éves korom óta, tehát ötvenháromtól hetvenhétig jelen voltam. Egydimenziós színésznek éreztem magam, aki csak a hangjával fejezheti ki magát. És ugyanígy a költészetben is. Nem akarom lebecsülni az írott költészetet, mármint a hagyományos írott verseket, de úgy éreztem, hogy a költészetben is csak egydimenziós leszek, ha csak írom a betűket és a szavakat. Valójában ki akartam tágítani a költészet határait, ugyanígy a színészet, mint mesterség, vagyis hivatás határait. Nem elég az, hogy rádiószínész vagyok, kell a test is, mert hiányzik a test. Hanggal kifejezve a költészet nagyon szép és jó dolog, ez a tapasztalat sokat segített a hangköltészetemben, de ez nem volt elég.

Ladik Katalin, Sámán Poem

O. K.: Nem zavartak a kötöttségek? A színházban van egy rendező, aki megmondja, hogy mit csinálj, ott vannak a kollégák, akiktől szintén függsz, van egy forgatókönyv, ami szintén egy kötöttség.

L. K.: Nem zavart, én nagyon fegyelmezett ember vagyok. Az egész életemet én magam fegyelmeztem.

O. K.: De ugyanakkor a magad ura vagy a performance-aidban.

L. K.: Így van, ezért találtam ki. De engem nem zavar a kötöttség és a rendezői utasítás, hiszen tudom, mi a fegyelem, és tudom, hogy ez a szakma, a színészet egy összmunkát igényel. Nagyon fegyelmezett vagyok egyébként is önmagammal szemben. Nem vagyok egy egzaltált típus, amikor nem kell. Amikor kell, akkor igen. Tehát igenis tudok uralkodni magamon, és kell a fegyelem. Ha nincs fegyelem az ember életében, akkor nem tud elrepülni, elszállni és egzaltált lenni akkor, amikor kell. Tehát úgy, mint ahogy a sportoló is fegyelmezett, de összpontosít arra a néhány másodpercre vagy percre. Ugyanígy vagyok én is. Azt, ami összesűrűsödik bennem, a szabadság és a kitörés iránti vágyat, én fegyelmezem, mint egy fénycsóvát, mint egy lézercsóvát, összpontosítom az írásban, vagy a performance-ban, vagy a hangköltészetben. Tudok ezekkel az erőkkel, az energiákkal bánni.

O. K.: Azt is mondtad egyszer, hogy a performance mindig premier. Akkor ezek az energiák minden egyes performance-ban újra és újra kitörnek?

L. K.: Úgy van, a performance nem monodráma. Amikor még a rádióban dolgoztam, tehát a hetvenes évek elején, már úgy éreztem, hogy meg kell teremtenem magamnak is a teret, tehát a kis színpadot vagy ilyesmit, ahol a testemet is megmutathatom, mint színész, előadóművész. És akkor találtam ki magamnak a performance-t, ami nem monodráma, nem hagyományos értelemben vett versmondó est. Láttam én, hogy milyen szépen, profin, mármint színészileg profin tartanak a színészek verses előadói estet, de én nem olyat akartam, hanem elsősorban a saját verseimmel és a saját elképzeléseim szerint.

O. K.: Amikor a hangkölteményeidet, a vizuális verseidet, a gesztuskölteményeidet adod elő, tehát amikor performance-művészként szerepelsz színpadon, akkor mindig nagyon fontos az azonnali visszajelzés. Jelen van a közönség, amely valahogyan reagál ezekre a

művekre, és ezt a reakciót sokszor be is építed a folytatásba. A világon mindenfelé utaztál, felléptél, milyen tapasztalataid voltak azzal kapcsolatban, hogy a különböző kultúrák hogyan fogadták a művészetedet? Hol voltak valamilyen extrém reakciók, és hol meglepően kellemes visszajelzések?

L. K.: A performance-aimat természetesen úgy építem fel, hogy beépítem a terep, vagyis a helyszín adottságait, és annak a helyszínnek, a helyzetnek, a városnak vagy országnak a kultúráját, mentalitását is előtanulmányozom. Van viszont néhány állandó elem, amit mindig felmutatok, azok pedig a gyökereim, a népi hagyományok, tehát a rítusoknak fontos szerepe van. Amikor tényleg olyan országokban adok elő, amelyekben egyáltalán nem értik azt a nyelvet, ahonnan jöttem, sem a szerbet, sem a magyart, akkor mindig meghagyok egy részt, amit magyarul adok elő, és ezek általában hangköltemények, amelyeknek azért alapvetően egy érthető, vagy inkább érezhető üzenete van. Akár fájdalomról szól, akár játékos, abszurd dologról. Nem adok fordítást, tehát magyarul mondom, és ez átmegy, átmegy valahogy.

O. K.: Annak ellenére, hogy nem értenek belőle egy szót sem.

L. K.: Úgy van, de a hangulatát érzik, és a magyar nyelvnek a zeneiségét, a rítusát, azt azért átviszem. Van olyan is, hogy szerb vagy balkáni siratót adok elő. Ezek a motívumok mindig sikeresek, mert olyan különleges számukra külföldön, hogy érdeklődéssel hallgatják, nézik. Számítok arra, hogy be kell hogy váljanak ezek a dolgok, mert amit az ember őszintén csinál, és ami ilyen archaikus és rítusos, szertartása van, vagyis fegyelmezett koreográfiája és dramaturgiája, az beválik, átmegy. Függetlenül attól, hogy esetleg lesznek mindenféle reakciók, de nem, nem fognak zavarni, mert olyan fegyelmezetten és szuggesztíven csinálom, olyan teljes koncentrációval, hogy az mindig igaz. Tehát valami, ami hiteles, igaz…

Ladik Katalin, Hangmozdulat, 2011 (fotó: Kővágó Nagy Imre)

O. K.: Autentikus.

L. K.: Autentikus, igen.

O. K.: És ez mindig sikerül?

L. K.: Mindig sikerül, ez koncentráció kérdése. Néha látom, hogy meghökkentő számukra – most itt elsősorban a hangkölteményre gondolok, aki még nem hallott hangköltészetet, márpedig ez egy olyan műfaj, amely nem igazán közismert –, hogy meglepődnek azon a hangeffektuson, ami a torkomból kijön, és akkor vagy nevetés van, vagy valami furcsa dolog, de az annyira spontán…

O. K.: Nem zökkent ki téged?

L. K.: Nem, mert én számítok erre. De az jó, hogyha én zökkentem ki őket! Hiszen gyerekkorukban ők is csináltak ilyet. A gyerek valódi hangköltemény-operákat tud előadni, én is a saját gyerekkoromból merítek, mert amikor a gyerek tanulja a hangképzést, akkor minden-

félét csinál. Hát, ezt szabad felnőttnek is csinálni! A homo ludens, a játékos ember, mi szeretünk játszani, mondjuk, a sport is azért van. És miért ne szeretne játszani egy felnőtt ember, legyen akár férfi, akár nő? Mi, hangköltők, vállaljuk ezt.

O. K.: Ez a kérdés, hogy miért lesznek a felnőttek feszélyezettek, karót nyeltek…

L. K.: Igen, igen… A hangköltészet pedig feltételezi azt, hogy az ember a teljes testét hangszerként használja, és én úgy használom, a többi hangköltő társammal együtt.

Már az első kötetemben (*Ballada az ezüstbicikliről*, 1969) úgy írtam a verseket, hogy bennük volt minden költői irányzatnak a magva, csírája, stílusa. Tehát már ott jeleztem, hogy a szövegek eleve előadásra készültek, mert már hallottam a zenéjüket. Hanglemezmelléklettel jelent meg. Mindaz, amit később csináltam, valójában ennek az első verseskötetnek a feldolgozása volt. Tehát voltak benne hagyományosan írt versek, de forgatókönyvvázlatok és néhány konkrét vizuális vers is. Tudatosan, fegyelmezetten vittem tovább mindezeket. A második kötetemben (*Elindultak a kis piros bulldózerek*, 1971) már írott versek voltak, de annak már vizuálisan is megvolt a különlegessége: a lapok más színűek voltak, ezt megvalósíthattam hetvenegyben a Forum Könyvkiadóban. Színes oldalakra lettek nyomtatva a betűk. Tehát ilyen értelemben ez egy vizuális mű is. Csodáltak is érte Magyarországon, meg egyáltalán, ez Jugoszláviában is jelentős dolog volt. Utána pedig, a harmadik kötetem (*Mesék a hétfejű varrógépről*, 1978) már meseverseket tartalmazott. Tehát minden kötetem később úgy fejlődött, ahogyan én már az elsőben elterveztem. A hangköltészet és a performance-ok is folytatódtak párhuzamosan.

O. K.: Az első verseskötetek anyagát tekintve, hogy érzed, mennyire tudod őket ma is átérezni, illetve, ma is a sajátodénak érzed-e őket?

Ladik Katalin, Tranzit Zoon, Eger, 2015 (fotó: Vigh Lajos)

L. K.: A versek kiszakadtak belőlem. A későbbiek is. Vannak, élik a maguk életét. Bele tudom magam élni abba a hangulatba, amit akkor éreztem, tehát az is én vagyok, de nem a mostani én. Most más vagyok. De ha elolvasom a régi verseimet, akkor emlékszem, hogy hogyan éreztem akkor magam. Viszont nem ítélem meg, azért nem is változtatok nagyon a verseken, mert az egy dokumentum, egy szelet önmagamból, hús-vér szelet. Tehát most mit babráljak, mit javítsak rajtuk?

O. K.: A minap volt egy fellépésed Újvidéken az egyik könyvesboltban, és az itt előadott verseid mitikus motívumok, főleg a víz és a tenger motívuma köré épültek. Ezek miért fontosak számodra?

L. K.: Ezek örök témák. Azt hiszem, minden költőnek van néhány örök vagy állandó témája. Mint már említettem, ugyanazokat a dolgokat írom még most is, mint az első kötetemben, csak másképp. Mintegy spirálszerűen visszakanyarodok ugyanazokhoz a témákhoz. Ez látszik a gyűjteményes kötetemből is. Ugyanazokat a dolgokat kü-

lönböző életkorban másképp írom meg. Tehát ilyen állandó téma a tenger, a mulandóság és a tárgyak. A tárgyakkal én kommunikálok, megszólaltatom a tárgyakat, a tárgyak beszélgetnek egymással, vagy pedig olyan tulajdonságot ruházok rájuk, hogy valójában azok a tárgyak élnek és éreznek. Ez vonul végig a költészetemen.

O. K.: Mind költőként, mind performance-művészként az első nagyjából két évtizedben főleg negatív kritikát kaptál, ezt magad is említetted. Aztán viszont jött egy változás, egy pálfordulás, ilyen volt a már említett rendszerváltás ideje, ami után elkezdtek záporozni a díjak, az elismerések. Valami konkrét esemény volt, ami kiváltotta ezt a változást? Vagy nem volt ennyire éles a váltás a recepció szempontjából?

L. K.: A rendszerváltás abban segített engem, hogy publikálhattam, jelen lehettem hivatalosan is, mind költőként, mind performance-művészként. A díjak tíz évvel később kezdtek el úgymond záporozni, hatvanéves koromtól. Tehát ötvenéves koromban megértem azt, hogy jelen lehetek az irodalmi és a művészi közéletben Magyarországon, mert arról beszélünk most. Jugoszláviában egyébként minden megvolt – jól van, díjak nem, de az elismerés meg a lehetőségem megvolt, csak hát a háború félbeszakította a pályámat. Magyarországon viszont a rendszerváltásnál jelentek meg, következtek be a lehetőségek. Vannak díjak, amelyek életműdíjak, vannak, amelyek egy-egy műre vonatkoznak, de hát most utolért az a dolog, hogy jaj, fiatal koromban de jó lett volna egy díj, vagy egy kis elismerés, de nem, akkor nem jött semmi.

O. K.: Arról is nyilatkoztál korábban, hogy nem szereted a címkéket, ezeket a beskatulyázásokat. Neveztek már meztelen költőnőnek, vetkőző költőnőnek, feminista költőnőnek, sőt még szexszimbólumnak is. Gondolok itt most a sajtóra, az újságírókra, de még a kritikusokra is, akik ilyen címkéket ragasztottak rád. Ezek egyértelműen felszínes címkék, és mindenképpen szenzációhajhászó célzatúak.

L. K.: Igen.

O. K.: Hogyan harcolsz, vagy harcolsz-e ezek ellen valami módon?

L. K.: Nem harcolok. Egy kritikára sem reagáltam. Bármit mondtak rólam, nem cáfoltam meg. Nem pazarolom az energiámat a cáfolatokra. Három nap múlva úgyis elmúlik, már nem beszélnek róla. Merthogy a lapoknak, az ilyen bulvárlapoknak ez kell, a példányszám vagy az olvasottság miatt. Nem foglalkoztam velük.

O. K.: Viszont legalább arra jók ezek, hogy felhívják az emberek figyelmét a művészetedre, aztán lehet, hogy odafigyelnek, és felfedeznek benne valami mást, mélységet.

L. K.: Igen, valóban így volt, és abban reménykedtem, hogy bármit is mondanak, ha megjegyzik a nevem, akkor remélhetőleg belelapoznak a verseimbe, és akkor talán másképp gondolkoznak majd. De láttam, hogy ez a sorsom. Úgyhogy ezen változtatni nem lehet, főleg cáfolatokkal nem. Én legalábbis így gondoltam, hogy nem érdemes erre pazarolni az energiámat.

Ladik Katalin, Alice Kódországban, Trafó, 2017

O. K.: Ha már a harcnál tartunk, érzékelted-e valaha, hogy a művészeteddel hozzájárulsz a nők elnyomottsága elleni harchoz? Egyértelmű bizonyítékokkal szolgálhatnánk, hogy manapság már könnyebb érvényesülni nőként, mint ahogyan mondjuk a hatvanas, hetvenes években lehetett.

L. K.: Habár nem volt ez a célom, de már akkor olyan visszajelzéseket kaptam nőktől, hogy bátorságot és megerősítést kaptak tőlem. Tehát megerősítettem őket abban, amit ők nem mertek megtenni, de én megtettem. Úgyhogy a nők bátorítottak engem, én pedig őket.

O. K.: Feminista költőnőnek neveztek elég gyakran, de hogyha ezen egy kicsit felülemelkedünk, vagy ezt most egy kicsit félretesszük, akkor ezenfelül érezted-e valaha azt életed során, hogy meg kell nyilvánulnod társadalmi kérdésekben, aktuális, akár politikai kérdésekben, művészként, hogy ki kell-e állnod valami mellett, vagy valami ellen?

L. K.: Igen, éreztem, és meg is tettem. Nem voltam olyan értelemben aktivista, mint a feministák. Nem úgy voltam aktivista. De társadalmi elkötelezettségem volt, és jelenleg is van. Igaz, hogy ebben a verseskötetben nem nagyon jelentek meg azok a versek, amelyek talán aktivisták, amelyeknek társadalompolitikai színezetük is van. Annak idején a *Symposion*ban volt egy rovat, ahol ilyen verseket jelentettek meg, ez volt a rovatnak a profilja. Bosnyák István szerkesztette, és direkt felkért, hogy írjak ilyen verseket, vagy ilyen szövegeket is, és írtam. Össze is lehetne szedni, egy vékonyka kötet már össze is állhatna belőle. De az *Idővitorla* című gyűjteményes kötetbe is belekerült néhány olyan vers. Tehát, meg is nyilvánultam szövegben is, performance-ban is. A hangköltészetemben nagyon gyakran használtam például a jugoszláv himnuszt. A képverseimben, a kollázsaimban is ott vannak ezek az elemek. Úgyhogy megvolt a társadalmi elkötelezettségem, sőt idealista voltam, benne voltam a kommunista pártban. Persze nem önként mentem, hanem kiválasztottak, mint kitűnő tanulót a középiskolában, és automatikusan, aki

kitűnő, azt bevették, de akkor ez dicsőségnek számított. Végül is egy szebb jövőről álmodtunk. Hiszen arról szólt a kommunizmus, hogy lesz egy szebb jövő.

O. K.: Szép eszmények álltak mögötte.

L. K.: Igen, szép eszmények.

O. K.: Utána meg jöttek az 1990-es évek…

L. K.: Nálam már korábban jöttek. Engem kizártak a pártból, megbüntettek, nagyon komolyan. Nem pusztán pártbüntetést kaptam, hanem a munkahelyemről, a rádióból is majdnem elbocsátottak. Úgyhogy, ha nem véd meg engem Vébel Lajos, aki akkor a szerkesztőségnek a vezetője volt, akkor kirúgnak az állásomból is.

O. K.: Mi volt az oka ennek?

L. K.: Valamikor a hetvenes évek közepén, végén történt. Valakinek eszébe jutott fentről, hogy tisztítsuk meg a kommunista párt sejtjeinek a sorait. Merthogy valami miatt „ukáz" jött. Hú, akkor nézzük meg gyorsan, hogy ki itt a fekete bárány, mert néhányat ki kell zárni, ez a rendelet.

O. K.: De mi ütötte ki a biztosítékot egész konkrétan?

L. K.: Az, hogy hetvenben, hetvenegyben meztelen képeim jelentek meg.

O. K.: De hát abban az időben ez már nem volt annyira furcsa, nem?

L. K.: Hát persze, erről van szó! Az összes jugoszláv folyóirat közölte a képeimet… A performance-ról is, meg a *Start* férfimagazinban

is megjelentek a fotók. Az volt tehát a vád, hogy erkölcstelen voltam. Merthogy ilyen színes lapokban, folyóiratokban megjelentek akkor a képeim.

O. K.: Szerinted manapság ez máshogy történne? Változott-e a világ ilyen szempontból?

L. K.: Manapság ez nem tabu. De akkor azt mondták, hogy egy színésznő, egy művész levetkőzhet, de egy párttag nem. Ugyanez a kettős mérce vonatkozik a költészetre is a kezdetektől fogva. Egy nő nem írhat úgy, ahogy én írtam és írhattam itt, az akkori Jugoszláviában, úgy Magyarországon például nők nem írhattak. Elrettentő példaként tanítottak és emlegettek engem a magyarországi egyetemeken… Na most akkor hol az én társadalmi elkötelezettségem? Persze éreztem én ezt, hogy mindenben különbözök bizonyos helyeken, például Magyarországon. De attól függetlenül megvoltak a magyarországi kapcsolataim a művészekkel, de azok afféle underground, nem hivatalos kapcsolatok voltak, és nem is remélhettem, hogy valaha engem elfogadnak. Ötvenéves koromig így éltem.

O. K.: Idekívánkozik az az információ, hogy az első köteted Magyarországon 1988-ban jelent meg (*Kiűzetés* címmel) a Magvető és a Forum közös kiadásában, tehát egészen addig Magyarországon „hivatalosan" nem volt olvasható a költészeted. Vajon ez pusztán a politikai miliő változásának volt köszönhető, hogy megjelenhetett ott ez a kötet, vagy valami más is közrejátszott?

L. K.: Csakis a politikának, de e kötet megjelenése kapcsán is van egy számomra fájdalmas történet. A Forumban évekig állt ennek a kötetnek a kézirata, semmi reményem nem volt, egyszerűen csak fektették, fektették – akkor már nagyon elfogyott körülöttem a levegő. Már akkor, a nyolcvanas évek végén, eléggé érezhető volt az embargó hatása, Jugoszláviát embargó alá helyezték a miloševići politika miatt, és nem tudom, hogy ez öncenzúra volt-e, vagy mi volt a baja velem

a Forumnak, az egyetlen kiadómnak, de egyszerűen évekig nem jelenhetett meg a kötetem. Egyébként nem is én vittem el a Magvetőbe a kötetemet. Csak elmondtam két magyarországi író barátomnak, akik éppen Újvidéken voltak, és érdeklődtek, hogy mi van, és én elmondtam, hogy egyszerűen nem tudom, mi van, a kötetem nem jelenik meg, és hogy letargiában, nagyon pesszimista hangulatban vagyok, kétségbe vagyok esve, külföldre sem utazhatok, mert senki sem utazhatott akkor jugoszláv útlevéllel, és hogy eléggé rosszul érzem magam. Mély depresszióban voltam. Elvitték a kéziratomat, hogy majd ők megpróbálkoznak Magyarországon. Ugyan, mondom, hát én, Magyarországon? Nem, ők bíznak valakiben Magyarországon, egy szerkesztőben a Magvetőben, aki nyitott. Nem volt vesztenivalóm, odaadtam a kéziratot, elvitték, és kiderült, hogy volt egy szerkesztő, Keszthelyi Rezső, aki nagyon is ismerte az írásaimat, hiszen mindenki olvasta a *Symposion*t, és ő kiharcolta, hogy megjelenjen a kötetem. Mert valóban küzdenie kellett érte a Magvetőnél. Meg is kötöttem a szerződést, ki is fizettek. És amikor megjelent a kötet, a legnagyobb csodálatomra azt írta rajta, hogy Forum–Magvető. Igazgatóváltás volt épp a Magvetőnél, és az az igazgató fogadta el a kötetemet, aki pont akkor halt meg, és jött egy új igazgató… – most nem akarok neveket sorolni. S láttam egyszer, amikor a Magvető épületében jártam, hogy a mi kiadónktól, a Forumtól ott volt valaki, aki már szintén nem él, akit nagyon tiszteltem egyébként, ő volt az, akinél ott feküdt a kéziratom, és most tárgyalásra jött. Szerintem akkor döntötték el, a Magvető új igazgatója úgymond átadta a kötetet, de legalábbis közös kiadásban állapodtak meg. De ez még nyolcvannyolcban volt, megjelent a kötet, én még Újvidéken éltem, és vártam, hogy a Forumból majd valaki felhív, hogy jól van, Kati, csináltunk egy kompromisszumot, közös kiadásban megjelent… Négy évig éltem még Újvidéken, de engem a Forumból senki sem hívott fel, hogy megjelent egy kötetem, és na, akkor koccintsunk, mert az szokás volt a Forumban. A Forumnak volt egy kis könyvesboltja, és ha megjelent egy Forum-kiadvány, kitették a kirakatba. Az enyémet is kitehették volna és behívhattak volna koccintani egyet. Mindenkit behívtak, mikor megjelent egy könyve.

Ladik Katalin, Portré kerettel, 2017

Ladik Katalin, Portré, 2024

O. K.: Akkor gondolom, ez az eset is előszobája volt annak, hogy aztán úgy döntöttél, hogy elköltözöl Magyarországra?

L. K.: Így van. Tehát megjelent a kötet, senki a Forumból, Újvidékről nem szólt, hogy megjelentették a kötetemet, közben aláírtam a szerződést a Magvetővel, azok fizettek ki, és úgy éreztem, joggal, hogy én teljesen fölösleges vagyok itt, sem a színházban, sem az irodalomban rám nincs szükség, sőt, igyekeznek megszabadulni tőlem.

O. K.: Ezek szerint nem (csak) a délszláv háború volt az emigrációd oka.

L. K.: Nem, nem csak a háború, mondom, én ezt úgy nevezem, hogy elfogyott a levegő, afféle előremenekülés volt ez. Minden ilyen radikális döntésemet úgy érzem és úgy nevezem, hogy előremenekülés. Mert vagy ott marad az ember és összeroskad, vagy nem

tudom, mit csinál, én nem, én akkor aktív leszek, és változtatok az életemen, ha lehet. Lehetett. Átjöttem Magyarországra, bár nem reménykedtem sok mindenben az itteni helyzetemmel kapcsolatban sem. De ez a kötet sokat segített abban, hogy elfogadtak, hiszen megjelent, függetlenül attól, hogy mit ír a címoldalon, vagyis a borítón, hogy kinek a kiadása, engem akkor már ismertek. Rögtön felkínálták, hogy legyek egy jelentős hetilap, az *Élet és Irodalom* versrovatának a szerkesztője. Újra kellett kezdenem persze az életet egzisztenciálisan, meg mindenféleképp. Nem sok reménnyel jöttem át, de valahogy úgy alakult a sors, hogy a szakmabeliek ismerték a nevem és a munkáimat.

O. K.: Tehát úgy érzed, hogy megtaláltad a helyed ott elég gyorsan?

L. K.: Aránylag gyorsan, igen, megtaláltam. A mindennapi létért azért küzdenem kellett, de a művészi elfogadásban nem volt semmi problémám. De a megélhetéssel igen. Ezért sok mindennel próbálkoztam. Egyszerűen önellátónak kellett lennem, pénzt kellett keresnem.

O. K.: Soha nem érezted úgy, hogy hazaköltöznél? Nem voltak olyan pillanatok?

L. K.: Nem igazán lehetett olyan pillanat, hiszen jött a háború, hova jöttem volna vissza?

O. K.: De aztán véget ért a háború.

L. K.: Aztán véget ért a háború, de én addigra már magyar útlevéllel utaztam a világban, és a magánéletem is rendeződött. Nem vagyok az a típus, aki nagyon szívesen változtatja a gyökereit. Soha nem mentem volna el Újvidékről sem, ha nem ilyen a helyzet, ha nem így alakul. És akkor már nem voltam annyira fiatal. Elég volt ez nekem, hogy ötvenéves koromban kellett országot váltanom. Ha csak rajtam múlik, én örökké Újvidéken maradtam volna. Olyan értelem-

ben viszont vándorló típus vagyok, hogy utazni, azt igen, szeretek, de legyen egy állandó bázisom, illetve két állandó bázisom, a tenger és ez a síkság, a Pannon-tenger feneke. Itt van a multikulturális, multietnikus gyökérhálózatom, és ez inspirál engem, ez a multikulturális tér.

O. K.: Ez továbbra is így van?

L. K.: Hogyne!

O. K.: Amikor hazajössz, most is itt vagy, Újvidéken?

L. K.: Persze. Engem ez inspirál, sőt, most, amióta távolabb vagyok, azóta írok Újvidékről. Tehát a prózámban, a regényemben, már az elsőben, az *Élhetek az arcodon?* (2007) címűben is Újvidékről írok. A második, készülő prózakötetemben is csak Újvidékről írok, meg hát erről a hármas környezetről, ahova a gyökereim kiterjednek. Ez a három környezet, ez a három terület vagy téridő, én úgy nevezem: a közép-kelet-európai terület, a Balkán és a mediterrán, tehát a tenger. Ezek a gyökereim. Miért mennék távolabb? Mehettem volna, akár Amerikában is élhettem volna, bárhol, ott is jól éreztem magam, és elfogadtak. De úgy éreztem, hogyha nagyon elszakadnék ezektől a gyökerektől, akkor egy idő után elfogyna az inspiráció, mert itt kell lenni, jelen kell lenni, hallani a hangokat, a beszédet, és nézni a változást, mert változik körülöttem sok minden, nemcsak térben és látványban, hanem minőségben is átalakulnak a dolgok, az emberek. Új korosztály nő fel. Nagyon boldog vagyok, hogy miután a háborús időkben eltűnt egy fiatal korosztály, olyan értelemben, hogy elmentek innen – most Újvidékről, Vajdaságról beszélek –, azóta időközben felnőtt egy újabb, nagyon tehetséges nemzedék.

O. K.: A költőkre gondolsz?

L. K.: Nem, hanem általában a fiatal emberekre, költőkre, művészekre. Itt van például a Művészeti Akadémia, a színiiskola, amely

azóta egyetemmé fejlődött, és kitermelt nagyon sok tehetséges színészt, rendezőt. Úgy érzem, hogy olyan jó lenne újra itt élni, de most már végül is átjárható a két ország, tehát jelen vagyok. Nagyon örülök ennek a valóban jó termésnek művészi értelemben, hogy tehetséges fiatalok újra európai színvonalú műveket hoznak létre. Tehát ugyanott vannak most ők, ahol mi voltunk a hetvenes években, mármint jó értelemben. Tehát volt egy hiányérzete az embernek, hiszen a fiatalok a háborúban elmentek, sokan, de akik itt maradtak, vagy megszülettek, azok nagyon jó edzőtáborban lehettek, mert azért sok mindent átéltek. Ez a háború nekik is bizonyos értelemben inspiráció. Aki fel tudja dolgozni művészileg, annak ez egy hatalmas élmény.

O. K.: Azt tudjuk, hogy élő kapcsolatod van ezekkel a fiatalokkal, például Bíró Tímeával közösen szerkesztettétek az *Idővitorla* (2022) című kötetet, aztán játszottál nemrég a Kosztolányi Dezső Színházban a *Szabadkai szecesszió* című előadásban, ott is fiatal színészekkel együtt voltál színpadon.

L. K.: Igen.

O. K.: Hogy érzed, ezekkel a fiatalokkal van-e valamilyen mentori viszonyod? Tudod-e őket tanítani, akarod-e, lehet-e?

L. K.: Érdekes módon én azt tapasztaltam, hogy noha én nem akartam senkit tanítani, ők úgy érzik, hogy tanulnak tőlem. Tehát ez nem szándékos tanítás, hanem mondják is, hogy kísérik a tevékenységemet, figyelik, mit csinálok, és hogy a példaképük vagyok, ezen egészen meglepődtem. Úgyhogy ez is fegyelemre kötelez. A fegyelmezett életemnek talán ez a gyümölcse, hogy azért csak észreveszik, hogy egy fegyelmezett élet mellett lehet az ember szertelen. Akkor lehet igazán elszállni, ha sportszerűen gazdálkodik az ember az energiájával és a képességeivel. Tehát nem szabad bohémen elszórni, elpazarolni az emberi életet és értékeket.

O. K.: Még a terveidről szólj, kérlek, néhány szót, annyit már említettél, hogy készül az életutadat feldolgozó prózakötet, és ezenkívül lesz egy müncheni retrospektív kiállítás a jövő évben.

L. K.: Igen, ezek a terveim. A prózakötetem, amely folytatása az előzőnek, valójában egy regényes életrajz. Van benne rengeteg dokumentum, igaz dolog, és van fikció is. Hogy ezt befejezzem, mert 80%-ban van kész, idő kellene. Idő, ami nincs, mert egy nagy kihívás előtt állok, ugyanis Münchenben rendezik meg a Haus der Kunst nagymúzeumban a retrospektív kiállításomat, életmű-kiállítás lesz ez. Időigényes. Fizikailag is össze kell szednem a dolgokat, és amikor a régi dolgaimmal foglalkozom a kiállítás ürügyén, ez olyan élmény, amely egyúttal a regényírásban is inspirál, és belevisz dolgokat, elmélyülök. Olyan ez, mint amikor a régi verseimet olvasom, és beleélem magam. Ötleteket ad ez a kaparászás a múltban, a tárgyi jellegű kaparászás, hogy jaj, istenem, hát ez is voltam. A tárgyak azért fontosak nekem egész életemben, mert emlékeztetnek. És ha rátalálok egy régi jelmezre vagy kellékre, amit valamikor használtam, performanceban vagy valami másban, akkor megjelenik előttem az előadás is, és átélem. Na most, ez viszont segít az írásnál. Mert teljesen elfelejtek dolgokat, eseményeket. Az emberek mondják, hogy ez volt meg az volt, meg itt voltam meg ott voltam, meg ezt csináltam meg azt – én nem emlékszem. De ha van egy tárgy, amely az eseményhez kötődik, akkor az felidéződik, akkor eszembe jutnak a dolgok.

O. K.: Mint a madeleine sütemény a regényben…

L. K.: Igen, mint Proustnál. Így van.

KOCSIS LENKE

A hiány is a folklór része

Laudáció Sándor Zoltán Híd Irodalmi Díjához

Sándor Zoltán 1973-ban született Nagybecskereken. „Amikor megtudta, hogy nem lehet pilóta – felriadt. Ekkor látott napvilágot első verse" (B. Foky István szerk. 1998. *Simogasd meg az árnyékot! Ifinovellák*. 106. Szabadka: Grafoprodukt). Írói, pontosabban költői indulása a *Híd* folyóirathoz is szorosan kötődik. Az 1997-es év szeptember–októberi számában a *Fiatalok műhelye* rovat versblokkja a Sziveri János Művészeti Színpad verspályázatára beérkezett anyagából közölt egy válogatást. A 679. oldalon *Sándor Zoltán versei* felvezetéssel négy rövid szöveg olvasható: az *Eufória*, a *Pillantásom eltűnik a messzeségben*, a *Már megint* és az *Agónia*. A forma már itt, ebben a négy zsengében is rövid, a tartalom pedig erőteljesen sűrített, ami bő negyed évszázadnyi távlatból több mint izgalmas összecsengés – de egyelőre maradjunk még egy kicsit az ezredforduló tájékán. A következő években antológiában is jelentek meg versei, majd 2002-ben *Sár* címmel egy verseskötet. A líraival párhuzamban haladtak prózai szárnypróbálgatásai, 1998-ban két szöveggel szerepelt a *Simogasd meg az árnyékot!* címmel és *Ifinovellák* alcímmel megjelent rövidpróza-antológiában. Egy évvel a verseskötet megjelenése után, 2003-ban megérkezett az első novelláskötet: *Az élő J. K. – tündérmesék a cinikus és melankolikus J. K.-ról – a világűr gyöngyszemű utasáról*. Az *Örömszövegtől a paraboláig* című kritikáját Fekete J. József – aki a kötet utószavát is írta – a következő megjegyzéssel zárta: „mostani prózakötete pedig arra enged következtetni, hogy a számára legkézenfekvőbb műfajt is megtalálta" (Fekete J. József. 2003. Örömszövegtől a paraboláig. *Magyar Szó,* dec. 20–21. 29). Ez a megállapítás helytállónak bizonyult, ugyanis az azóta is derekasan gyarapodó életmű hét darabja novelláskötet. A kiadványok sorában az *Apátlanok* az előkelő tizedik helyet foglalja el.

Az *Apátlanok* kisprózáit, mint azt már a cím többes száma is előrevetíti, és a fosztóképzős szerkezet finoman sejteti, egy az egész köteten átívelő téma, a hiány, pontosabban annak különböző alakzatai formálják egységes szövegvilággá. Az elrendezés is alaposan átgondolt koncepciót sejtet, a tizennégy szöveg négy darab három írást tartalmazó, egymáshoz motívumokban és gondolati síkon szorosabban kötődő fejezetbe rendeződik. Ezeket a blokkokat pedig két olyan novella keretezi, melyeket egyrészt a megbomlott és torzult emberi kapcsolatok, másrészt a szereplők által különböző formákban elszenvedett partizánterror motívumai kapcsolnak össze. Az első novella, az *Otthon* már lényegében ki is jelöli a kötetben megjelenő hiányok egyik kiemelt vonulatát, a családi viszonyok csonkolódását, mely módozatainak a továbbiakban szinte enciklopédikus számbavétele következik, amit több szövegben kísérnek az elidegenedés tapasztalatai. A történetek között ugyan sem a szereplők, sem pedig a helyszínek tekintetében nincs konkrétan kimutatható egyezés, sem átjárás, ennek ellenére egy térben és időben jól körülhatárolható szövegegyüttessel állunk szemben. Az elbeszélések jelentős része a jelent a múlt eseményeinek tükrében is értelmezi, az elbeszélői emlékezet a kötet utolsó szövegében, a *Negyedik nővér*ben egészen a 20. század első feléig nyúlik vissza, pontosabb meghatározásra azonban nincs mód. Még a naplóbejegyzéseket tartalmazó szöveg is mellőzi a dátumokat, így azzal kapcsolatban is csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk, hogy mennyivel haladják meg az ezredfordulót a nyilvánvalóan valamikor a közelmúltban játszódó történetek. A térbeli elhelyezést részben a történelmi eseményekre tett utalások segítik elő, és tovább pontosítják – főleg a saját közegéből haza olvasó vajdaságinak – a specifikusan jugoszlávként és posztjugoszlávként azonosítható léthelyzetek, valamint a helyi színekként dekódolható helyszínek és a fel-felvillanó szociokulturális közeg. A megszólaló énelbeszélők pozíciója gyakran periferikus, a kívülállás módozatai változatosak, de visszatérő motívum a társadalomból való önkéntes kivonulás, elszigetelődés. A markánsan elkülönülő elbeszélői hangokban közös a sűrítettség, melynek köszönhetően több esetben évtizedeken vagy

generációkon átívelő történetek körvonalazódnak tömör formátumban. Az *Apátlanok* egy regionális, mikrotörténelmi szemlélet felé hajló albumként is olvasható, amely megközelítőleg száz év eseményeit öleli fel, pontosabban szemlézi. Éppen ez, a töredékekből is átfogó társadalmi és kulturális képet sikerrel megrajzoló kialakítás teszi, a nagy gonddal megformált és kidolgozott elbeszélői hangokkal karöltve, ezt a kötetet a kortárs vajdasági magyar irodalom kiemelkedő alkotásává.

MADÁR ANIKÓ

Bábok, jelmezek, selymek – Janovics Erika kreatív univerzuma

Laudáció Janovics Erika Vajdasági Magyar Művészeti Díjához

Janovics Erika olyan sokoldalú művész, akinek a neve és munkája, egyedi alkotói világa nemcsak Vajdaságban és Szerbiában, hanem országunk határain kívül is ismert és elismert. Janovics Erika Újvidéken született, Szabadkán él, két fiú édesanyja. Belgrádban az Iparművészeti és Formatervezési Karon szerzett egyetemi diplomát. A legmagasabb osztályzattal védte meg dolgozatát, amelynek témája az ókori római harci viselet színházi alkalmazása volt. Posztgraduális tanulmányait a budapesti Magyar Képzőművészeti Egyetemen végezte díszlet-, jelmeztervezés és bábkészítés szakon. Ezt követően közel tizenhét évig dolgozott a Szabadkai Gyermekszínházban, majd szabadúszó művész lett, a jelmeztervezés mellett így több ideje jut arra, hogy selyemfestéssel foglalkozzon, valamint műveit hazai és nemzetközi kiállításokon mutassa be.

Alkotói pályája során mintegy húsz díjat nyert. Első elismerését még érettségi munkájáért kapta, amely a krétai művészet témájával foglalkozott, az újvidéki Bogdan Šuput Formatervezői Szakközépiskolában. Jelmeztervezőként és bábkészítőként mintegy százötven előadás fűződik a nevéhez. Tizenöt önálló kiállítása volt Európa-szerte, és több mint harminc csoportos kiállításon vett részt itthon és külföldön.

Színházi munkái során minden arc, minden mozdulat lényeges számára, színt, anyagot, díszt vagy dísztelenséget kíván, legyen szó

bábról vagy élő szereplőről. Lenyűgöző jelmezeket és bábokat tervez, de nem csak tervez, az elkészítésükben is tevékenyen részt vesz, szab, varr, ragaszt, fest és az iparművészet különböző ágait is beépíti munkáiba. Kosztümjei mindig az előadást és a színészt szolgálják, de tükröződik rajtuk az alkotás öröme is. 2023-ban Janovics Erika jelmezei által kelt életre az Újvidéki Színházban *Nemo kapitány* és a Nautilus legénysége, és ő öltöztette a Zentai Magyar Kamaraszínház *Hidegpróba* című előadásának különös figuráit is. Gazdag munkásságából azonban szinte lehetetlen egyetlen évet kiemelni, hiszen munkakedve és kreativitása kiapadhatatlan, folyamatosan tervez, ha nem papíron, selymen vagy más textílián, akkor gondolatban. Idén a *Varázslatos színház* című kiállítással lepte meg a közönséget, és a zentai színház újabb két előadásában dolgozott jelmeztervezőként. Jelmez- és bábtervei, a vázlatok és rajzok önmagukban, önálló műalkotásként is megállják a helyüket. Több gyerekkönyvhöz készített illusztrációkat, Csík Mónika fantáziadús mesefiguráit, Büdizoknit, Kajlagombot, Totykát, Atomhangyát és a többieket ő keltette életre a könyvek lapjain. Az utóbbi időben selyemművészettel is foglalkozik, festett selyemből képeket, egyedi kiegészítőket, dísztárgyakat készít, és ezeket, csakúgy, mint a színházi munkáit, számos hazai és külföldi kiállításon is bemutatta.

Janovics Erikát személyesen ugyan nem látjuk a színpadokon, saját elmondása szerint soha nem is vágyott a reflektorfényre, de minden bemutató alatt ott izgul a színfalak mögött, hiszen a keze munkája, a szíve-lelke benne van minden előadásban, amin dolgozott, ott van minden szoknyalibbenésben, ráncban és cipzárban, amikor pedig a bábjai kelnek életre, a háttérben osztozik a színészek sikerében és a nézők örömében. Selyemmunkáinak vibráló kékjében és napsárgájában, a halak, napraforgók és tavirózsák mögül is ő maga kacsint ránk.

Amikor egy interjúban egyszer megkérdeztem tőle: Erika, miből meríted az ihletet, hogyan vagy képes minden egyes projektbe új energiával, friss ötletekkel belevágni?, ezt válaszolta: Egyszerű, nagyon szeretem a munkámat. Hát ilyen egyszerű ez.

SZALMA VIKTÓRIA

A hely, amely a lelket gazdagítja

Laudáció a Kulturális Zóna Forum Képzőművészeti Díjához

Kevesen vannak olyanok a vajdasági kulturális élet követői vagy annak résztvevői közül, akik ne hallottak volna a Kulturális Zónáról, arról a törökkanizsai civil szervezetről, amely ebben az észak-bánáti városban már a kezdet kezdetén hiánypótló szerepet töltött be a város kulturális és képzőművészeti életében.

A kiállító- és közösségi tér ötlete már 2020-ban megszületett, és szerencsére Törökkanizsa Önkormányzata, valamint a Helyi Közösség vezetése is felismerte annak jelentőségét. Az egyesület számára tíz évre biztosították az egykori Mezőgazdasági Szövetkezet helyiségét, amelyet összefogással, önkéntes munkával újítottak fel.

A Kulturális Zóna elsődleges célja a kiállításszervezés, a kiállítótér biztosítása azon hazai és külföldi képzőművészek számára, akik kötődnek ehhez a multietnikus, multikulturális és többnyelvű térséghez.

Programjában nagy arányban vannak jelen vajdasági magyar képzőművészek. Csupán a tavalyi évben olyan kiváló alkotók tárlata nyílt ott meg, mint Nagy József, Dudás Szabolcs, Maurits Ferenc vagy Mezei Erzsébet. Fennállása óta a vajdasági magyar művészeti színtér számos kiemelkedő szereplőjének adott teret, a teljesség igénye nélkül csak néhányat említsünk közülük: Sagmeister Laura, Ágoston Lóránt, Csernik Attila és posztumusz Csernik Emese.

Példaértékű, ahogy a Kulturális Zóna számos komoly kihívás ellenére, mint például az emberi erőforrás, valamint az anyagi fedezet hiánya, nagyon gyorsan elérte azt, hogy a kiállításokat nemcsak a helybéliek, hanem más vajdasági városokból érkező közönség is látogatja.

A Kulturális Zóna nemcsak bemutatja a művészetet, hanem élteti is azt.

Kísérőrendezvényeik között beszélgetések, tárlatvezetések, koncertek és könyvbemutatók szerepelnek. Így vált ez a hely egy találkozási ponttá, egy igazi közösségi térré, ahol a művészet, a művész és közönsége közelebb kerülnek egymáshoz, ahol inspiráló a közeg, és amely nélkülözhetetlen, mint a levegő.

Ez a civil szervezet teljes mértékben hozzájárul a szerbiai képzőművészet fejlesztéséhez, a felsoroltakon kívül nem utolsósorban abból a szempontból is, hogy nem kizárólagos. A Kulturális Zóna szakmai szempontból is jó kezekben van az elismert képzőművész, Szabó Benke Róbert elnök és művészeti vezető személyében.

A Kulturális Zónáról méltán mondhatjuk, hogy értéket képvisel, létjogosultsága vitathatatlan. Ami ott történik, a lelket gazdagítja.

Számunk szerzői

ANTALOVICS Péter (1993) költő, szerkesztő, újságíró
BERÉNYI Emőke (1986) szerkesztő, irodalomterapeuta, magyartanár
BERÉNYI Sarolta (1998) költő
BICSKEI Gabriella (1975) író, szerkesztő, tanár
BÍRÓ Tímea (1989) költő, író, újságíró
BLUMM, Aaron (1973) író
BORDÁS Győző (1948) író, irodalomtörténész, szerkesztő, kritikus
CELLER KISS Tamás (1995) költő, újságíró
ČUPIĆ, Dragoslav (1978) író, költő
FARAGÓ Kornélia (1956) irodalomtörténész, nyug. egyetemi tanár, szerkesztő, kritikus
FEHÉR Miklós (1994) író, újságíró, irodalomtörténész
FEHÉR Viktor (1993) néprajzkutató – kulturális antropológus, egyetemi tanársegéd
FÜLEP Virág (1993) műfordító
HARKAI VASS Éva (1956) költő, irodalomtörténész, nyug. egyetemi tanár, kritikus
JÓDAL Kálmán (1967) író, kritikus
KECSKÉS Ildikó (1992) műfordító
KOCSIS Lenke (1987) irodalomtörténész, egyetemi tanársegéd
LADÁNYI István (1963) költő, irodalomtörténész, egyetemi tanár, szerkesztő, kritikus
LADIK Katalin (1942) költő, színművész, performer
LENGOLD, Jelena (1959) író, újságíró
MADÁR Anikó (1984) újságíró, szerkesztő
MITROVIĆ, Katarina (1991) író, forgatókönyvíró, dramaturg
OLÁH Tamás (1990) költő, teatrológus, dramaturg
OROVEC Krisztina (1982) műfordító, újságíró, szerkesztő
PESTI Emma (1990) festőművész
SÁGI VARGA Kinga (1985) irodalomtörténész, szerkesztő, kritikus

SZAKÁCS Patrícia (1982) szerkesztő, újságíró, műfordító
SZALMA Viktória (1972) iparművész – grafikus, képzőművészet és német szakos tanár
SZEMERÉDI Fanny (2004) író, egyetemista
TERÉK Anna (1984) költő, pszichológus
TOLDI Éva (1962) irodalomtörténész, egyetemi tanár, szerkesztő, kritikus
TREBOVAC, Vitomirka (1980) költő
VÁRADY Tibor (1939) író, jogtudós, nyug. egyetemi tanár

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

82+3

HÍD : irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat / Főszerkesztő Sági Varga Kinga. – 1. évf., 1. sz. (1934) – 7. évf., 15. sz. (1940) ; 9. évf., 1. sz. (1945)– . – Újvidék : Forum Könyvkiadó Intézet, 1934–1940 ; 1945–. – 21 cm

Kéthavonta

ISSN 0350–9079

COBISS.SR-ID 8410114

HÍD – irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat. – 2024. évi évkönyv. Kiadja a Forum Könyvkiadó Intézet. Igazgató: Virág Gábor. Szerkesztőség és kiadóhivatal: 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić u. 1., telefon: 021/457-216; a Híd honlapja: www.hid.rs; e-mail: hid@forumliber.rs – A Szerb Köztársaság Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma által tudományosnak (M53) minősített folyóirat. – Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. – Előfizethető az Izdavački zavod Forum 840-905668-94-es számlára (broj modela 97, poziv na broj [odobrenje] 16-80250-742131-00-04-820); előfizetéskor kérjük feltüntetni a Híd nevét. – Előfizetési díj belföldön 1200 dinár. Egyes szám ára 300 dinár. Az évkönyv ára 590 dinár. Külföldre és külföldön egy évre 50 EUR – Készült a Magyar Szó Lapkiadó Kft. nyomdájában, Újvidéken. – YU ISSN 0350-9079